घटक – १

भारतीय कायदा व्यवस्था ओळख व भारतीय करार कायदा, १८७२
(Introduction to Indian Law System and Indian Contract Act-1872)

अ) भारतीय कायदा व्यवस्था ओळख – कायदा व्याख्या, कायद्याचे स्त्रोत, कायदा प्रकार, दिवाणी कायदे, फौजदारी कायदे, सामान्य कायदे, नैसर्गिक न्यायाचे तत्व (फक्त ओळख).

ब) भारतीय करार कायदा, १८७२ – करार व्याख्या, करार प्रकार, आवश्यक घटक – प्रस्ताव, स्वीकृती, करारक्षमता, प्रतिफल, मुक्त समंतीव कायदेशीर उद्दिष्टे – व्यर्थ करार – करार समाप्ती/पूर्तता– करार भंगाबद्दल उपाय योजना

अध्ययन उद्दिष्टे

१. यामधून विद्यार्थ्यांना कराराची संकल्पना, अर्थ, व्याख्या, वैशिष्ट्ये तसेच कराराचे विविध प्रकार यांचे स्वरूप व महत्त्व समजून घेता येईल.

२. विद्यार्थ्यांना वैध करारासाठी आवश्यक असलेल्या प्रस्ताव व स्वीकृती, कायदेशीर संबंध निर्माण करण्याचा हेतू, करार करण्याची पात्रता, मुक्त संमती, कायदेशीर प्रतिफळ, कायदेशीर उद्देश आणि इतर आवश्यक अटी उदाहरणांसह स्पष्ट करता येतील.

३. विद्यार्थ्यांना करार, ठराव (Agreement), वैध व अवैध करार, अंमलबजावणीयोग्य करार तसेच करारातील हक्क व कर्तव्ये, करार समाप्ती व करार भंगाबद्दलच्या उपाययोजना यांचा परस्परसंबंध अभ्यासता येईल आणि प्रत्यक्ष व्यवहारातील उदाहरणांच्या आधारे त्यांचे कायदेशीर परिणाम स्पष्ट करता येतील

अ) भारतीय कायदा व्यवस्था ओळख – Introduction to Indian Law system.

भारतीय कायदा व्यवस्था म्हणजे भारत देशात नागरिक, शासन, संस्था आणि समाज यांच्यातील संबंध सुव्यवस्थित ठेवण्यासाठी निर्माण करण्यात आलेल्या नियम, कायदे आणि न्यायव्यवस्थेची एक सुसंघटित प्रणाली होय. कोणत्याही समाजात शांतता, सुव्यवस्था आणि सुरक्षितता टिकवून ठेवण्यासाठी कायद्याची आवश्यकता असते. भारतामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला समान न्याय मिळावा, त्याच्या हक्कांचे संरक्षण व्हावे आणि कर्तव्यांचे पालन व्हावे यासाठी विविध कायदे करण्यात आले आहेत. भारतीय कायदा व्यवस्थेचा पाया भारतीय राज्यघटना आहे. राज्यघटना हा देशाचा सर्वोच्च कायदा असून देशातील इतर सर्व कायदे तिच्या तत्त्वांनुसार तयार केले जातात. संसद, राज्य विधिमंडळे आणि इतर सक्षम प्राधिकरणे समाजाच्या बदलत्या गरजांनुसार नवीन कायदे तयार करतात तसेच विद्यमान कायद्यांमध्ये आवश्यक ते बदल करतात. त्यामुळे कायदा व्यवस्था काळानुरूप अधिक प्रभावी आणि लोकाभिमुख बनत जाते.

भारतीय कायदा व्यवस्थेचा मुख्य उद्देश प्रत्येक नागरिकाला न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या राज्यघटनेतील मूलभूत मूल्यांचा लाभ मिळवून देणे हा आहे. या व्यवस्थेमुळे नागरिकांचे मूलभूत हक्क सुरक्षित राहतात, गुन्हेगारीवर नियंत्रण ठेवले जाते, व्यावसायिक व्यवहारांना कायदेशीर संरक्षण मिळते तसेच सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळते. कायद्याचे उल्लंघन झाल्यास न्यायालये निष्पक्षपणे प्रकरणांची सुनावणी करून न्याय देतात. भारतामध्ये सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये, जिल्हा न्यायालये आणि इतर कनिष्ठ न्यायालये अशा बहुस्तरीय न्यायव्यवस्थेची रचना आहे. या न्यायालयांमुळे प्रत्येक नागरिकाला आपल्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी न्याय मागण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. त्यामुळे भारतीय कायदा व्यवस्था ही केवळ नियमांची यंत्रणा नसून लोकशाही, न्याय आणि सामाजिक सुव्यवस्था यांचा भक्कम आधारस्तंभ आहे. प्रत्येक नागरिकाने कायद्याचे ज्ञान करून त्याचे पालन करणे ही केवळ कायदेशीर जबाबदारी नसून एक आदर्श नागरिक म्हणून आपले नैतिक कर्तव्य देखील आहे.

व्यवसाय नियमन कायद्याच्या अनुषंगाने भारतीय कायदे संरचना ही देशातील आर्थिक, औद्योगिक आणि व्यापारी व्यवहारांना शिस्तबद्ध चौकट देणारी व्यापक व्यवस्था आहे. व्यवसाय चालविताना उद्योजक, व्यापारी, कंपनी, भागीदारी संस्था किंवा ग्राहक यांच्यात जे व्यवहार होतात, त्यांना वैध, पारदर्शक आणि न्याय्य ठेवण्यासाठी विविध कायदे अस्तित्वात आहेत. यामध्ये भारतीय करार कायदा, मालविक्री कायदा, भागीदारी कायदा, कंपनी कायदा, ग्राहक संरक्षण कायदा, स्पर्धा कायदा, बौद्धिक संपदा कायदे, कामगार कायदे आणि करसंबंधी कायदे यांचा समावेश होतो. या सर्व कायद्यांमुळे व्यवसायातील अधिकार, कर्तव्ये, जबाबदाऱ्या आणि मर्यादा स्पष्ट होतात. परिणामी व्यावसायिक व्यवहारांमध्ये विश्वास निर्माण होतो आणि वाद निर्माण झाल्यास त्याचे निराकरण कायदेशीर मार्गाने करता येते.

भारतीय कायदे संरचनेत न्यायव्यवस्था हे अत्यंत महत्त्वाचे अंग आहे. सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये आणि कनिष्ठ न्यायालये यांमधून कायद्याचा अर्थ लावला जातो, वाद सोडवले जातात आणि नागरिकांचे तसेच व्यावसायिक घटकांचे हक्क सुरक्षित केले जातात. व्यवसाय नियमनाच्या दृष्टीने ही व्यवस्था केवळ वाद निवारणापुरती मर्यादित नसून ती बाजारपेठेतील शिस्त, ग्राहकांचे संरक्षण, कामगारांचे हित, करांची वसुली, कंपनी प्रशासनातील पारदर्शकता आणि अनैतिक व्यापार पद्धतींवर नियंत्रण ठेवते. उदाहरणार्थ, करारभंग झाल्यास नुकसानभरपाई, फसवणूक झाल्यास दंडात्मक कारवाई, ग्राहक तक्रारीवर उपाय, तसेच कंपनीच्या गैरव्यवहारावर नियामक कारवाई केली जाते. त्यामुळे भारतीय कायदे संरचना ही व्यवसायाच्या वाढीस अडथळा न आणता त्याला योग्य दिशा, सुरक्षितता आणि वैधता प्रदान करणारी व्यवस्था ठरते.

कायदा म्हणजे काय?

कायदा म्हणजे समाजातील लोकांचे वर्तन, हक्क, कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्या नियंत्रित करणारे अधिकृत नियम होय. तो केवळ निर्बंध घालणारी व्यवस्था नसून समाजात **शिस्त, न्याय आणि सुव्यवस्था** निर्माण करणारी एक आवश्यक यंत्रणा आहे. प्रत्येक व्यक्तीने कसे वागावे, कोणत्या गोष्टी करण्यास परवानगी

आहे, कोणत्या गोष्टी निषिद्ध आहेत आणि नियमभंग झाल्यास काय परिणाम होतील, हे कायद्यामुळे ठरते. त्यामुळे कायदा हा व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील संबंध नियंत्रित करणारा महत्त्वाचा आधारस्तंभ मानला जातो.

कायद्याचे मुख्य उद्दिष्ट समाजात न्याय प्रस्थापित करणे, दुर्बलांचे संरक्षण करणे, विवादांचे निराकरण करणे आणि सार्वजनिक हित टिकवून ठेवणे हे आहे. लोकांमध्ये मतभेद, मालमत्ता वाद, करारभंग, फसवणूक, गुन्हेगारी कृत्ये किंवा अधिकारांचे उल्लंघन झाले, तर त्यावर उपाय देण्याचे काम कायदा करतो. लोकशाही राज्यात कायदा हा सर्वांना समानपणे लागू होतो; मग व्यक्ती सामान्य नागरिक असो, व्यापारी असो किंवा शासनसंस्था असो. त्यामुळे कायदा हा केवळ न्यायालयात वापरला जाणारा विषय नसून, तो आपल्या दैनंदिन जीवनाचा आणि सामाजिक व्यवस्थेचा अविभाज्य भाग आहे.

कायद्याच्या व्याख्या विविध कायदेतज्ज्ञांनी वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून मांडल्या आहेत, कारण कायदा हा केवळ नियमांचा संग्रह नसून समाज, राज्य, न्याय आणि अधिकार यांचा व्यापक विषय आहे. न्यायशास्त्राच्या अभ्यासात या व्याख्या अत्यंत महत्त्वाच्या मानल्या जातात.

१) जॉन ऑस्टिन

जॉन ऑस्टिन यांच्या मते, कायदा म्हणजे सार्वभौम सत्तेने दिलेला असा आदेश, जो समाजातील व्यक्तींनी पाळणे आवश्यक असते आणि ज्याचे उल्लंघन केल्यास शिक्षेची तरतूद असते. मराठी विश्वकोशात ऑस्टिनची ही भूमिका अशी दिली आहे: ''**सार्वभौम राजकीय सत्तेने दिलेले सार्वजनिक स्वरूपाचे हुकूम, जे न मानल्यास शिक्षा होते**.''

२) हॉलंड

हॉलंड यांच्या मते, कायदा म्हणजे राज्याने मान्यता दिलेले आणि न्यायालयांद्वारे अंमलात आणले जाणारे नियम. या दृष्टिकोनात राज्याची मान्यता आणि न्यायालयीन अंमलबजावणी यांना विशेष महत्त्व आहे. त्यामुळे कायदा हा केवळ आदेश नसून, तो एक अधिकृत आणि लागू होणारी व्यवस्था आहे.

३) सॅल्मंड

सॅल्मंड यांच्या मते, कायदा म्हणजे सामाजिक संबंध नियंत्रित करणारे आणि राज्याच्या मान्यतेने समर्थित नियमांचे संकलन. या व्याख्येत कायद्याचे सामाजिक कार्य आणि राज्याचा आधार दोन्ही स्पष्ट होतात. म्हणून कायदा हा समाजात सुव्यवस्था टिकवून ठेवणारा आधार मानला जातो.

४) ग्रे

ग्रे यांच्या मते, कायदा म्हणजे न्यायालयांनी प्रत्यक्षात जे ठरवले आहे ते. या विचारात कायद्याचा खरा अर्थ न्यायालयीन निर्णयांतून प्रकट होतो असे मानले जाते. त्यामुळे कायद्याचा वापर, अर्थ आणि परिणाम हे न्यायालयीन व्याख्यांमधून अधिक स्पष्ट होतात.

५) डीन रोस्को पाउंड

पाउंड यांच्या मते, कायदा म्हणजे समाजातील विविध हितसंबंधांमध्ये समतोल राखणारे साधन. त्यांच्या दृष्टिकोनात कायदा हा स्थिर नियमांचा संग्रह नसून सामाजिक हितांचे व्यवस्थापन करणारे साधन आहे. त्यामुळे न्याय, समन्वय आणि सामाजिक नियंत्रण ही कायद्याची प्रमुख उद्दिष्टे ठरतात.

या व्याख्यांवरून असे दिसते की कायदा हा आदेश, नियम, राज्याची मान्यता, न्यायालयीन अंमलबजावणी आणि सामाजिक शिस्त यांचा एकत्रित परिणाम आहे. प्रत्येक कायदेतज्ज्ञाने कायद्याच्या एखाद्या विशिष्ट बाजूवर भर दिला असला, तरी सर्व व्याख्यांचा केंद्रबिंदू समाजात न्याय व सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे हाच आहे.

वरील सर्व व्याख्यांचे सार असे सांगता येईल की **कायदा** हा समाजातील वर्तन नियंत्रित करणारा, हक्क व कर्तव्ये निश्चित करणारा, आणि सामाजिक शिस्त व न्याय राखणारा अधिकृत नियमसमूह आहे. विविध कायदेतज्ज्ञांनी कायद्याकडे वेगवेगळ्या अंगांनी पाहिले आहे, पण त्या सर्व दृष्टिकोनांचा मुख्य हेतू एकच आहे – समाजात सुव्यवस्था निर्माण करणे, संघर्ष टाळणे आणि न्याय्य संबंध प्रस्थापित करणे.

जॉन ऑस्टिन यांनी कायद्याला सार्वभौम सत्तेचा आदेश मानले, त्यामुळे कायद्यामागे शासनशक्ती आणि शिक्षेची जबाबदारी हे घटक महत्त्वाचे ठरतात. हॉलंड यांनी राज्यमान्य आणि न्यायालयीन अंमलबजावणीस पात्र अशा नियमांवर भर दिला, तर सॅल्मंड यांनी कायद्याचे सामाजिक जीवनाशी असलेले नाते अधोरेखित केले. ग्रे यांनी न्यायालयीन निर्णयांमधूनच कायद्याचे खरे स्वरूप दिसते असे सांगितले, आणि पाउंड यांनी कायद्याला सामाजिक हितसंबंधांमध्ये समतोल राखणारे साधन मानले. त्यामुळे या सर्व व्याख्यांचा एकत्रित अर्थ असा होतो की कायदा हा केवळ लिखित नियम नसून तो राज्य, न्यायालय, समाज आणि न्याय यांना एकत्र बांधणारी जिवंत व्यवस्था आहे.

म्हणूनच कायद्याचे सार तीन शब्दांत मांडायचे झाले तर ते असे म्हणता येईल: नियम, नियंत्रण आणि न्याय. नियमांमुळे वर्तनाची चौकट ठरते, नियंत्रणामुळे समाजात शिस्त राहते, आणि न्यायामुळे व्यक्तीचे हक्क सुरक्षित राहतात. याच कारणामुळे कायदा हा कोणत्याही सुसंस्कृत व लोकशाही समाजाचा आधारस्तंभ मानला जातो.

व्यावसायिन कायद्याचा अर्थ

व्यापार, उद्योग, व्यवसाय, बँकिंग, विमा, भागीदारी, कंपनी, मालविक्री, करार, वाहतूक, ग्राहक संरक्षण, बौद्धिक संपदा इत्यादी व्यावसायिक व्यवहारांचे नियमन करणाऱ्या कायद्यांच्या समूहाला व्यावसायिन कायदे (Business Law/Commercial Law) असे म्हणतात. हा कायदा व्यावसायिक व्यवहारांमध्ये सहभागी असलेल्या व्यक्ती, संस्था आणि शासन यांच्यातील संबंध स्पष्ट करतो तसेच त्यांच्या हक्कांचे, कर्तव्यांचे आणि जबाबदाऱ्यांचे संरक्षण करतो.

व्यावसायिक कायद्यामुळे व्यापारातील व्यवहार कायदेशीर चौकटीत पार पडतात, फसवणूक आणि

वाद कमी होतात, करारांची अंमलबजावणी सुलभ होते आणि उद्योग-व्यवसायाला सुरक्षित व स्थिर वातावरण मिळते. आधुनिक अर्थव्यवस्थेत व्यापाराचा विस्तार, जागतिकीकरण, ई-कॉमर्स आणि डिजिटल व्यवहार यांच्या वाढत्या प्रमाणामुळे व्यावसायिक कायद्याचे महत्त्व अधिक वाढले आहे.

व्यावसायीन कायदे - व्याख्या

१. श्री. एच. के. सेन-

व्यावसायिक कायदे म्हणजे असे सर्व कायदे आणि नियम, जे व्यापारी, व्यावसायिक संस्था आणि बँकांशी संबंधित असतात, तसेच व्यापारक्षेत्रात कार्य करणाऱ्या व्यक्ती व संस्थांमध्ये परस्परसंबंध निर्माण करतात. यावरून हे स्पष्ट होते की व्यावसायिक कायदा केवळ एकाच कायद्यापुरता मर्यादित नसून तो व्यापाराशी संबंधित अनेक कायद्यांचा समावेश करतो.

२. जहांगीर आणि सेठना-

व्यापारी कायदे म्हणजे व्यापारविषयक असे कायदे, ज्यांचा व्यापार-व्यवहारात येणाऱ्या सर्व घटकांशी संबंध येतो. त्यामध्ये व्यापाराशी निगडित अनेक विषयांवरील कायदे समाविष्ट होतात आणि व्यापारातील प्रत्येक व्यवहारावर नियंत्रण ठेवणे व अपेक्षित परिणाम साधणे हे त्यांचे उद्दिष्ट असते.

३. ए. के. सेन -

व्यापारिक किंवा व्यावसायिक सनियमन म्हणजे असे राजनियम, जे व्यापारी, बँकर आणि व्यवसायिकांच्या सामान्य व्यवहारांशी संबंधित असतात, तसेच संपत्तीचे अधिकार आणि व्यापारात सहभागी व्यक्तींशी संबंधित असतात.

या व्याख्यांवरून असे दिसते की व्यावसायीन कायदा हा केवळ कायद्यांचा संग्रह नसून तो व्यवसायातील व्यवहारांना वैधता, शिस्त आणि संरक्षण देणारी व्यवस्था आहे. व्यापारी, ग्राहक, कंपनी, बँक, भागीदार आणि इतर संबंधित घटक यांच्यातील संबंध नियंत्रित करणे हे त्याचे मुख्य कार्य आहे. त्यामुळे आधुनिक अर्थव्यवस्थेत व्यावसायीन कायद्याचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

व्यावसाईन कायद्याचे स्त्रोत -

व्यावसायिन कायद्याचे स्त्रोत म्हणजे असे आधारबिंदू, ज्यांच्यापासून व्यापार, उद्योग, करार, कंपनी, बँकिंग, करप्रणाली आणि इतर व्यावसायिक व्यवहारांसाठी कायदे तयार होतात, त्यांचा अर्थ लावला जातो आणि त्यांची अंमलबजावणी केली जाते. व्यावसायिक जीवनात अनेक प्रकारचे संबंध निर्माण होतात-जसे खरेदी-विक्री, एजन्सी, भागीदारी, कर्ज, विमा, वाहतूक, डिजिटल व्यवहार आणि या सर्व संबंधांना कायदेशीर चौकट देण्यासाठी विविध कायद्यांची आवश्यकता असते. म्हणून व्यावसायीन कायदा हा एकसंध, स्थिर आणि एका स्त्रोतावर आधारित नसून तो बहुस्रोताधारित व्यवस्था आहे.

भारतीय संदर्भात व्यावसायीन कायद्याचे प्रमुख स्त्रोत म्हणजे भारतीय संविधान, वैधानिक कायदे,

न्यायालयीन निर्णय, परंपरा व व्यापारी प्रथा, आणि इंग्लिश व्यापारी कायद्याचा ऐतिहासिक प्रभाव. संविधान हे सर्वोच्च आधारस्थान आहे, कारण ते विधिमंडळाला कायदे करण्याचा अधिकार देते आणि त्या कायद्यांची घटनात्मक वैधता ठरवते. वैधानिक कायदे व्यापाराच्या विविध क्षेत्रांना थेट नियंत्रित करतात; तर न्यायालयीन निर्णय कायद्याचा अर्थ स्पष्ट करून त्याला व्यावहारिक दिशा देतात. अनेक व्यवहारांमध्ये रूढ प्रथा आणि व्यापारी परंपराही महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्यामुळे व्यावसायीन कायद्याचे स्त्रोत हे केवळ कायद्यांचे संकलन नसून, ते संपूर्ण व्यवसाय व्यवस्थेला शिस्त, सुरक्षितता आणि न्याय देणारी व्यापक कायदेशीर चौकट आहेत.

व्यावसायिन कायद्याचे स्त्रोत पुढील प्रमाणे आहेत.

१. इंग्लिश व्यापारी कायदे –

व्यावसायिक कायद्याच्या विकासामध्ये **इंग्लिश व्यापारी कायद्याचे (English Mercantile Law)** महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. भारतावर दीर्घकाळ ब्रिटिश राजवट असल्यामुळे भारतीय कायदा व्यवस्थेवर इंग्लिश कायद्याचा मोठा प्रभाव पडला. विशेषतः व्यापार, करार, मालविक्री, भागीदारी, कंपनी, विनिमयपत्रे आणि विमा यांसारख्या क्षेत्रांतील अनेक भारतीय कायदे इंग्लिश व्यापारी कायद्याच्या तत्त्वांवर आधारित आहेत. भारतात आज लागू असलेल्या अनेक व्यावसायिक कायद्यांचा पाया इंग्लंडमधील व्यापारी कायद्यात आढळतो. इंग्लंडमध्ये व्यापारी व्यवहारांचे नियमन करण्यासाठी न्यायालयीन निर्णय, व्यापारी प्रथा आणि संसदेने केलेले कायदे यांच्या आधारे विकसित झालेल्या कायद्यांना इंग्लिश व्यापारी कायदे असे म्हणतात. हे कायदे व्यापारातील विश्वास, प्रामाणिकपणा, करारांचे पालन आणि न्याय्य व्यवहार या तत्त्वांवर आधारित आहेत. भारतीय व्यावसायिक कायद्याची रचना मोठ्या प्रमाणावर इंग्लिश व्यापारी कायद्याच्या तत्त्वांवर आधारित आहे. भारतीय करार अधिनियम, १८७२, मालविक्री अधिनियम, १९३०, भागीदारी अधिनियम, १९३२ यांसारख्या कायद्यांवर इंग्लिश कायद्याचा स्पष्ट प्रभाव दिसून येतो.

२. भारतीय वैधानिक कायदे –

भारतात व्यावसायिक कायद्याचा सर्वात महत्त्वाचा आणि प्रमुख स्त्रोत म्हणजे वैधानिक कायदे (Statutory Laws) होय. संसद किंवा राज्य विधिमंडळाने विशिष्ट कायदेशीर प्रक्रियेनुसार संमत केलेले आणि राष्ट्रपती किंवा राज्यपाल यांच्या संमतीनंतर लागू झालेले कायदे म्हणजे वैधानिक कायदे. व्यवसाय, उद्योग, बँकिंग, विमा, भागीदारी, कंपनी, ग्राहक संरक्षण, करार, मालविक्री इत्यादी क्षेत्रांतील बहुतांश कायदे हे वैधानिक स्वरूपाचे आहेत. उदाहरणार्थ, भारतीय करार अधिनियम, १८७२, मालविक्री अधिनियम, १९३०, मर्यादित दायित्व भागीदारी अधिनियम, २००८, कंपनी अधिनियम, २०१३ हे सर्व वैधानिक कायदे आहेत. भारतात कोणताही कायदा एका निश्चित संसदीय प्रक्रियेनुसार तयार केला जातो. कायद्याची आवश्यकता लक्षात घेऊन संबंधित मंत्रालय, कायदा आयोग, तज्ज्ञ समिती किंवा शासन नवीन कायद्याचा मसुदा तयार करते. मसुदा तयार झाल्यानंतर तो विधेयक (Bill) म्हणून लोकसभा किंवा राज्यसभेत सादर केला जातो. सरकारी मंत्री सादर करीत असतील तर त्याला सरकारी विधेयक (Government Bill)

आणि खासदाराने सादर केले असल्यास खासगी सदस्य विधेयक (Private Memberफ्ऽ Bill) असे म्हणतात. सुरवातीस विधेयकाचे शीर्षक आणि उद्देश सभागृहासमोर मांडले जातात. त्यानंतर विधेयक प्रसिद्ध केले जाते किंवा पुढील विचारासाठी स्वीकारले जाते. त्यावर सविस्तर चर्चा केली जाते. आवश्यक असल्यास ते संसदीय समितीकडे पाठविले जाते. समिती तज्ज्ञांचे मत, संबंधित संस्था आणि नागरिकांच्या सूचना विचारात घेऊन अहवाल सादर करते. त्यानंतर प्रत्येक कलमावर चर्चा करून आवश्यक दुरुस्त्या केल्या जातात. सुधारित विधेयकावर अंतिम चर्चा केली जाते आणि मतदान घेतले जाते. बहुमताने मंजुरी मिळाल्यास ते दुसऱ्या सभागृहाकडे पाठविले जाते. दुसरे सभागृहही त्याचप्रमाणे विधेयकावर चर्चा करून ते मंजूर करते. आवश्यक असल्यास दुरुस्त्या सुचविल्या जातात. दोन्ही सभागृहांनी एकाच स्वरूपात विधेयक मंजूर करणे आवश्यक असते. दोन्ही सभागृहांनी मंजूर केलेले विधेयक राष्ट्रपतींकडे पाठविले जाते. राष्ट्रपतींची संमती मिळाल्यानंतर ते अधिनियम (Act) बनते. राज्य कायद्यांच्या बाबतीत राज्यपालांची संमती घेतली जाते. अधिनियम भारताच्या राजपत्रात (Official Gazette) प्रसिद्ध केला जातो. त्यानंतर कायद्यात नमूद केलेल्या तारखेपासून किंवा शासनाने अधिसूचित केलेल्या तारखेपासून तो लागू होतो आणि संपूर्ण देशात किंवा संबंधित राज्यात त्याची अंमलबजावणी सुरू होते. भारतीय वैधानिक कायदे हे व्यावसाईन कायद्याचा प्रमुख स्त्रोत आहे.

३. पूर्व न्यायिक निवाडे व पूर्व उदाहरणे

हा व्यावसायिक कायद्याचा महत्त्वाचा स्रोत आहे, कारण समान स्वरूपाच्या वादांम ध्ये न्यायालयांनी आधी दिलेले निर्णय पुढील प्रकरणांसाठी मार्गदर्शक ठरतात. पूर्व न्यायिक निवाडा म्हणजे न्यायालयाने आधी दिलेला असा निर्णय ज्यामध्ये एखादा कायदेशीर सिद्धान्त किंवा नियम अंतर्भूत असतो आणि तो पुढील समान प्रकरणांमध्ये लागू केला जाऊ शकतो. पूर्व उदाहरणे म्हणजे अशा आधीच्या निर्णयांचा दाखला, ज्यावर पुढील न्यायालये निर्णय घेताना अवलंबून राहून निर्णय घेतात. न्यायालयीन पूर्वनिर्णयांमधून नवीन कायदेशीर तत्त्वे विकसित होतात, म्हणून त्यांना कायद्याचा महत्त्वाचा स्रोत मानले जाते.यामुळे कायद्यात एकरूपता, स्थिरता आणि सातत्य राखले जाते. उच्च न्यायालये आणि सर्वोच्च न्यायालयांचे निर्णय अनेक वेळा खालच्या न्यायालयांवर बंधनकारक असतात व कायद्याप्रमाणेच त्याचा वापर करता येतो.

४. व्यावसायीन प्रथा, परंपरा व चालीरीती

व्यवसायाच्या क्षेत्रात अनेक व्यवहार हे दीर्घकाळापासून प्रचलित असलेल्या चालीरीती व पद्धतींनुसार केले जातात. जेव्हा एखाद्या व्यवहाराबाबत कायद्यात स्पष्ट तरतूद नसते किंवा करारामध्ये विशिष्ट बाब नमूद केलेली नसते, तेव्हा न्यायालये प्रस्थापित व्यावसायिक चालीरीती व पद्धतींना मान्यता देतात. त्यामुळे व्यावसायिक चालीरीती व पद्धती या व्यावसायिक कायद्याचा महत्त्वाचा स्त्रोत मानल्या जातात. व्यापारी वर्गामध्ये दीर्घकाळ सातत्याने, स्वेच्छेने आणि सर्वमान्य पद्धतीने पाळल्या जाणाऱ्या नियमांना किंवा प्रथांना व्यावसायिक चालीरीती (Commercial Customs and Usages) असे म्हणतात. व्यावसायिक

चालीरीती व पद्धती या व्यावसायिक व्यवहारांचे प्रभावी नियमन करणाऱ्या अनौपचारिक पण महत्त्वपूर्ण नियम आहेत. त्या व्यापारी व्यवहारांमध्ये निश्चितता, विश्वास आणि सातत्य निर्माण करतात. त्यामुळे कायदा व करारातील त्रुटी भरून काढण्यासाठी न्यायालये त्यांना व्यावसायिक कायद्याचा महत्त्वाचा स्त्रोत म्हणून मान्यता देतात.

कायद्याचे प्रकार (Types of Law)–

कोणत्याही सुसंस्कृत समाजाच्या सुरळीत कारभारासाठी कायद्याची आवश्यकता असते. कायदा म्हणजे राज्याने ठरवून दिलेले व राज्याच्या बळाच्या पाठबळाने अंमलात आणले जाणारे नियमांचे संच होय, जे व्यक्ती-व्यक्तींमधील तसेच व्यक्ती व राज्य यांच्यातील संबंध नियंत्रित करतात. भारतीय विधीव्यवस्था ब्रिटिश क़ॉमन लॉॐ परंपरेवर आधारित असून ती प्रामुख्याने दोन मोठ्या वर्गांत विभागली जाते एक दिवाणी कायदे (Civil Law) व दुसरा फौजदारी कायदे (Criminal Law) होय. याशिवाय संविधानिक, प्रशासकीय, कामगार, कर आदी विशेष/सामान्य कायद्यांचाही स्वतंत्र गट आहे.

अ) दिवाणी कायदे (Civil Laws)

दिवाणी कायदा हा व्यक्ती-व्यक्तींमधील किंवा व्यक्ती व संस्थांमधील खाजगी हक्क, कर्तव्ये, आणि दायित्व यांच्याशी संबंधित असतो. यात एका पक्षाने दुसऱ्या पक्षाच्या हक्कावर अतिक्रमण केल्यास पीडित पक्ष न्यायालयात दाद मागू शकतो. या प्रकरणांचा मुख्य उद्देश शिक्षा देणे नसून नुकसानभरपाई मिळवून देणे किंवा हक्काची पुनर्स्थापना करणे हा असतो.

व्याख्या आणि स्वरूप–

''दिवाणी कायदा हा नागरिकांमधील वैयक्तिक किंवा मालकी आणि कराराशी संबंधित संबंधांचे नियम व तत्त्वे संचयित करणारा कायद्याचा विभाग आहे, ज्याचा उद्देश व्यक्ती-वर्गांमधील दावे निवारण व हक्कांची पूर्तता करणे हा आहे.''

यात मालमत्ता-विवाद, करारभंग (breach of contract), कर्ज-देणी, पासून वारसा व कौटुंबिक तंटे (नियमित घटस्फोटासंबंधी कायदे विशिष्ट असतील) अशा विविध नागरी व्यवहारांचे वाद येतात. दिवाणी खटल्यांमध्ये मुख्य उपाय म्हणजे नुकसानभरपाई (compensation), निषेधाज्ञा (injunction), हक्कांची घोषणा किंवा विशेष केलेली न्यायिक अंमलबजावणी असते. यामध्ये फौजदारी शिक्षा (उदा. कैद) सामान्यतः लागू होत नाही. दिवाणी दावे दाखल करण्यासाठी व त्यांचे निवारण करण्यासाठी दिवाणी प्रक्रियासंहिता आणि स्थानिक न्यायालयांचे अधिकारक्षेत्र आणि आर्थिक मर्यादा लागू होतात. प्रक्रियेत याचिका, पुरावा सादर, सुनावणी व निकाल अशी पायरी असते.

दिवाणी कायद्यांतर्गत येणारे महत्त्वाचे कायदे –

१. **भारतीय करार कायदा, १८७२ *(Indian Contract Act)*** - करारांशी संबंधित तरतुदी, करार कसा तयार होतो, त्याचे घटक (offer, acceptance, consideration) निश्चित करतो. कराराचा

भंग झाल्यास उपलब्ध उपाय (remedies) सांगतो.

२. **मालमत्ता हस्तांतरण कायदा, १८८२ (Transfer of Property Act)** – स्थावर मालमत्तेचे हस्तांतरण, विक्री, गहाण, भाडेपट्टा यांचे नियमन करतो.

३. **वैयक्तिक कायदे (Personal Laws)**– हिंदू विवाह कायदा, १९५५ (विवाह, घटस्फोट, पोटगी), हिंदू उत्तराधिकार कायदा, १९५६ – (वारसाहक्क), मुस्लिम वैयक्तिक कायदा (Shariat Application Act, १९३७) भारतीय ख्रिश्चन विवाह कायदा, १८७२ इत्यादी वैयक्तिक कायदे

४. **उत्तराधिकार कायदा, १९२५ (Succession Act) –** मृत्युपत्र (Will), वारसाहक्क याबाबत तरतुदी.

५. **दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ (Code of Civil Procedure – CPC)** – दिवाणी खटल्यांची प्रक्रिया ठरवते दिवाणी खटला कसा दाखल करावा? सुनावणी कशी घ्यावी? निकाल कसा द्यावा? याची कार्यपद्धती ठरवते. हा 'प्रक्रियात्मक कायदा' (Procedural Law) असून मूळ हक्क (Substantive Law) निर्माण करत नाही.

६. **ग्राहक संरक्षण कायदा, २०१९ –** ग्राहकांच्या हक्कांचे संरक्षण, ग्राहक तक्रार निवारण मंच या बाबतच्या तरतुदी स्पष्ट करतो.

७. **कंपनी कायदा, २०१३ –** कंपनी व तत्सम व्यावसायिक संस्थांची स्थापना, कार्यपद्धती व बंद करण्याबाबत तरतुदी निश्चित करतो.

दिवाणी कायद्याची वैशिष्ट्ये

१. यातील खटला मवादी विरुद्ध प्रतिवादीफ (Plaintiff v. Defendant) या स्वरूपात चालतो.

२. यातील खटल्याचा पुरावा मसंभाव्यतेचा समतोलफ (Preponderance of Probability) या निकषावर तपासला जातो.

३. यामधील निकालामध्ये नुकसानभरपाई (Damages), मनाई हुकूम (Injunction), विशिष्ट कामगिरी (Specific Performance) असे उपाय दिले जातात.

४. या कायद्यान्वये खटला पीडित व्यक्तीने स्वतः दाखल करावा लागतो, राज्य स्वतःहून खटला चालवत नाही.

ब) फौजदारी कायदे (Criminal Laws)

फौजदारी कायदा हा समाजविरोधी कृत्यांशी (गुन्ह्यांशी) संबंधित असतो. गुन्हा हा केवळ एका व्यक्तीविरुद्ध नसून संपूर्ण समाजाच्या शांतता व सुव्यवस्थेविरुद्ध मानला जातो, त्यामुळे राज्य स्वतः फिर्यादी बनून गुन्हेगारावर खटला चालवते.

व्याख्या व स्वरूप –

''फौजदारी कायदा (Criminal Law) हा त्या नियमांचा संच आहे जो समाजाच्या सुरक्षेसाठी आणि सार्वजनिक सुव्यवस्थेसाठी गृहीत धरलेल्या कृत्यांना गुन्हे मानतो व त्यांचे दंडन व नियमावली ठरवतो.''

भारतात पारंपरिकदृष्ट्या फौजदारी व्यवस्थेत प्रमुख कायदे म्हणजे भारतीय दंड संहिता (IPC), फौजदारी प्रक्रिया संहिता (CrPC) आणि पुरावा कायदा (Indian Evidence Act); या कायद्यांच्या मदतीने गुन्ह्यांची व्याख्या, तपासप्रक्रिया, सुनावणी व पुरावे नियंत्रित केले जातात. फौजदारी कायद्याचे मुख्य उद्दिष्ट सार्वजनिक सुव्यवस्था राखणे, गुन्हेगारांना शिक्षा देणे आणि पीडितांचे संरक्षण करणे; परिणामांमध्ये आरोपीला शिक्षा, जामीन-नियम, वा इतर दंडात्मक कारवाई येते. सामान्यतः FIR नोंदविणे, पोलीस तपास, आरोपपत्र (charge-sheet), न्यायालयातील सुनावणी, पुरावे-सादरीकरण, दोष सिद्ध झाले तर सजायुक्त निकाल हे यातील महत्त्वाचे टप्पे आहेत. या प्रक्रियेला फौजदारी प्रक्रिया संहितेचे नियम मार्गदर्शित करतात.

फौजदारी कायद्यांतर्गत येणारे महत्त्वाचे कायदे–

१. **भारतीय दंड संहिता, १८६० (आता भारतीय न्याय संहिता, २०२३ – BNS)** गुन्ह्यांची व्याख्या व त्यासाठीच्या शिक्षा निश्चित करणारा मूळ (Substantive) फौजदारी कायदा. खून, दरोडा, फसवणूक, बलात्कार, मानहानी इत्यादी गुन्हे व त्यांच्या शिक्षा यात नमूद आहेत.

२. **फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (आता भारतीय नागरिक सुरक्षा संहिता, २०२३ – BNSS)** गुन्ह्याचा तपास, अटक, जामीन, खटला चालवण्याची कार्यपद्धती (Procedural Law) ठरवते.

३. **भारतीय पुरावा कायदा, १८७२ (आता भारतीय साक्ष अधिनियम, २०२३)** न्यायालयात कोणता पुरावा ग्राह्य धरावा, साक्षीदारांची तपासणी कशी करावी हे ठरवते.

४. **विशेष फौजदारी कायदे –** उदा. अमली पदार्थ प्रतिबंधक कायदा (NDPS Act), १९८५, लैंगिक अपराधांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा (POCSO Act), २०१२, अनैतिक वाहतूक (प्रतिबंध) कायदा, १९५६, भ्रष्टाचार प्रतिबंधक कायदा, १९८८, माहिती तंत्रज्ञान कायदा, २००० (सायबर गुन्हे)

फौजदारी कायद्याची वैशिष्ट्ये

१. यामध्ये खटला 'राज्य विरुद्ध आरोपी'(State v. Accused) या स्वरूपात चालतो.

२. या कायद्यानुसार दोष 'संशयातीत' (Beyond Reasonable Doubt) सिद्ध करावा लागतो. ही जबाबदारी फिर्यादी पक्षावर (Prosecution) असते.

३. यात आरोपीला 'निर्दोषत्वाचे अनुमान' (Presumption of Innocence) हा मूलभूत हक्क असतो.

४. यातील तरतुदीनुसार शिक्षा म्हणून कारावास, दंड, फाशी किंवा या तिन्हींचे मिश्रण दिले जाऊ शकते.

५. या कायद्यान्वये अनेक गुन्हे 'दखलपात्र'(Cognizable) असल्याने पोलीस स्वतःहून कारवाई करू शकतात.

क) सामान्य / विशेष कायदे (General / Special Laws)

दिवाणी व फौजदारी या दोन प्रमुख वर्गीकरणाव्यतिरिक्त पुढील महत्त्वाचे कायदे भारतीय विधीव्यवस्थेत आढळतात:

१. **संविधानिक कायदा (Constitutional Law)-** भारतीय राज्यघटना ही देशाचा सर्वोच्च कायदा असून मूलभूत हक्क, राज्याची घटक तत्त्वे, शासनयंत्रणेची रचना यांचा त्यात समावेश आहे.

२. **प्रशासकीय कायदा (Administrative Law)–** शासकीय यंत्रणा, अधिकारी, त्यांचे अधिकार व मर्यादा यांचे नियमन करतो.

३. **कामगार कायदे (Labour Laws)** - औद्योगिक विवाद कायदा, १९४७, किमान वेतन कायदा, १९४८, कारखाना कायदा, १९४८ इत्यादी. भविष्य निर्वाह निधी, उपदान कायदा इत्यादी

४. **कर कायदे (Tax Laws)** - आयकर कायदा, १९६१, वस्तू व सेवा कर कायदा (GST), २०१७.

५. **पर्यावरण कायदे (Environmental Laws)–** पर्यावरण संरक्षण कायदा, १९८६; वन्यजीव संरक्षण कायदा, १९७२.

६. **आंतरराष्ट्रीय कायदा (International Law)** – राष्ट्रा-राष्ट्रांमधील संबंध, करार व संधी यांचे नियमन करणारा कायदा.

भारतीय विधीव्यवस्थेत दिवाणी व फौजदारी कायदे हे दोन प्रमुख स्तंभ असून, त्यांच्या जोडीने संविधानिक, प्रशासकीय, कामगार, कर व पर्यावरण यांसारखे विशेष कायदेही समाजातील विविध क्षेत्रांचे नियमन करतात. दिवाणी कायदा हक्कांचे संरक्षण व नुकसानभरपाई यावर भर देतो, तर फौजदारी कायदा समाजाच्या सुरक्षिततेसाठी गुन्ह्यांना शिक्षा देतो. या दोन्ही व्यवस्थांचा योग्य समन्वय हाच न्याय व सुव्यवस्थेचा पाया आहे.

नैसर्गिक न्याय तत्व– (Principal of Natural Justice)

नैसर्गिक न्यायाचे तत्त्व हे भारतीय न्याय व्यवस्थेचा अविभाज्य भाग आहे. न्याय हा केवळ कायद्याच्या तंतोतंत अंमलबजावणीतून साध्य होत नाही, तर तो निष्पक्षता, समता, पारदर्शकता आणि उचित संधी या मूल्यांवर आधारित असला पाहिजे हीच या तत्त्वामागील मूलभूत भूमिका आहे. कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध निर्णय घेताना तिला आपली बाजू मांडण्याची संधी मिळणे, निर्णय घेणारा अधिकारी अथवा प्राधिकरण पूर्वग्रहविरहित असणे, आणि संपूर्ण प्रक्रिया न्याय्य पद्धतीने पार पडणे, ही नैसर्गिक न्यायाची प्रमुख वैशिष्ट्ये मानली जातात.

भारतीय न्यायव्यवस्थेत हे तत्त्व विशेषतः प्रशासनिक, न्यायिक आणि अर्धन्यायिक कार्यवाहीमध्ये फार महत्त्वाचे आहे. कारण अशा कार्यवाहीमुळे व्यक्तीचे हक्क, स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा किंवा हितसंबंध यांवर थेट परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे कोणत्याही प्रकारची शिक्षा, दंड, निलंबन, परवाना रद्द, नोकरीतून कमी करणे किंवा इतर हक्कांवरील मर्यादा लावताना नैसर्गिक न्यायाचे पालन करणे आवश्यक ठरते. यामुळे निर्णय केवळ वैधच ठरत नाही, तर तो लोकांच्या विश्वासासही पात्र ठरतो.

या तत्त्वाचा दुसरा महत्त्वाचा पैलू म्हणजे न्यायप्रक्रियेतील मानवी दृष्टिकोन. कायदा हा कठोर असू शकतो, पण त्याची अंमलबजावणी माणसांच्या जीवनावर परिणाम करणारी असल्यामुळे त्यात न्याय, समजूत आणि निष्पक्ष विचार यांचा समन्वय हवा. म्हणूनच नैसर्गिक न्यायाचे तत्त्व केवळ एक कायदेशीर संकल्पना नसून, ते न्यायाच्या मूलभूत नैतिकतेचे प्रतीक मानले जाते. भारतीय न्यायव्यवस्थेत या तत्त्वाने न्यायदान अधिक विश्वासार्ह, समतोल आणि लोकाभिमुख करण्यास मोलाची भूमिका बजावली आहे.

ब) भारतीय करार कायदा –१८७२

प्रस्तावना –

भारतीय करार कायदा, १८७२ हा भारतीय व्यावसायिक व्यवहारांचा आणि कायदेशीर संबंधांचा अत्यंत महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. समाजातील व्यक्ती, व्यापारी, संस्था, उद्योग, सेवा पुरवठादार आणि ग्राहक यांच्यात रोज असंख्य व्यवहार होत असतात. अशा व्यवहारांना स्पष्ट, न्याय्य आणि अंमलात आणता येईल असे स्वरूप देण्यासाठी करार कायद्याची आवश्यकता असते. दोन किंवा अधिक पक्षांमध्ये परस्पर संमतीने निर्माण झालेला कायदेशीर संबंध म्हणजे करार होय. त्यामुळे करार हा केवळ औपचारिक कागदोपत्री व्यवहार नसून, तो पक्षकारांच्या हक्क, कर्तव्ये, जबाबदाऱ्या आणि अपेक्षा निश्चित करणारा कायदेशीर करारबद्ध संबंध आहे.

या कायद्याची गरज व्यवहारात विशेषतः तेव्हा जाणवते, जेव्हा एखादा व्यवहार तोंडी किंवा लिखित स्वरूपात ठरतो आणि त्याच्या अंमलबजावणीबाबत शंका, गैरसमज किंवा वाद निर्माण होतो. अशा वेळी भारतीय करार कायदा पक्षकारांना मार्गदर्शन करतो की करार वैध कसा ठरतो, कोणत्या अटी आवश्यक आहेत, कोणत्या परिस्थितीत करार अमान्य किंवा रद्दबातल होऊ शकतो, तसेच करारभंग झाल्यास कोणते कायदेशीर उपाय उपलब्ध आहेत. व्यापार, नोकरी, कर्ज, खरेदी–विक्री, भागीदारी, विमा, एजन्सी, वाहतूक, बांधकाम, आणि डिजिटल व्यवहार या सर्व क्षेत्रांमध्ये या कायद्याचे प्रत्यक्ष महत्त्व दिसून येते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीसोबत करारांचे स्वरूप अधिक गुंतागुंतीचे झाले आहे. त्यामुळे व्यवहारातील पारदर्शकता, विश्वासार्हता आणि कायदेशीर निश्चितता राखण्यासाठी हा कायदा अत्यावश्यक ठरतो. तो केवळ व्यावसायिकांना संरक्षण देत नाही, तर सामान्य नागरिकांनाही आपल्या हक्कांची जाणीव करून देतो. म्हणूनच भारतीय करार कायदा, १८७२ हा केवळ कायदेशीर विषय नसून, तो आधुनिक आर्थिक जीवनातील शिस्त, विश्वास आणि स्थैर्य यांचा मूलभूत पाया आहे.

भारतीय करार कायदा, १८७२ हा कायदा भारतात १ सप्टेंबर, १८७२ पासून अमलात आला आहे. हा ब्रिटीशकालीन व्यापक कायदा आहे. व्यावसायिक कायद्यामध्ये सर्वात महत्वाचा कायदा म्हणून हा कायदा ओळखला जातो. यामध्ये आपण कराराची व्याख्या, प्रकार, आवश्यक घटक, प्रस्ताव व स्वीकृती, करारक्षमता, प्रतिफल, मुक्त संमती व कायदेशीर उद्दिष्टे याबाबत माहिती घेणार आहोत. तसेच व्यर्थ करार, करार पूर्तता व करार भंगाबद्दल उपाय योजना थोडक्यात अभ्यासणार आहोत.

करार म्हणजे काय?

करार म्हणजे दोन किंवा अधिक व्यक्तींमध्ये एखादी गोष्ट करण्याबाबत झालेली अशी समजूत, जिला कायदेशीर मान्यता मिळते आणि जी गरज पडल्यास न्यायालयात अंमलात आणता येते. सोप्या शब्दांत सांगायचे तर, एखादी व्यक्ती दुसऱ्याला काहीतरी करण्याचे, देण्याचे, घेण्याचे किंवा न करण्याचे वचन देते आणि ते वचन दोन्ही बाजूंना बंधनकारक ठरते, तेव्हा त्याला करार म्हणतात. करार तोंडीही होऊ शकतो आणि लेखीही होऊ शकतो; मात्र व्यवहार मोठा, महत्त्वाचा किंवा वाद उद्भवण्याची शक्यता असेल, तर लेखी करार अधिक सुरक्षित मानला जातो.

सर्वसाधारण व्यवहारात कराराची अनेक उदाहरणे दिसतात. उदाहरणार्थ, आपण दुकानातून वस्तू खरेदी करतो तेव्हा विक्रेता वस्तू देण्याचे आणि आपण पैसे देण्याचे मान्य करतो; हा एक साधा करारच असतो. भाड्याने घर घेताना मालक आणि भाडेकरू यांच्यात भाडे, कालावधी, देखभाल आणि वापराच्या अटी यांबाबत करार होतो. एखाद्या मोबाईल रिचार्ज पॅकेजसाठी सेवा पुरवठादार काही सुविधा देण्याचे वचन देतो, तर ग्राहक पैसे भरून त्या सुविधा स्वीकारतो. शाळेत प्रवेश घेताना फी भरणे, अटी मान्य करणे, वेळापत्रक पाळणे हेही एका प्रकारे कराराशी संबंधितच असते. तसेच नोकरी स्वीकारताना वेतन, कामाचे तास, रजा, शिस्तनियम आणि जबाबदाऱ्या याबद्दल होणारी समजूत हा देखील कराराचा भाग असतो.

कराराचे महत्त्व यासाठी जास्त असते की तो प्रत्येक पक्षाची भूमिका स्पष्ट करतो. उदाहरणार्थ, जर एखाद्या कंत्राटदाराला घराचे बांधकाम करण्याचे काम दिले असेल, तर कामाचा दर्जा, वेळ, किंमत आणि पेमेंटची पद्धत आधीच ठरली तर पुढे वाद होत नाहीत. त्याचप्रमाणे, एखाद्या शेतकऱ्याने आपला माल व्यापाऱ्याला ठराविक दराने देण्याचे मान्य केले, तर दोघांनाही आपल्या हक्कांची जाणीव राहते. लग्नसोहळ्यात मंडप, केटरिंग, छायाचित्रण, डीजे किंवा हॉल बुकिंगसाठी जे करार केले जातात, तेही व्यवहारिक जीवनातील करारच आहेत. त्यामुळे करार हा केवळ कायदेशीर संकल्पना नसून दैनंदिन जीवन सुरळीत चालण्यासाठी आवश्यक असलेला विश्वास, जबाबदारी आणि स्पष्टतेचा आधार आहे.

व्याख्या –

सामान्य भाषेत, दोन किंवा अधिक व्यक्तींमध्ये कायदेशीर बंधन निर्माण करणारा, परस्पर संमतीने केलेला आणि कायद्याने अंमलबजावणीयोग्य असलेला ठराव म्हणजे करार होय. तथापि 'करार' या संज्ञेच्या विविध कायदेतज्ज्ञांनी केलेल्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. **भारतीय करार अधिनियम, १८७२ कलम २(h) :**

"An agreement enforceable by law is a contract."

कायद्याद्वारे अंमलबजावणी करता येणारा ठराव म्हणजे करार होय.

२. **सर विल्यम ॲन्सन**

"A contract is an agreement enforceable at law made between two or more persons by which rights are acquired by one or more to acts or forbearances on the part of the other or others."

दोन किंवा अधिक व्यक्तींमध्ये असा कायदेशीर अंमलबजावणीयोग्य ठराव, ज्यामुळे एका पक्षाला दुसऱ्या पक्षाकडून काही करण्याचा किंवा काही न करण्याचा कायदेशीर अधिकार प्राप्त होतो, त्याला करार म्हणतात.

३. **फ्रेडरिक पोलॉक –**

"Every agreement and promise enforceable by law is a contract."

कायद्याने अंमलबजावणी करता येणारा प्रत्येक ठराव व वचन म्हणजे करार होय.

४. **जॉन विल्यम साल्मंड–**

"A contract is an agreement creating and defining obligations between the parties."

करार म्हणजे दोन किंवा अधिक पक्षांमध्ये मध्ये हक्क व कर्तव्ये निर्माण करणारा आणि त्यांची व्याप्ती निश्चित करणारा ठराव होय.

यावरून स्पष्ट होते की प्रत्येक करार हा प्रथम ठराव असतो; परंतु प्रत्येक ठराव हा करार नसतो. करारामुळे करारातील पक्षांचे कायदेशीर हक्क निर्माण होतात. करारातील पक्षांचे परस्परांबाबत हक्क व कर्तव्ये निर्माण होतात. करारामुळे परस्पर जबाबदाऱ्या निर्माण होतात. प्रत्येक पक्षाची कर्तव्ये निश्चित होतात. करार हा दोन पक्षामध्ये कायदेशीर नातेसंबंध निर्माण करतो. परंतु करारातील सर्व वचने करार नसतात. जेव्हा वचनाला कायद्याचे संरक्षण मिळते तेव्हाच तो करार ठरतो. कायदेशीर बंधन हा कराराचा मुख्य घटक आहे. थोडक्यात करार म्हणजे असा करार (Agreement) जो कायदेशीर बंधन निर्माण करतो आणि ज्याची अंमलबजावणी न्यायालयाद्वारे करता येते. वरील सर्व कायदे तज्ञांच्या व्याख्यांचा अभ्यास केल्यास करारा बाबत पुढील समान वैशिष्ट्ये दिसून येतात:

१. करारासाठी किमान दोन पक्ष आवश्यक असतात.

२. करारासाठी परस्पर संमती आवश्यक असते.

३. करारामुळे कायदेशीर बंधन निर्माण झाले पाहिजे.

४. करार कायद्याने अंमलबजावणीयोग्य असावा.

५. पक्षकारांमध्ये हक्क व कर्तव्ये निर्माण होतात.

६. कराराचे उल्लंघन झाल्यास न्यायालयीन उपाय उपलब्ध असतो.

७. करारामध्ये वैध प्रतिफल असणे आवश्यक असते .

त्यामुळे करार हा केवळ दोन व्यक्तींमधील साधा समजुतीचा व्यवहार नसून, कायद्याने मान्यता दिलेला आणि न्यायालयामार्फत अंमलबजावणी करता येणारा करार आहे. यातून कराराचे मूलभूत तत्त्व स्पष्ट होते की कायदेशीर अंमलबजावणीयोग्य ठरावच करार ठरतो. त्यामुळे भारतीय करार अधिनियम, १८७२ मधील कलम २(h) ही कराराची सर्वात संक्षिप्त आणि अधिकृत व्याख्या मानली जाते.

कराराचे प्रकार

कराराचे प्रकार समजून घेणे म्हणजे कायदेशीर व्यवहारांची रचना, त्यांची वैधता, आणि अंम लबजावणीची पद्धत समजून घेणे होय. भारतीय करार कायदा, १८७२ आणि व्यवहारातील प्रचलित वर्गीकरणानुसार करारांचे अनेक प्रकार पडतात, आणि हे करारांचे प्रकार समजल्याने कायदेशीर हक्क, कर्तव्ये, जबाबदाऱ्या आणि उल्लंघन झाल्यास उपलब्ध उपाय यांचा अंदाज येतो. दैनंदिन जीवनात व्यक्ती, संस्था, व्यापारी, नियोक्ता, कर्मचारी, भाडेकरू, विक्रेते, सेवा पुरवठादार अशा अनेक घटकांमध्ये व्यवहार होतात. या प्रत्येक व्यवहारामागे काही ना काही करार असतो; कधी तो स्पष्ट लिखित स्वरूपात असतो, कधी तोंडी, तर कधी पक्षांच्या वर्तनातून त्याचा अर्थ लावला जातो. काही करार तत्काळ पूर्ण होतात, काही भविष्यात पूर्ण होतात, काही वैध असतात, तर काही कायद्याच्या दृष्टीने अंमलात आणता येत नाहीत. करारांचे प्रकार समजावून घेताना त्यांचे वर्गीकरण साधारणपणे निर्मितीच्या पद्धतीनुसार, वैधतेनुसार, पक्षांच्या संख्येनुसार, आणि अंमलबजावणीच्या स्थितीनुसार केले जाते.

करारांचे प्रकार वेगवेगळ्या आधारांवर वर्गीकृत केले जातात. मुख्यतः करारांची विभागणी निर्मिती, वैधता, अंमलबजावणी आणि पक्षांची संख्या या निकषांवर केली जाते.

अ) निर्मितीनुसार प्रकार

१) स्पष्ट करार/ व्यक्त करार –

ज्यात कराराच्या अटी शब्दांद्वारे, तोंडी किंवा लिखित स्वरूपात स्पष्टपणे मांडलेल्या असतात, त्याला स्पष्ट करार म्हणतात. एखाद्या कराराची निर्मिती होत असताना करारातील पक्ष परस्परांना करारातील अटींची स्पष्टपणे माहिती देतात किंवा व्यक्त करतात व त्यासाठी दोन्ही पक्ष संमती देतात असे करार हे व्यक्त किंवा स्पष्ट करार म्हणून ओळखले जातात. उदाहरणार्थ, एखाद्या वस्तूची किंमत, डिलिव्हरीची वेळ, आणि भुगतानाची पद्धत याबाबत दोन्ही पक्षांनी उघडपणे सहमती दिली असल्यास तो स्पष्ट करार ठरतो.

२) अप्रत्यक्ष करार / गृहीत करार

ज्यात शब्दांनी करार केला जात नाही, पण पक्षांच्या वर्तनावरून किंवा परिस्थितीवरून करार अस्तित्वात असल्याचे दिसते, तो अप्रत्यक्ष करार होय. यामध्ये करारातील पक्ष करारातील अटींना स्पष्टपणे मान्यता देत नाहीत परंतु त्यासाठी आवश्यक व पूरक कृती करतात. बसमध्ये चढून भाडे देणे, दुकानात वस्तू घेऊन पैसे देणे, उपहार गृहात जावून पदार्थ ऑर्डर करणे, दवाखान्यात उपचारासाठी दाखल होणे. अशा व्यवहारांत करार अप्रत्यक्ष स्वरूपात तयार होतो.

३) अर्धकरार

प्रत्यक्षात पूर्ण करार नसला, तरी न्याय आणि समतेच्या तत्त्वावर कायदा काही जबाबदाऱ्या करारासारख्या मानतो; याला अर्धकरार म्हणतात. एखाद्याला चुकीने लाभ मिळाला आणि तो परत देणे आवश्यक ठरले, तर अशा प्रसंगी हा प्रकार दिसतो. हा करार म्हणजे एका पक्षाला दुसऱ्याच्या खर्चावर अन्यायकारक फायदा मिळण्यापासून रोखण्यासाठी न्यायालयाने लागू केलेले कायदेशीर बंधन आहे. पारंपारिक करारामध्ये दोन्ही पक्षांची पूर्वसंमती असते, परंतु अर्ध-करारामध्ये अशी कोणतीही संमती नसते निष्पक्षता सुनिश्चित करण्यासाठी न्यायालय हा करार तयार करते. उदा.जर बँक कर्मचाऱ्याने चुकून तुमच्या खात्यात ज्यादा पैसे जमा केले, तर ते पैसे तुमचे होत नाहीत. ते परत करणे हे अर्ध-कराराखालील कायदेशीर बंधन असते.

४) ई-करार -

ज्यावेळी करारातील दोन पक्ष इंटरनेट च्या माध्यमातून करार करतात. त्यावेळी त्याला ई-करार म्हणतात. आजकाल संगणकाच्या माध्यमातून ऑनलाईन व्यवहार मोठ्या प्रमाणावर होत आहेत. करारपक्षातील भौगोलिक अंतरामुळे असे करार केले जातात व ते अन्य कराराप्रमाणे वैध ठरतात

ब) वैधतेनुसार करारांचे प्रकार

१) वैध करार

जो करार भारतीय करार कायद्यातील कलम १० मधील एखादा करार कायदेशीर व वैध ठरण्यासाठीच्या सर्व आवश्यक अटी पूर्ण करतो आणि न्यायालयात अंमलात आणता येतो, तो वैध करार होय. यामध्ये प्रस्ताव, स्वीकृती, मोबदला, क्षमता, मुक्त संमती आणि कायदेशीर हेतू या सर्व करार कायद्यातील अटी पूर्ण केलेल्या असतात.

२) व्यर्थ करार

ज्या कराराला कायदेशीर अंमलबजावणीची शक्ती नसते आणि जो सुरुवातीपासूनच अमान्य असतो, तो व्यर्थ (Void) करार होय. असा करार कायद्याच्या दृष्टीने अस्तित्वातच नसल्यासारखा मानला जातो. या करारात आवश्यक मुलभूत अटींचा अभाव असतो किंवा संविधानिक मुलभूत हक्कांचा भंग करणार करार

असतो. उदा. अपात्र पक्षांनी केलेला, बेकायदेशीर उद्दिष्टे असणारा, व्यापार प्रतिबंधक, विवाह प्रतिबंधक, पैजेचा करार इत्यादी.

३) वर्जनीय करार

ज्या करारात एखाद्या पक्षाची संमती फसवणूक, जबरदस्ती, चुकीची माहिती किंवा दबाव यामुळे दोषपूर्ण झालेली असते, तो करार त्या पक्षाच्या इच्छेनुसार रद्द किंवा वर्ज्य करता येतो. त्यामुळे हा करार सुरुवातीला वैध वाटला, व पुढे करारातील एखाद्या पक्षाला वरील कारणामुळे तो रद्द करावासा वाटला तर त्याला तो रद्द करून करारातील जबाबदारी वर्ज करता येते.

४) अवैध करार

जो करार कायद्याच्या विरोधात असेल, बेकायदेशीर हेतूसाठी केलेला असेल, कराराचे उद्दिष्ट बेकायदेशीर असेल, सार्वजनिक नीतीविरुद्ध असेल, तो अवैध करार ठरतो. अशा कराराला कोणतीही कायदेशीर मान्यता मिळत नाही. असे ठराव आपोआपच व्यर्थ ठरतात. प्रचलित कायद्यातील कोणत्याही तरतुदींचे उल्लंघन करणारे करार हे अवैध असतात. उदा. चोरी करून मिळालेला ऐवज वाटून घेण्याचा करार, एखाद्याच्या मालमत्ता अथवा जीविताला हानी पोहचवण्याचा करार.

क) अंमलबजावणीनुसार प्रकार

१) अंमलित करार

ज्या करारातील दोन्ही पक्षांनी आपापल्या जबाबदाऱ्या पूर्ण केलेल्या असतात, तो अंमलित करार होय. याला पूर्तता झालेला करार असेही म्हणतात . म्हणजे या करारात करार पक्षांनी परस्परांना दिलेली वचने पूर्ण केलेली असतात. उदाहरणार्थ, वस्तू दिली आणि पैसेही दिले गेले, बिल्डरने घर बांधून दिले व ग्राहकाने त्याला पैसे दिले तर तो करार पूर्ण अंमलबजावणीत झाला असे मानले जाते.

२) अंमलबजावणीयोग्य करार

ज्या करारात भविष्यात जबाबदाऱ्या पूर्ण करायच्या असतात, तो अंमलबजावणीयोग्य करार होय. यामध्ये करारातील दोन्ही किंवा अधिक पक्ष परस्परांना दिलेली वचने भविष्यात पूर्ण करणार असतात. याला पूर्तता व्हावयाचे करार असेही म्हणतात. उदाहरणार्थ, वार्षिक सेवा करार, भाडेकरार, किंवा हप्त्यांमध्ये पैसे देण्याचा करार. एखादे यंत्र तयार करण्यासाठी ग्राहकाने कारखानदारास काही रक्कम आगावू दिली व उर्वरित रक्कम यंत्र मिळाल्यानंतर देण्याचे ठरले असेल.

३) एकांगी करार –

या प्रकारच्या करारात ज्यावेळी एक पक्ष करारात दुसऱ्या पक्षास दिलेल्या वचनांची पूर्तता करतो व दुसरा पक्ष त्याने दिलेल्या वचनांची पूर्तता भविष्यात करणार असतो तेंव्हा त्याला एकांगी करार असे म्हणतात. उदा. प्रवासासाठी ग्राहकाने विमानाचे अगोदर सर्व पैसे देऊन बुकिंग केले. विमानकंपनी प्रवास भविष्यात उपलब्ध करून देणार आहे.

ड) पक्षांच्या संख्येनुसार प्रकार

१. द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय करार

दोन पक्षांमध्ये झालेला करार द्विपक्षीय करार म्हणून ओळखला जातो. दोनपेक्षा अधिक पक्ष सहभागी असतील, तर तो बहुपक्षीय करार ठरतो. शिक्षणसंस्था, पुरवठादार, सेवा संस्था आणि विद्यार्थी यांच्यातील काही व्यवहार या प्रकारात येऊ शकतात.

एकूणच, करारांचे प्रकार हे करार समजून आवश्यक घेण्यासाठी आहे. स्पष्ट, अप्रत्यक्ष, अर्धकरार, वैध, व्यर्थ , वर्जनीय, अवैध, अंमलित, अंमलबजावणीयोग्य तसेच द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय असे करारांचे विविध प्रकार आहेत.

करारासाठी आवश्यक अटी

दैनंदिन जीवनात आपण प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे अनेक प्रकारचे ठराव करीत असतो. उदा. मित्रा बरोबर चित्रपट पाहायला जाण्याच्या, विक्रेत्या बरोबर वस्तु खरेदी करण्याच्या, पत्नीला वाढदिवसाची भेट देण्याचा, बिल्डर कडून घर बांधून घेण्याचा इत्यादि. भारतीय करार कायदा, १८७२ नुसार करार (Agreement) आणि ठराव (Contract) या संज्ञा परस्पर संबंधित असल्या तरी त्यांच्यामध्ये मूलभूत फरक आहे. कलम २(e) नुसार, दोन किंवा अधिक व्यक्तींमध्ये प्रस्ताव व स्वीकृतीद्वारे निर्माण झालेली परस्पर संमती म्हणजे करार होय. मात्र प्रत्येक करार कायद्याने अंमलात आणता येईलच असे नाही. सामाजिक, कौटुंबिक किंवा नैतिक स्वरूपाचे अनेक करार केवळ परस्पर विश्वासावर आधारित असतात आणि त्यांना कायदेशीर संरक्षण मिळत नाही. याउलट, कलम २(h) नुसार कायद्याने अंमलात आणता येणारा करार म्हणजे ठराव (Contract) होय. ठराव वैध ठरण्यासाठी सक्षम पक्षकार, मुक्त संमती, वैध प्रतिफळ, कायदेशीर उद्देश आणि करार कायद्याच्या कलम १० मध्ये नमूद केलेल्या सर्व आवश्यक अटी पूर्ण झालेल्या असाव्यात. त्यामुळे ठरावामुळे पक्षकारांचे कायदेशीर हक्क आणि कर्तव्ये निर्माण होतात व त्याचा भंग झाल्यास बाधित पक्ष न्यायालयात दाद मागू शकतो. उदाहरणार्थ, मित्राला वाढदिवसानिमित्त भेटवस्तू देण्याचे वचन हा करार असला तरी त्याची न्यायालयीन अंमलबजावणी करता येत नाही; परंतु ठराविक किंमतीला माल विक्री किंवा सेवा पुरविण्याचा वैध करार हा ठराव असून त्याची कायदेशीर अंमलबजावणी करता येते. म्हणूनच, **प्रत्येक करार हा ठराव असतो; परंतु प्रत्येक ठराव हा करार नसतो.** ठरावाला जेव्हा कायद्याची अंमलबजावणी प्राप्त होते, तेव्हा तो कायदेशीर करार बनतो. सगळेच ठराव भारतीय करार कायद्या अन्वये करार मानले जात नाहीत. त्यामुळे एखादा ठराव किंवा करार कायद्याने अंमलबजावणीयोग्य ठरण्यासाठी त्यामध्ये काही आवश्यक कायदेशीर अटींची पूर्तता होणे बंधनकारक आहे.

भारतीय करार कायद्याच्या कलम १० मध्ये कोणताही ठराव वैध करार मानण्यासाठी वैध कराराचे मूलभूत घटक स्पष्ट करण्यात आले आहेत. त्यानुसार ङ्कङ्घसक्षम पक्षांनी स्वतंत्र संमतीने, कायदेशीर प्रतिफल (Lawful Consideration) आणि कायदेशीर उद्देश (Lawful Object) यासाठी केलेले, तसेच कायद्याने स्पष्टपणे शून्य (Void) घोषित न केलेले सर्व करारयोग्य व्यवहार हे करार मानले जातात.ङ्कङ्घ

या तरतुदीवरून स्पष्ट होते की, केवळ दोन व्यक्तींमध्ये झालेला शब्दिक किंवा लेखी करार पुरेसा नसतो. तो न्यायालयात अंमलबजावणीयोग्य ठरण्यासाठी काही आवश्यक अटी पूर्ण झालेल्या असाव्यात. न्यायालय अशाच करारांना वैध मान्यता देते आणि त्यांची अंमलबजावणी करण्याचे अधिकार प्रदान करते. जर यापैकी एखादी मूलभूत अट पूर्ण झाली नाही, तर तो करार व्यर्थ (Void), वर्जनीय (Voidable) किंवा अंमलबजावणीयोग्य नसलेला (Unenforceable) ठरू शकतो.

कलम १० नुसार वैध करारासाठी आवश्यक अटी पुढीलप्रमाणे आहेत :

कलम १० हे भारतीय करार कायद्याचा पाया मानले जाते. या कलमात नमूद केलेल्या सर्व अटींची पूर्तता झाल्यासच एखादा करार वैध, बंधनकारक आणि न्यायालयामार्फत अंमलबजावणीयोग्य ठरतो. त्यामुळे करारशास्त्राचा अभ्यास करताना या अटींचे सखोल ज्ञान असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

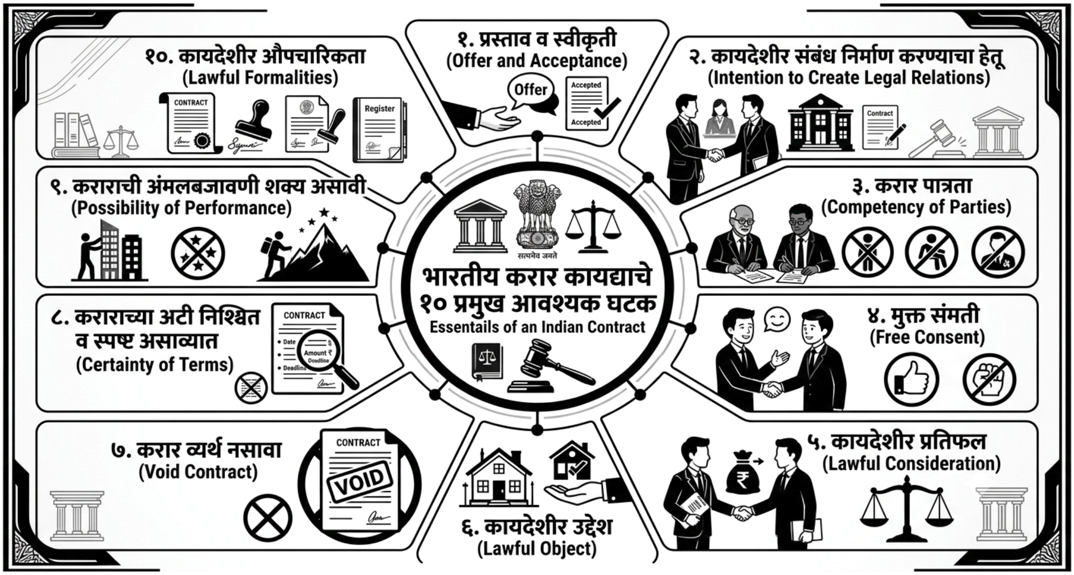

१. प्रस्ताव व स्वीकृती – कोणताही करार अस्तित्वात येण्यासाठी अगोदर करार करू इच्छिणाऱ्या दोन पक्षामध्ये त्या बाबत ठराव होणे आवश्यक असते. त्यासाठी एका पक्षाने दुसऱ्या पक्षाकडे त्या संबधी इच्छा व्यक्त केली पाहिजे. जेव्हा एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीला एखादे काम करण्याची किंवा न करण्याची आपली इच्छा या हेतूने सांगते की, त्या प्रस्तावावर दुसऱ्या व्यक्तीची कायदेशीर संमती मिळावी, तेव्हा त्याला प्रस्तावॐ म्हणतात. जो प्रस्ताव देतो त्याला प्रस्तावक (Offeror) म्हणतात. ज्या व्यक्तीला प्रस्ताव दिला आहे, ती व्यक्ती जेव्हा त्या प्रस्तावाला आपला स्पष्ट होकार (संमती) देते, तेव्हा त्याला मस्वीकृतीफ म्हणतात.

२. कायदेशीर संबंध निर्माण करण्याचा हेतू – ज्यावेळेस करार करू इच्छिणारा एक पक्ष दुसऱ्या पक्षाकडे एखादी गोष्ट करण्याची किंवा न करण्याची इच्छा व्यक्त करतो त्यावेळी त्याचा हेतू दुसऱ्या पक्षाशी

कायदेशीर संबंध निर्माण करणे हा असला पाहिजे. आपण दैनंदिन जीवनात अनेक ठराव करीत असतो परंतु त्यात कायदेशीर संबंध निर्माण करण्याचा हेतू असतोच असे नाही. उदा. मित्रा सोबत चित्रपट पाहण्याचा ठराव, पत्नीला वाढदिवसाची भेट देण्याचा ठराव इत्यादी ठराव हे कौटुंबिक संबंधातून केले जातात. त्यात कायदेशीर नाते निर्माण करण्याचा हेतू असत नाही. करार वैध ठरण्यासाठी कायदेशीर संबंध निर्माण करण्याच्या हेतूने केलेला असला पाहिजे.

३. **करार पात्रता–** कोणताही ठराव करण्यासाठी किमान दोन पक्षांची आवश्यकता असते. जे दोन पक्ष आपापसात करार करीत असतात ते करार करण्यासाठी कायद्याने पात्र असावे लागतात. त्याशिवाय करार वैध ठरत नाही. भारतीय करार कायद्यानुसार कोणताही करार वैध ठरण्यासाठी करारात समाविष्ट पक्ष सज्ञान, सुबुद्ध असले पाहिजेत तसेच ते कोणत्याही कायद्याने करार करण्यासाठी अपात्र ठरवलेले असू नयेत.

४. **मुक्त संमती** – एखादा करार प्रत्यक्षात येण्यासाठी त्यामध्ये समाविष्ट दोन किंवा अधिक पक्ष करारात पार पाडावयाच्या एकाच विषयावर एकाच हेतूने सहमत असणे आवश्यक असते. म्हणजे त्यासाठी समाविष्ट पक्षांनी त्यासाठी संमती दिली पाहिजे. करार पक्ष एकाच विषयावर वेगवेगळ्या विचाराने प्रेरित होत असतील तर तर करार होऊ शकत नाही. करार पक्षांनी त्यासाठी दिलेली संमती ही मुक्त असली पाहिजे. म्हणजे हि संमती धाक, अनुचित प्रभाव,कपट, असत्य प्रतिपादन किंवा चुकी मुळे दिलेली असता कामा नये.

५. **कायदेशीर प्रतिफल–** ही वैध कराराची एक अत्यंत महत्त्वाची अट आहे. प्रतिफल म्हणजे मएखाद्या गोष्टीच्या बदल्यात काहीतरी मिळणेफ असे म्हटले जाते. करारात सहभागी असलेल्या दोन्ही पक्षांना एकम ेकांकडून जो ममोबदलाफ किंवा मफायदाफ मिळतो, त्याला प्रतिफल म्हणतात. भारतीय करार कायद्यानुसार, प्रतिफलाशिवाय केलेला करार हा व्यर्थ (Void) मानला जातो (काही कायदेशीर अपवाद वगळता). हे प्रतिफल केवळ असून चालत नाही, तर ते कायदेशीर (Lawful) असणे अनिवार्य आहे. म्हणजेच तो मोबदला किंवा कृत्य बेकायदेशीर, अनैतिक, फसवणुकीचे किंवा सार्वजनिक धोरणाच्या विरुद्ध नसावे.

६. **कायदेशीर उद्देश –** कायदेशीर उद्दिष्ट ही कोणत्याही वैध कराराची एक अत्यंत आवश्यक अट आहे. ज्या कारणासाठी किंवा हेतूसाठी दोन किंवा अधिक व्यक्ती एकमेकांसोबत करार करत आहेत, ते उद्दिष्ट कायद्याच्या चौकटीत बसणारे असले पाहिजे. जर कराराचा मूळ उद्देशच बेकायदेशीर असेल, तर तो करार सुरुवातीपासूनच व्यर्थ (Void) मानला जातो आणि न्यायालयाद्वारे त्याची अंमलबजावणी करून घेता येत नाही.कायद्यातील तरतुदी विरुद्ध, प्रतिबंधित, व्यक्तींच्या हक्कास बाधा पोहचवणारे, अनैतिक अशी उद्दिष्टे असू नयेत.

७. **करार व्यर्थ नसावा –** करार कायद्याने स्पष्टपणे व्यर्थ घोषित केलेला नसावा ही वैध कराराची एक अत्यंत महत्त्वाची अट आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, एखाद्या करारामध्ये प्रस्ताव, स्वीकृती, कायदेशीर प्रतिफल आणि कायदेशीर

उद्दिष्ट या सर्व गोष्टी असल्या तरीही, जर भारतीय करार कायद्याने त्या विशिष्ट प्रकारच्या कराराला आधीच **मव्यर्थफ (Void)** म्हणून घोषित केले असेल, तर तो करार कायदेशीर ठरत नाही आणि त्याची न्यायालयात अंमलबजावणी करता येत नाही.उदा. कोणत्याही सज्ञान व्यक्तीला कायदेशीर लग्न करण्यापासून रोखणारा करार, एखाद्या व्यक्तीला तिचा कायदेशीर व्यवसाय, व्यापार किंवा नोकरी करण्यापासून रोखणारा करार.

८. **करार अटी निश्चित व स्पष्ट असाव्यात –** कोणताही करार करताना करार पक्षामध्ये करारा बाबत ठरलेल्या अटी या संदिग्ध व अनिश्चित असू नयेत तर त्या स्पष्ट व निश्चित असाव्यात. कारण अटी संदिग्ध असतील तर त्याची अंमलबजावणी करता येत नाही व पर्यायाने करार पूर्तता होत नाही.

९. **कराराची अंमलबजावणी शक्य असावी –** कोणताही करार करताना त्याची अंमलबजावणी करता आली पाहिजे. थोडक्यात कराराची पूर्तता शक्य असली पाहिजे. प्राप्त परिस्थितीत अशक्यप्राय गोष्टीसाठी करार करता येत नाहीत. उदा. चंद्रावर घर बांधून देण्याचा करार, हवेतून सोने काढून देण्याचा करार इत्यादी.

१०. **कायदेशीर औपचारिकता–** करारास कायदेशीर अस्तित्व द्यावयाचे झाल्यास काही कायदेशीर औपचारीकता पार पाडावी लागते. उदा. करार लेखी करणे, त्याची नोंद करणे, साक्षीदार असणे किंवा त्याच्या नोंदणी साठी आवश्यक मुद्रांक भरणे व अन्य तरतुदींचे पालन करणे.

कोणताही ठराव कायदेशीर करारात रुपांतरीत व्हावयाचा झाल्यास त्याला वरील दहा अटींची पूर्तता करावी लागते. अन्यथा त्याची कायदेशीर अंमलबजावणी करता येत नाही किंवा करार भंग झाल्यास न्यायालयात दाद मागता येत नाही.

प्रस्ताव (Offer) म्हणजे काय – अर्थ व व्याख्या

अर्थ (Meaning)

कोणताही करार (Contract) निर्माण होण्यासाठी सर्वप्रथम एका पक्षाने दुसऱ्या पक्षाला काहीतरी करण्याची किंवा न करण्याची तयारी दर्शवावी लागते. या तयारीच्या प्रकटीकरणालाच ‘‘प्रस्ताव’’ किंवा ‘‘ऑफर’’ म्हणतात. सोप्या भाषेत सांगायचे झाल्यास, प्रस्ताव म्हणजे एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला दिलेले असे आश्वासन, जे स्वीकारल्यास कायदेशीर बंधनकारक करार तयार होतो. प्रस्ताव हा कराराचा पहिला व मूलभूत टप्पा आहे. जोपर्यंत प्रस्ताव दिला जात नाही, तोपर्यंत स्वीकृतीचा प्रश्नच उद्भवत नाही आणि करारही अस्तित्वात येत नाही. प्रस्ताव देणाऱ्या व्यक्तीस मप्रस्तावकफ (Promisor / Offeror) आणि ज्याला प्रस्ताव दिला जातो त्या व्यक्तीस मप्रस्ताव स्वीकारणाराफ (Promisee / Offeree) असे म्हणतात . जेव्हा प्रस्तावकाने दिलेल्या प्रस्तावास स्वीकर्त्याने संमती (Assent) मिळते, तेव्हा प्रस्तावाचे रूपांतर मवचनफ (Promise) मध्ये होते

कायदेशीर व्याख्या – कलम २(a)

भारतीय करार अधिनियम, १८७२ च्या **कलम २(a)** नुसार प्रस्तावाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे:

''जेव्हा एखादी व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीसमोर एखादी गोष्ट करण्याची किंवा न करण्याची इच्छा (willingness) अशा उद्देशाने व्यक्त करते की, त्या दुसऱ्या व्यक्तीने अशा कृतीस किंवा अकृतीस आपली संमती द्यावी, तेव्हा ती व्यक्ती मप्रस्तावफ देत आहे असे म्हटले जाते.''

या व्याख्येचे बारकाईने विश्लेषण केल्यास असे आढळते कि, प्रस्ताव देणाऱ्यास ''प्रस्तावक'' (Promisor/Offeror) म्हणतात, तर ज्याला दिला जातो त्यास स्वीकारकर्ता' (Promisee/Offeree) म्हणतात . प्रस्ताव हा नुसती इच्छा नसून ती एखादी कृती करणे किंवा न करणे या दोन्ही स्वरूपात असू शकते. उदा. ''मी तुला माझी गाडी विकतो'' (कृती) किंवा ''मी तुझ्या शेतात प्रवेश करणार नाही''(अकृती) असे दोन्ही वैध प्रस्ताव ठरू शकतात. प्रस्तावात केवळ इच्छा व्यक्त करणे पुरेसे नाही; ती इच्छा दुसऱ्या पक्षाकडून संमती मिळवण्याच्या हेतूने असावी लागते.

थोडक्यात, प्रस्ताव म्हणजे **इच्छेचे प्रकटीकरण + संमती मिळवण्याचा उद्देश + कायदेशीर परिणाम निर्माण करण्याचा हेतू**

जेव्हा स्वीकारकर्ता या प्रस्तावास आपली संमती देतो, तेव्हा प्रस्तावाचे रूपांतर **''वचन'' (Promise)** मध्ये होते आणि परस्पर मोबदल्याच्या निश्चितीनंतर ते 'करार' (Agreement) बनते. **उदा.** 'अ' 'ब' ला म्हणतो ''मी माझे घर तुला रु. २० लाखांना विकण्यास तयार आहे.'' येथे 'अ' ने घर विकण्याची इच्छा व्यक्त केली आहे, ही इच्छा 'ब' ने संमती द्यावी या उद्देशाने व्यक्त केली आहे, म्हणून हा एक वैध प्रस्ताव आहे. जर 'ब' ने यास होकार दिला, तर तो एक वचन/करार बनतो.

वैध प्रस्तावाचे कायदेशीर नियम (Legal Rules of a Valid Offer)

एखादा प्रस्ताव कायद्याच्या दृष्टीने वैध ठरण्यासाठी खालील नियम पूर्ण करणे आवश्यक असते.

१. कायदेशीर संबंध निर्माण करण्याचा हेतू असावा :

प्रस्ताव मांडणाऱ्या व्यक्तीचा हेतू दुसऱ्या व्यक्तीसोबत कायदेशीर संबंध निर्माण करण्याचा असला पाहिजे. कौटुंबिक, घरगुती किंवा सामाजिक स्वरूपाचे प्रस्ताव कायदेशीर करार निर्माण करू शकत नाहीत. उदा. एका पतीने आपल्या पत्नीला दरमहा घरखर्चासाठी ठराविक रक्कम देण्याचे कबूल केले. नंतर त्याने पैसे दिले नाहीत म्हणून पत्नीने न्यायालयात दावा दाखल केला. न्यायालयाने ठरवले की हा एक घरगुती स्वरूपाचा प्रस्ताव होता, त्यात कायदेशीर संबंध निर्माण करण्याचा हेतू नव्हता, त्यामुळे हा करार कायदेशीर नाही. (Balfour v. Balfour खटला)

२. प्रस्तावाच्या अटी निश्चित व स्पष्ट असाव्यात:

प्रस्ताव हा एका विशिष्ठ किंवा निश्चित कृत्यासाठी असावा. प्रस्तावातील अटी संदिग्ध किंवा अस्पष्ट नसाव्यात. त्या निश्चित असाव्यात, जेणेकरून दोन्ही पक्षांना कराराचा अर्थ स्पष्ट समजेल. उदा. 'अ' ने मबफ ला म्हटले, ''मी तुला माझे १०० लिटर तेल विकेन.'' या प्रस्तावात तेलाचा प्रकार (खाद्यतेल, खोबरेल तेल, पेट्रोल इ.) आणि किंमत स्पष्ट केलेली नाही. त्यामुळे हा प्रस्ताव अंमलबजावणी करताना

अडचण निर्माण होऊ शकते. सदर प्रस्ताव अनिश्चित व अस्पष्ट असल्यामुळे वैध नाही.

३. प्रस्तावाची माहिती दुसऱ्या व्यक्तीला मिळणे आवश्यक :

प्रस्ताव ज्या व्यक्तीसाठी आहे, त्या व्यक्तीपर्यंत तो पोहोचला पाहिजे. प्रस्तावाची माहिती असल्याशिवाय कोणतीही व्यक्ती त्याचा स्वीकार करू शकत नाही. प्रस्ताव लेखी, तोंडी किंवा अधिकृत संपर्क माध्यमातून दुसऱ्या पक्षाला कळवला पाहिजे. **उदा.** एका व्यक्तीचा पुतण्या हरवला होता. मालकाने आपल्या नोकराला त्याला शोधण्यासाठी पाठवले. नोकर गेल्यावर मालकाने बक्षीस जाहीर केले की जो पुतण्याला शोधून आणेल त्याला ५०१ रुपये मिळतील. नोकराला हे बक्षीस माहित नसताना त्याने पुतण्याला शोधून आणले. नंतर नोकराने बक्षिसाची मागणी केली. न्यायालयाने ठरवले की नोकराला प्रस्तावाची माहितीच नव्हती, त्यामुळे तो स्वीकृती देऊ शकत नाही व बक्षिसास पात्र नाही.

४. प्रस्ताव विशिष्ट किंवा सर्वसाधारण असू शकतो (Specific and General Offer):

- **विशिष्ट प्रस्ताव (Specific Offer):** जेव्हा प्रस्ताव एखाद्या ठराविक व्यक्तीला किंवा व्यक्तींच्या समूहाला दिला जातो. (उदा. 'अ' ने फक्त 'ब' ला आपली कार विकण्याचा प्रस्ताव देणे).
- **सर्वसाधारण प्रस्ताव (General Offer):** जेव्हा प्रस्ताव संपूर्ण जनतेसाठी किंवा जगासाठी खुला असतो. जो कोणी त्यातील अटींची पूर्तता करेल, तो त्या प्रस्तावाची स्वीकृती करत आहे असे मानले जाते. (उदा. पेपरमध्ये दिलेली हरवल्याची जाहिरात आणि त्यावरील बक्षीस).

५. प्रस्ताव हा मप्रस्तावाचे निमंत्रणफ नसावा (Offer must be distinguished from an Invitation to Offer):

प्रस्ताव आणि प्रस्तावाचे निमंत्रण यात फरक आहे. प्रस्तावाचे निमंत्रण म्हणजे ग्राहकांना प्रस्ताव देण्यासाठी आकर्षित करणे.हा प्रस्ताव व प्रस्तावाचे निमंत्रण यातील महत्त्वाचा फरक आहे. प्रस्तावाचा उद्देश दुसऱ्या व्यक्तीकडून होकार मिळवून कायदेशीर करार निर्माण करणे हा असतो. याला होकार मिळताच तो करार बनतो. प्रस्तावाच्या निमंत्रणाचा उद्देश केवळ ग्राहकांना माहिती देणे किंवा त्यांना वाटाघाटी (Negotiation) करण्यासाठी आमंत्रित करणे हा असतो. ग्राहकाने याला दिलेला होकार हा मकरारफ नसून, ग्राहकाकडून आलेला मप्रस्तावफ असतो.

प्रस्तावाच्या निमंत्रणाची काही उदाहरणे:

- **दुकानदाराचे प्रदर्शन (Display of Goods):** दुकानाच्या शोकेसमध्ये किंमतीचे लेबल लावून ठेवलेली वस्तू हा प्रस्ताव नसून निमंत्रण आहे. ग्राहक वस्तू काउंटरवर घेऊन जातो, तो त्याचा प्र्स्तावॐ असतो, आणि दुकानदार जेव्हा बिल बनवतो, ती त्याची स्व्वीकृतीफ असते.
- **लिलावाची जाहिरात:** लिलाव आयोजित करण्याची जाहिरात देणे हे केवळ निमंत्रण आहे.
- **हॉटेलमधील मेनू कार्ड:** हे केवळ माहिती देण्यासाठी असते.

६. **'उत्तर न दिल्यास होकार समजला जाईल' अशी अट नसावी (Non-compliance should not amount to acceptance):**

प्रस्तावात अशी कोणतीही अट नसावी की, जर प्रस्तावग्रही त्याने ठराविक वेळेत नकार कळवला नाही, तर त्याची स्वीकृती (होकार) आहे असे मानले जाईल. स्वीकृती स्पष्ट असावी लागते.

- **उदाहरण:** 'अ' ने 'ब' ला पत्र लिहिले, ''मी तुझी बाईक ४०,००० रुपयांना विकत घेऊ इच्छितो. जर तू ३ दिवसांत काहीच उत्तर दिले नाहीस, तर तुझा होकार आहे असे मी सम जेन.'' कायद्यानुसार हा प्रस्ताव अवैध आहे.

७. **प्रस्ताव अटींसह असू शकतो (Offer may be conditional):**

प्रस्ताव मांडताना प्रस्तावक त्यामध्ये काही अटी घालू शकतो. मात्र, या सर्व अटींची कल्पना प्रस्ताव स्वीकारणाऱ्या व्यक्तीला (प्रस्तावग्रही त्याला) प्रस्तावासोबतच दिली गेली पाहिजे. प्रस्तावाला स्वीकृती कशी द्यावयाची या बद्दलची अट घातली जावू शकते.

८. **प्रस्ताव संमती मिळवण्याच्या हेतूने केला पाहिजे –**

ज्या व्यक्ती समोर प्रस्ताव केला जातो त्या व्यक्तीची संमती मिळवण्याच्या हेतूने तो केला गेला पाहिजे. केवळ चौकशी करणे किंवा संभाषणाद्वारे अटी स्पष्ट करणे म्हणजे प्रस्ताव नव्हे .

प्रस्ताव केव्हा संपुष्टात येतो किंवा रद्द होतो? (Lapse and Revocation of Offer)

भारतीय करार कायद्याच्या **कलम ६ (Section ६)** नुसार, खालीलपैकी कोणत्याही एका परिस्थितीमध्ये कायदेशीर रित्या रद्द होतो किंवा संपुष्टात येतो.

१. **नोटीस देऊन (By Notice of Revocation):**

प्रस्तावक (प्रस्ताव देणारा) दुसऱ्या पक्षाने स्वीकृती देण्यापूर्वी कधीही नोटीस देऊन आपला प्रस्ताव मागे घेऊ शकतो. एकदा स्वीकृती झाली की प्रस्ताव मागे घेता येत नाही.

२. **वेळ संपल्यामुळे (By Lapse of Time):**

जर प्रस्तावामध्ये स्वीकृती देण्यासाठी एखादी ठराविक वेळ दिली असेल (उदा. ७ दिवस), आणि त्या वेळेत स्वीकृती आली नाही, तर तो प्रस्ताव आपोआप रद्द होतो. जर वेळ दिलेली नसेल, तर एका मवाजवी वेळेतफ (Reasonable time) स्वीकृती न आल्यास प्रस्ताव संपुष्टात येतो.

३. **पूर्व-अटींचे पालन न केल्यास (By Non-fulfillment of Condition Precedent):**

जर प्रस्तावात एखादी अट घातली असेल (उदा. स्वीकृती देताना १००० रुपये ॲडव्हान्स जमा करणे), आणि प्रस्ताव स्वीकारणाऱ्या व्यक्तीने ती अट पूर्ण केली नाही, तर प्रस्ताव संपुष्टात येतो.

४. मृत्यू किंवा वेडेपणा (By Death or Insanity):

जर प्रस्तावक किंवा प्रस्तावग्रहीता यांचा मृत्यू झाला किंवा ते वेडे झाले (मानसिक संतुलन बिघडले), आणि ही बाब स्वीकृती देण्यापूर्वी दुसऱ्या पक्षाला समजली, तर प्रस्ताव रद्द होतो.

५. नकार दिल्यास (By Rejection):

जर प्रस्तावग्रहीत्याने प्रस्तावाला स्पष्ट शब्दांत नकार दिला, तर तो प्रस्ताव लगेच संपुष्टात येतो. एकदा नाकारलेला प्रस्ताव पुन्हा स्वीकारता येत नाही.

६. कायदा बदलल्यास (Subsequent Illegality):

प्रस्ताव दिल्यानंतर, पण स्वीकृती होण्यापूर्वी जर कायद्यात काही बदल झाला आणि ते काम बेकायदेशीर ठरले, तर प्रस्ताव आपोआप रद्द होतो.

भारतीय करार कायद्यानुसार, वैध करार अस्तित्वात येण्यासाठी वैध प्रस्ताव असणे अनिवार्य आहे. प्रस्ताव हा स्पष्ट, निश्चित आणि कायदेशीर संबंध निर्माण करण्याच्या हेतूने दिलेला असावा. जोपर्यंत प्रस्तावाचे कायदेशीर नियम पाळले जात नाहीत, तोपर्यंत त्याला कायदेशीर पाठबळ मिळत नाही आणि पुढील कराराची प्रक्रिया पूर्ण होऊ शकत नाही.

स्वीकृती –

भारतीय करार कायदा, १८७२ अंतर्गत वैध करार निर्माण होण्यासाठी ''प्रस्ताव'' (Offer/Proposal) आणि त्या प्रस्तावाची ''स्वीकृती'' (Acceptance) या दोन महत्त्वाच्या घटकांची आवश्यकता असते. एखाद्या व्यक्तीने केलेला प्रस्ताव जोपर्यंत दुसऱ्या पक्षाकडून स्वीकारला जात नाही, तोपर्यंत तो केवळ एक प्रस्ताव राहतो. त्याचे रूपांतर बंधनकारक करारात होत नाही. प्रस्तावाची स्वीकृती झाल्यानंतरच तो प्रस्ताव ''वचन'' (Promise) मध्ये परावर्तित होतो आणि दोन्ही पक्षांमध्ये कायदेशीर हक्क व जबाबदाऱ्या निर्माण होतात. त्यामुळे कोणताही करार करार कायदेशीर रित्या वैध ठरण्यासाठी करार पक्षापैकी एकाने दिलेल्या प्रस्तावास दुसऱ्या पक्षाने स्वीकृती दिली पाहिजे व ती सुद्धा कायद्याने वैध असली पाहिजे. भारतीय करार कायदा कलम २(ब) नुसार स्वीकृतीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिली आहे.

व्याख्या –

''ज्या व्यक्तीसमोर प्रस्ताव मांडला जातो, त्या व्यक्तीने त्या प्रस्तावाला आपली संमती दर्शविल्यास, तो प्रस्ताव स्वीकारला गेला असे म्हटले जाते. अशा प्रकारे स्वीकारलेला प्रस्ताव व़चन' (Promise) बनतो.''

करार कायद्याच्या दृष्टीने स्वीकृती हा टप्पा अत्यंत महत्त्वाचा आहे, कारण तो करार निर्मितीचा निर्णायक क्षण असतो. स्वीकृती दिल्याच्या क्षणापासूनच कायदेशीर करार पक्षाना बंधन निर्माण होते. स्वीकृतीमुळे प्रस्तावकर्त्याच्या इच्छेला कायदेशीर स्वरूप प्राप्त होते. प्रस्तावकर्त्याची इच्छा ही स्वीकृतीमुळेच परस्पर संमतीत रूपांतरित होते व परस्परांना दिलेल्या वचनांचे करारात रुपांतर होते व एकदा वैध स्वीकृती

कळवली गेली की, प्रस्तावकाला तो प्रस्ताव मागे घेता येत नाही.

स्वीकृती देण्याचा अधिकार –

भारतीय करार कायदा, १८७२ च्या **कलम २(ब)** नुसार, प्रस्तावाची स्वीकृती फक्त ''ज्या व्यक्तीसम ोर प्रस्ताव मांडला गेला आहे'' तीच व्यक्ती देऊ शकते. याचा अर्थ, प्रस्ताव ज्या व्यक्तीला उद्देशून केला आहे, त्या व्यतिरिक्त इतर कोणतीही व्यक्ती किंवा त्रयस्थ पक्ष जरी त्या इतर व्यक्तीला प्रस्तावाची संपूर्ण माहिती असली तरीही तो स्वीकारू शकत नाही. हा नियम प्रस्तावाच्या प्रकारावर अवलंबून दोन प्रकारे लागू होतो:

जेव्हा प्रस्ताव एका ठरावीक, निश्चित व्यक्तीला उद्देशून केला जातो, तेव्हा फक्त तीच व्यक्ती तो स्वीकारू शकते. त्याला विशिष्ट प्रस्ताव म्हणतात. उदा. 'अ' ने 'ब' यास आपली मोटरसायकल ₹ ५०,००० ला विकण्याचा प्रस्ताव दिला. जर 'क' (जो या व्यवहाराशी संबंधित नाही) त्या प्रस्तावाबद्दल कळताच स्वतःहून ती स्वीकृती देतो, तर तो करार वैध ठरणार नाही कारण प्रस्ताव 'ब' यासाठी होता, मकफ साठी नव्हता. परंतु जेव्हा प्रस्ताव संपूर्ण जगाला (to the world at large) उद्देशून केला जातो, तेव्हा जो कोणी त्या प्रस्तावाच्या अटी पूर्ण करतो व त्याबद्दल माहिती असताना कृती करतो, तो स्वीकृती देऊ शकतो. उदा.एखाद्या दुकानदाराने जाहिरात दिली ''जो कोणी माझी हरवलेली बॅग शोधून आणेल, त्याला ₹ १,००० बक्षीस मिळेल.'' या जाहिरातीनुसार जर एखाद्या व्यक्तीने बॅग शोधून आणली, तर ती व्यक्ती स्वीकृती देणारी ठरते, जरी दुकानदाराने तिला वैयक्तिकरित्या संबोधित केले नव्हते.

स्वीकृतीचे नियम –

करार निर्मितीच्या प्रक्रियेत प्रस्ताव हा केवळ प्रथम टप्पा असतो; प्रत्यक्ष कायदेशीर बंधन निर्माण होण्यासाठी त्या प्रस्तावाला वैध स्वीकृती मिळणे अनिवार्य आहे. भारतीय करार कायद्यातील कलम ७ स्वीकृती ङ्गङ्खवैधङ्खङ्ग ठरण्यासाठीच्या अटी घालून देते. या नियम किंवा अटी खालील प्रमाणे आहेत.

१. स्वीकृती बिनशर्त व पूर्ण असावी –

या नियमानुसार प्रस्तावकाने सादर केलेला प्रस्ताव जसाच्या तसा कोणत्याही अटी किंवा बदलाशिवाय स्वीकारला गेला पाहिजे. याचे कारण असे की करार म्हणजे दोन पक्षांमधील एकाच गोष्टीवर एकसमान सहमती होय. जर स्वीकारकर्त्याने प्रस्तावात थोडाही बदल सुचवला मग तो किंमत, वेळ, अटी किंवा प्रमाणाबाबत असेल तर प्रस्तावकर्त्याने ज्या अटींवर वचन दिले होते, त्याच अटींवर सहमती झालेली नाही असे मानले जाते. त्यामुळे कायद्यानुसार अशा ''सुधारित स्वीकृती''ला स्वीकृतीच मानली जात नाही, तर तिला प्रतिप्रस्ताव (Counter-Offer) असे संबोधले जाते आणि याचा व्यवहारिक परिणाम असा होतो की मूळ प्रस्ताव आपोआप संपुष्टात येतो. **उदा.** 'अ' ने 'ब' यास आपले घर ₹ १० लाखांना विकण्याचा प्रस्ताव दिला. 'ब' ने उत्तर दिले, ''मी ₹ ९ लाखांना घेईन.'' हा प्रतिप्रस्ताव ठरतो, स्वीकृती नव्हे.

२. स्वीकृती विहित किंवा वाजवी पद्धतीने कळवली गेली पाहिजे –

जर प्रस्तावकर्त्याने स्वीकृती देण्याची विशिष्ट पद्धत सुचवली असेल (उदा. पत्राद्वारे, टेलिग्रामद्वारे), तर स्वीकृती त्याच पद्धतीने द्यावी लागते. पद्धत न सुचवल्यास, ती ''वाजवी व सर्वसाधारण पद्धतीने'' कळवली गेली पाहिजे. जर प्रस्तावकर्त्याने सुचवलेल्या पद्धतीने स्वीकृती दिली गेली नाही, तर प्रस्ताव त्वरित लागू न होता, प्रस्तावकर्ता वाजवी वेळेत आक्षेप घेऊन ती स्वीकृती नाकारू शकतो. जर तसा आक्षेप घेतला नाही, तर स्वीकृती वैध मानली जाते. **उदा.** 'अ' ने 'ब' यास पत्राद्वारे प्रस्ताव पाठवून ''तार (telegram) द्वारे उत्तर द्या'' असे सुचवले. 'ब' ने साध्या पत्राने उत्तर दिले. जर 'अ' याने त्वरित आक्षेप घेतला नाही, तर ती स्वीकृती वैध ठरेल.

३. स्वीकृती व्यक्त किंवा गर्भित असू शकते –

स्वीकृती शब्दांद्वारे (तोंडी/लेखी) दिली जाऊ शकते किंवा वर्तनाद्वारे/कृतीद्वारे दर्शवली जाऊ शकते. कायदा स्वीकृतीच्या स्वरूपाबाबत लवचिकता दाखवतो. शब्दांतून (express) किंवा कृतीतून (implied/conduct) व्यक्त झालेली संमती दोन्हीही तितकीच बंधनकारक मानली जाते. याचे मूळ कारण असे की करार कायदा हा इच्छा व हेतू यावर आधारित आहे, औपचारिकतेवर नाही. **उदा.** बसमध्ये चढून तिकीट घेणे ही गर्भित स्वीकृती आहे; तोंडी ''मी मान्य करतो'' म्हणणे ही व्यक्त स्वीकृती आहे.

४. मूक संमतीने स्वीकृती होत नाही –

एखादा करार अस्तित्त्वात येत असताना प्रस्तावकाने प्रस्ताव दिल्यास स्वीकृत्याने नुसते गप्प राहणे किंवा प्रतिसाद न देणे ही स्वीकृती मानली जात नाही, जोपर्यंत कायद्याने किंवा पक्षांमधील पूर्वसंमतीने तसे ठरवले नसेल. त्यामुळे स्वीकारकर्त्याच्या स्वीकृती देण्याच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण केले जाते. जर प्रस्तावकर्त्याला मौनालाच स्वीकृती मानण्याचा अधिकार दिला, तर तो एकतर्फी दुसऱ्या पक्षावर बंधन लादू शकेल. स्वीकृतीचे संपर्कीकरण (communication) हे स्वीकारकर्त्याकडून सक्रियपणे व्हावे लागते; प्रस्तावकर्ता स्वतःच स्वीकृतीची पद्धत मौन ठरवून स्वतःच्या फायद्यासाठी वापरू शकत नाही.

५. स्वीकृती मुदतीत किंवा वाजवी वेळेत दिली गेली पाहिजे

जर प्रस्तावात मुदत नमूद केली असेल, तर त्या मुदतीतच स्वीकृती द्यावी लागते. मुदत नमूद नसल्यास, ''वाजवी वेळेत'' (reasonable time) स्वीकृती देणे आवश्यक आहे अन्यथा प्रस्ताव संपुष्टात येतो. उदा. उन्हाळ्यात शेअर्स खरेदीचा प्रस्ताव दिला गेला असता, जर स्वीकृती हिवाळ्यापर्यंत दिली गेली नाही, तर ती वैध ठरणार नाही. स्वीकृतीला कोणतीही कालमर्यादा नसेल, तर प्रस्तावकर्ता अनिश्चित काळासाठी बांधील राहील, जे अन्यायकारक ठरेल. त्यामुळे कलम ६ अन्वये विहित वेळ संपल्यास किंवा वाजवी वेळेत (जी वस्तू/परिस्थितीच्या स्वरूपावर अवलंबून असते) स्वीकृती न आल्यास प्रस्ताव आपोआप संपुष्टात येतो. ''वाजवी वेळ'' ही संकल्पना तथ्यनिष्ठ आहे. ती प्रत्येक प्रकरणाच्या परिस्थितीनुसार न्यायालय ठरवते, यासाठी कोणतेही ठोस कालमापन कायद्यात दिलेले नाही.

६. स्वीकृती प्रस्ताव अस्तित्वात असतानाच दिली गेली पाहिजे

प्रस्ताव रद्द (revoke) होण्यापूर्वी किंवा संपुष्टात येण्यापूर्वी स्वीकृती दिली गेली पाहिजे. कलम ६ नुसार प्रस्ताव अनेक कारणांनी संपुष्टात येतो उदा. सूचना, विहित वेळ संपणे, प्रस्तावकर्त्याचा मृत्यू/अकार्यक्षमता (स्वीकृतीपूर्वी कळल्यास), किंवा नाकारला गेल्यास. प्रस्ताव आणि स्वीकृती यांच्यात तात्कालिक सातत्य (temporal continuity) असणे आवश्यक आहे. प्रस्ताव रद्द झाल्यानंतर, नाकारला गेल्यानंतर, किंवा प्रस्तावकर्त्याच्या मृत्यू/अकार्यक्षमतेबाबत स्वीकारकर्त्यास कळल्यानंतर दिलेली स्वीकृती ही कायदेशीरदृष्ट्या निरर्थक ठरते कारण त्या क्षणी स्वीकारण्यासाठी कोणताही वैध प्रस्तावच अस्तित्वात नसतो. यातून हे स्पष्ट होते की स्वीकृती ही स्वतंत्र कृती नसून, ती नेहमी प्रस्तावाच्या अस्तित्वावर अवलंबित (contingent) असते.

७. प्रस्तावाची स्वीकृती प्रस्तावाकास कळवली गेली पाहिजे–

स्वीकृती वैध ठरण्यासाठी ती प्रस्तावकर्त्यापर्यंत योग्य पद्धतीने कळवली गेली पाहिजे. कलम ४ नुसार: स्वीकृती जेव्हा प्रस्तावकर्त्याच्या नियंत्रणाबाहेर टपालाद्वारे पाठवली जाते, तेव्हा पूर्ण होते (Postal Rule). स्वीकृती जेव्हा प्रस्तावकर्त्यास प्रत्यक्ष कळते, तेव्हाच पूर्ण होते. याचा अर्थ असा की टपाल पाठवल्यानंतर व प्रस्तावकर्त्यास ते मिळण्यापूर्वीच्या कालावधीत, स्वीकारकर्ता प्रस्ताव मागे घेऊ शकत नाही कारण त्याच्याविरुद्ध स्वीकृती आधीच पूर्ण झालेली आहे, परंतु प्रस्तावकर्ता मात्र त्या पत्राची माहिती मिळेपर्यंत बांधील ठरत नाही.

८. स्वीकृती फक्त प्रस्ताव ज्याला उद्देशून आहे त्यानेच द्यावी –

विशिष्ट प्रस्ताव फक्त ज्याला प्रस्ताव केलेला आहे तीच व्यक्तीच स्वीकारू शकते. प्रस्तावकाच्या खेरीज त्रयस्थ व्यक्ती प्रस्तावास स्वीकृती देवू शकत नाही. उदा. 'अ' ने आपली गाडी 'ब' ला विकण्याचा प्रस्ताव दिला तर त्याला 'ब' ने स्वीकृती दिली पाहिजे. त्या ऐवजी 'क' ने स्वीकृती दिली तर ती 'अ' ने मान्य केल्या शिवाय प्रस्ताव स्वीकृत झाला असे मानले जात नाही. मात्र सर्वसामान्य प्रस्ताव अटी पूर्ण करणारी कोणतीही व्यक्ती स्वीकारू शकते. प्रस्ताव प्रस्तावकाने प्रतिनिधी मार्फत केला असल्यास स्वीकृती प्रतिनिधीकडे कळवली तरी चालू शकते.

स्वीकृती केव्हा रद्द होऊ शकते? (Revocation of Acceptance)

भारतीय करार कायदा, १८७२ मध्ये केवळ प्रस्ताव रद्द करण्याबाबतच नव्हे, तर स्वीकृती रद्द करण्याबाबत (Revocation of Acceptance) देखील तरतूद आहे. सर्वसाधारण समजुतीनुसार असे वाटू शकते की एकदा स्वीकृती दिल्यानंतर ती मागे घेता येत नाही, परंतु कायदा यास एक निश्चित व मर्यादित वेळेपर्यंत परवानगी देतो. ''स्वीकृती स्वीकारकर्त्याविरुद्ध पूर्ण होण्यापूर्वी, परंतु त्यानंतर नाही, ती रद्द केली जाऊ शकते.'' म्हणजेच, स्वीकृती रद्द करण्याचा कालावधी हा स्वीकृती स्वीकारकर्त्याविरुद्ध पूर्ण होण्याच्या क्षणापर्यंतच मर्यादित असतो त्यानंतर ती रद्द करता येत नाही.

समजा ‘अ’ ने ‘ब’ यास टपालाने प्रस्ताव पाठवला. मबफने त्याची स्वीकृती दिनांक १ जानेवारी रोजी टपालपेटीत टाकली. हे पत्र ‘अ’ यास दिनांक ५ जानेवारी रोजी मिळाले. स्वीकृती १ जानेवारी टपालपेटीत टाकताच रोजीच पूर्ण झाली. त्यामुळे ‘अ’ त्या दिवसापासूनच बांधील ठरतो, जरी त्याला ते पत्र नंतर मिळाले तरी हरकत नाही. म्हणजेच १ जानेवारी ते ५ जानेवारी या कालावधीत, ‘ब’ आपली स्वीकृती रद्द करू शकतो. जर त्याने तार (telegram) किंवा जलद माध्यमाद्वारे रद्दीकरणाची सूचना ‘अ’यास ५ जानेवारीपूर्वी किंवा त्याच वेळी पोहोचवली, तर ती वैध ठरेल. एकदा ‘अ’ यास मूळ स्वीकृतीचे पत्र मिळाले (म्हणजे ५ जानेवारी उलटली), की त्यानंतर मबफला स्वीकृती रद्द करता येणार नाही कारण त्या क्षणापासून ‘ब’ सुद्धा बांधील ठरतो.

कराराक्षमता –

भारतीय करार कायदा, १८७२ हा भारतातील करारविषयक व्यवहारांचे नियमन करणारा मूलभूत कायदा आहे. या कायद्यानुसार कोणताही करार वैध ठरण्यासाठी काही आवश्यक अटींची पूर्तता होणे गरजेचे असते, आणि त्यापैकी एक अत्यंत महत्त्वाची अट म्हणजे करार करणाऱ्या पक्षकारांमध्ये मकरारक्षम ताफ (Capacity to Contract) असणे. केवळ प्रस्ताव (offer) व त्याची स्वीकृती (acceptance) झाली म्हणजे करार पूर्ण होत नाही, तर तो करार करणारी व्यक्ती कायद्याने करार करण्यास सक्षम आहे की नाही, हेही तितकेच महत्त्वाचे ठरते.

भारतीय करार कायद्याच्या कलम १० मध्ये वैध कराराच्या अटी नमूद केल्या असून, त्यामध्ये पक्षकारांची कराराक्षमता ही एक आवश्यक बाब मानली आहे. कराराक्षमता म्हणजे व्यक्तीची करार करण्याची कायदेशीर पात्रता होय. भारतीय करार कायद्यातील तरतुदींचे संरक्षण मिळवण्यासाठी कोणताही करार हा त्यासाठी पात्र व्यक्तिनी करावयास हवा. या कायद्यातील तरतुदीनुसार करारात समाविष्ट पक्ष जर करार करण्यासाठी पात्र ठरवलेले नसतील तर त्या कराराची कायदेशीर अंमलबजावणी करता येत नाही किंवा अपात्र व्यक्तीच्या दृष्टीने हा करार वर्जनीय ठरतो. करारातील दोन्ही पक्ष करारक्षम असतील तरच त्या करारातून वैध अधिकार व दायित्वे निर्माण होतात.

व्याख्या –

जी व्यक्ती वयाने सज्ञान (म्हणजेच १८ वर्षे पूर्ण झालेली), मानसिकदृष्ट्या सुदृढ (sound mind) आणि ज्या कायद्याखाली ती नियंत्रित आहे त्या कायद्याने अपात्र (disqualified) ठरवलेली नाही, अशीच व्यक्ती करार करण्यास कायदेशीरदृष्ट्या सक्षम मानली जाते.

याउलट, अज्ञान व्यक्ती (Minor), असुदृढ मनाची व्यक्ती (Person of Unsound Mind) आणि कायद्याने अपात्र ठरवलेली व्यक्ती (Person Disqualified by Law) यांनी केलेले करार कायद्याच्या दृष्टीने दुर्बल, शून्यनीय किंवा पूर्णतः शून्य (void) ठरतात. त्यामुळे कराराक्षमता ही संकल्पना व्यावहारिक करार कायद्याच्या अंमलबजावणीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते.

१. सज्ञान व्यक्ती –

भारतीय सज्ञानता कायदा (Indian Majority Act, १८७५) नुसार, १८ वर्षे पूर्ण झालेली व्यक्ती मसज्ञानफ(major) समजली जाते व त्यापेक्षा कमी वय धारण करणारी व्यक्ति अज्ञान (minor) समजली जाते. मात्र ज्या व्यक्तीसाठी न्यायालयाने पालक (guardian) नेमला असेल किंवा ज्याच्या मालमत्तेचे व्यवस्थापन न्यायालयाच्या देखरेखीखाली (Court of Wards) असेल, अशा व्यक्तीचे सज्ञानत्व वय २१ वर्षे असते. अज्ञान व्यक्तीशी केलेला करार सुरुवातीपासूनच व्यर्थ असतो म्हणजे तो करार अस्तित्वातच नसतो, तो केवळ वर्जनीय म्हणजे टाळता नसून पूर्णतः व्यर्थ असतो. मोहरी बिबी व धरमोदास घोष या खटल्यात एका अज्ञान व्यक्तीने आपली मालमत्ता गहाण ठेवून कर्ज घेतले होते. प्रिव्ही कौन्सिलने (Privy Council) निर्णय दिला की, अज्ञान व्यक्तीशी केलेला करार सुरुवातीपासूनच शून्य आहे आणि अशा कराराची अंमलबजावणी करता येणार नाही, तसेच अज्ञान व्यक्तीला परत पैसे देण्याची सक्तीही करता येणार नाही. त्यामुळे कोणत्याही दोन व्यक्तींना कायदेशीर करार करण्यासाठी वयाची १८ वर्षे किंवा न्यायालयीन पालक असणाऱ्या व्यक्तीबाबत २१ वर्षे पूर्ण करणे आवश्यक असते.

अपवाद–

१. अज्ञान व्यक्तीला ‘अत्यावश्यक /जीवनावश्यक वस्तू’ पुरवल्यास – कलम ६८ नुसार, अज्ञान व्यक्तीच्या मालमत्तेतून त्याची भरपाई करता येते (परंतु अज्ञान व्यक्ती त्यासाठी स्वतः वैयक्तिकरित्या जबाबदार नसते).

२. अज्ञान व्यक्तीच्या फायद्यासाठी केलेला करार (उदा. शिष्यवृत्ती, शिक्षण करार) वैध असू शकतो.

३. अज्ञान व्यक्ती कोणत्याही व्यवसायात भागीदार होऊ शकत नाही, परंतु भागीदारीच्या नफ्याचा लाभ घेऊ शकते (Indian Partnership Act, कलम ३०).

उदाहरण–

उदा. ‘अ’ हा १६ वर्षांचा मुलगा ‘ब’ कडून सायकल विकत घेण्याचा करार करतो. हा करार कायद्याने शून्य (void) ठरतो, कारण ‘अ’ करारक्षम नाही. मात्र जर ‘अ’ ला अन्न, वस्त्र यासारख्या अत्यावश्यक वस्तू पुरवल्या असतील, तर ‘अ’ च्या मालमत्तेतून त्याची किंमत वसूल करता येते.

२. सुज्ञ बुद्धीच्या किंवा सुबुद्ध व्यक्ती –

कोणताही करार कायदेशीर ठरावयाचा झाल्यास त्यामधील समाविष्ट दोन्ही पक्ष केवळ सज्ञान असून चालत नाहीत तर त्या सुज्ञ व सुबुद्ध असाव्या लागतात. करार करताना व्यक्तीला आपण काय करीत आहोत व त्याचे परिणाम काय होतील याची जाणीव असणे आवश्यक आहे. मानसिक आजार, जड नशा, किंवा विचार करण्याची क्षमता तात्पुरती हरपल्यास अशी व्यक्ती त्या वेळी करारक्षम मानली जात नाही. करारातील एक पक्ष सुज्ञ बुद्धीचा असेल व त्याने जाणतेपणी किंवा अजाणतेपणी दुसऱ्या मानसिक दृष्ट्या

सुदृढ नसलेल्या व्यक्तीसोबत करार केला असल्यास तो करार व्यर्थ ठरतो. भारतीय करार कायद्यातील कलम १२ नुसार ''जी व्यक्ती करार करते त्यावेळी करारातील अटी समजून घेण्यास व त्याचा तिच्या हितावर होणारा परिणाम समजण्यास सक्षम असेल, तर ती सुज्ञ व सुबुद्ध समजली जाईल. वेडी व्यक्ती (Lunatic) मधूनमधून सुदृढ मनाची असू शकते (lucid intervals) अशा वेळी त्या व्यक्तीने सुदृढ असताना केलेला करार वैध ठरू शकतो. जन्मजात मूर्ख/बुद्धिहीन व्यक्ती (Idiot) कायम असुदृढ मनाची मानली जाते. अशा व्यक्तीशी केलेला करार पूर्णतः व्यर्थ मानला जातो. त्याच बरोबर मद्यधुंद अथवा नशेत असलेली व्यक्ती (Drunken/Intoxicated Person) जोपर्यंत नशेमुळे कराराचे स्वरूप समजण्यास असमर्थ आहे तोपर्यंत करार तो करार व्यर्थ मानला जातो.

३. करार करण्यास कायद्याने अपात्र व्यक्ती -

कोणताही करार कायदेशीर ठरण्यासाठी करारातील दोन्ही पक्ष सज्ञान व मानसिक दृष्ट्या सुदृढ असण्या बरोबर देशातील कोणत्याही प्रचलित कायदयान्वये करार करण्यासाठी अपात्र ठरवलेल्या असू नयेत. काही व्यक्ती वयाने सज्ञान व मनाने सुदृढ असूनही, विशिष्ट कायद्यांमुळे करार करण्यास अपात्र ठरतात. खालील व्यक्ती करार करण्यासाठी अपात्र मानल्या गेल्या आहेत.

१. परकीय शत्रू (Alien Enemy): युद्धकाळात शत्रू राष्ट्राच्या नागरिकाशी करार करता येत नाही.
२. दिवाळखोर व्यक्ती (Insolvent Person): दिवाळखोर घोषित झालेली व्यक्ती स्वतःच्या मालमत्तेबाबत करार करू शकत नाही, कारण मालमत्तेचे नियंत्रण Official Receiver/Assignee कडे जाते.
३. गुन्हेगार / शिक्षा भोगत असलेली व्यक्ती (Convict): शिक्षा भोगत असताना करार करण्याचा अधिकार निलंबित (suspended) असतो; शिक्षा पूर्ण झाल्यावर हा अधिकार पुन्हा प्राप्त होतो.
४. परकीय राजनैतिक अधिकारी (Foreign Sovereigns Diplomats): यांना विशेष सवलती (immunity) असल्याने केंद्र सरकारच्या पूर्वपरवानगीशिवाय त्यांच्याविरुद्ध दावा दाखल करता येत नाही.
५. कंपनी/महामंडळ (Corporation): कंपनी फक्त तिच्या घटनापत्रकाच्या मध्ये नमूद उद्दिष्टांच्या मर्यादेतच करार करू शकते.

प्रतिफल -(Consideration)-

प्रतिफल म्हणजे कराराशी संबंधित व्यक्तींनी वचनाबद्दल परस्पराना दिलेला मोबदला होय. कोणताही करार कायदेशीर होण्यासाठी प्रतिफल ही अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. करारात प्रस्ताव व स्वीकृती प्रमाणेच प्रतिफलाची आवश्यकता असते. भारतीय करार कायद्यानुसार कोणताही करार वैध ठरवताना किंवा त्याची कराराची अंमलबजावणी करताना करार पक्षांना परस्परांना दिलेल्या वचनाबद्दल काय प्रतिफल मिळणार आहे ते पाहिले जाते. प्रतिफलविरहित ठराव कायदेशीर रित्या वैध ठरत नाहीत आणि असे

ठराव व्यर्थ समजले जातात. अशा करारांची अंमलबजावणी करता येत नाही. कराराशी संबंधित व्यक्तींनी कोणत्याही प्रतिफल अथवा मोबदल्याची अपेक्षा न ठेवता दिलेली वचने त्याचावर बंधनकारक ठरत नाहीत. कराराशी संबंधित व्यक्तींना कराराद्वारे एकमेकांकडून काहीतरी मिळवण्याचा हक्क प्राप्त झाला पाहिजे तरच त्या करारात प्रतिफल आहे असे समजले जाते.

कराराशी संबंधित व्यक्तींनी परस्परांना दिलेल्या वचनासाठी किंवा वचनाच्या पूर्ततेसाठी काहीतरी कृत्य केले पाहिजे. करारात फक्त एखाद्या पक्षाने दुसऱ्या पक्षासाठी कृत्य करावयाचे आणि दुसऱ्याने फक्त त्याचा फायदा घ्यावयाचा हे मान्य नाही. करारातील दुसऱ्या व्यक्तीसाठी अगर पक्षासाठी कोणतेच कृत्य न करता फक्त करारापासून फायदा मिळवावयाचा याला कायद्यात स्थान नाही. म्हणून करारात प्रतिफल नसेल अगर एकांगी प्रतिफल असेल तर असे करार व्यर्थ ठरतात.

प्रतिफलाची व्याख्या

भारतीय करार कायद्याच्या **कलम २(ड)** मध्ये प्रतिफलाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिली आहे-

''जेव्हा प्रस्तावकर्त्याच्या इच्छेनुसार, ज्याला प्रस्ताव दिला आहे त्या व्यक्तीने किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीने काही कृती केली किंवा कृती करण्यापासून परावृत्त झाला किंवा कृती करण्याचे/परावृत्त होण्याचे वचन दिले, तेव्हा अशी कृती किंवा परावृत्तता किंवा वचन यास त्या वचनाचे 'प्रतिफल' म्हटले जाते.''

दुसऱ्या शब्दात ''वचन देणाऱ्याच्या इच्छेनुसार वचनधारक किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीने काही केले असेल, करण्याचे टाळले असेल, करण्याचे वचन दिले असेल किंवा न करण्याचे वचन दिले असेल, तर त्या कृतीला, संयमाला किंवा वचनाला प्रतिफल (Consideration) म्हणतात.''

वरील व्याख्ये वरून असे दिसून येते कि, प्रतिफल म्हणजे करारातील पक्षांनी एकमेकासाठी काही करणे, काही न करणे, भविष्यात काही करण्याचे वचन, किंवा भविष्यात काही न करण्याचे वचन देणे होय.

कायदेशीर प्रतिफलाची वैशिष्टे-

१. प्रतिफल प्रस्तावकर्त्याच्या इच्छेनुसारच असावे (At the Desire of the Promisor)

प्रस्तावत्याने केलेले कृत्य प्रतिफल होण्यासाठी ते कृत्य प्रस्तावकाच्या इच्छेनुसार केले पाहिजे. जर प्रस्तावकाच्या इच्छेचा विचारता न करता प्रस्तावत्याने कृत्य केले तर ते प्रतिफल होत नाही अशा कृत्याचा मोबदला प्रस्तावत्यास प्रस्तावकाकडून मागणी करता येणार नाही, असा निकाल दुर्गाप्रसाद विरुद्ध बलदेव या केसमध्ये कोर्टाने दिला आहे. म्हणून प्रतिफलाचे कृत्य नेहमी प्रस्तावकाच्या इच्छेनुसार करणे आवश्यक असते.

२. प्रतिफलाचे कृत्य स्वतः प्रस्तावत्याने किंवा त्याच्या मार्फत दुसऱ्या व्यक्तीने केले पाहिजे -

प्रतिफलाचे कृत्य स्वतः प्रस्तावत्याने केल पाहिजे. मात्र भारतीय कायदयामध्ये प्रतिफलाचे कृत्य स्वतः प्रस्तवताने किंवा दुसऱ्या व्यक्तीने केल तरी चालू शकते. यानुसार भारतात एका व्यक्तीने केलेल्या कृत्याबाबत दुसऱ्या व्यक्तीस मोबदला मागता येतो म्हणजे आपल्या कृत्याचा फायदा दुसऱ्या व्यक्तीस

मिळावा अशी कृत्य करणाऱ्या व्यक्तीची इच्छा असेल तर दुसऱ्या व्यक्तीस त्याचा मोबदला मिळवता येतो. असा निकाल चिन्नया विरुद्ध रामेय्या या केस मध्ये न्यायालयाने दिला आहे.

३. प्रतिफलाचे कृत्य वर्तमान कालीन / भूतकालीन / भविष्य कालीन असते –

जेव्हा करारामधील दोन्ही व्यक्तीची कृत्ये ही एकाच वेळी, समकालीन असतात तेव्हा ते वर्तमान कालीन प्रतिफल असते. उदा. रोखीची खरेदी. जेव्हा करारामधील एका व्यक्तीचे कृत्य हे अगोदर, दुसऱ्या व्यक्तीने वचन देण्यापूर्वी केलेले असते. तेव्हा त्यास भूतकालीन प्रतिफल म्हणतात. उदा. चोरीचा माल अगोदर पकडून देणे त्यानंतर बक्षिस देण्याचे वचन दिले जाणे. जेव्हा करारातील दोन्ही व्यक्तीची वचने/ कृत्ये ही भविष्यकाळात पूर्ण करावयाची असतात तेव्हा त्यास भविष्यकालीन प्रतिफल असे म्हणतात. उदा. बिल्डरला पैसे अगोदर देणे व त्याने भविष्यात घर बांधून देण्याचे वचन देणे.

४. प्रतिफलास मूल्य असले पाहिजे –

करारातील प्रतिफल हे पुरेसे असले पाहिजे असा कायदयाचा आग्रह नाही मात्र कायद्याच्या नजरेत काहीतरी प्रतिफल करारात असणे सक्तीचे मानले जाते.

उदा. अ ने आपला १०००० रु. किमतीची गाडी ५००० रुपयास ब ला विकण्याचा ठराव केला. या ठरावात अ ने स्वेच्छेने १०००० रु. किमतीची गाडी ५००० रु. विकण्याची तयारी दर्शवली असेल तर कायद्यात कोणतीही अडचण येत नाही कारण ठरावात काहीतरी प्रतिफल अस्तित्वात आहे. जर प्रतिफल अजिबात नसेल तर मात्र ठराव व्यर्थ होतो.

५. प्रतिफल हे भ्रामक नसावे :–

प्रतिफलाचे कृत्य हे नेहमी खरे असावे ते खोटे संदिग्ध किंवा भ्रामक असता कामा नये. तसेच ते अशक्य, अस्पष्ट किंवा बेकायदेशीर नसावे.

६. प्रतिफलाचे कृत्य प्रस्तावकाच्या नोकरी बाहेरचे असले पाहिजे –

ज्या कृत्यासाठी व्यक्तीची नियुक्ती झाली आहे आणि ज्या कामासाठी त्याला योग्य मोबदला मिळत असेल तर तेच काम करण्यासाठी त्या व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीकडून मोबदला मागता येत नाही. कारण त्याचे कृत्य प्रतिफल होत नाही. कृत्य, प्रतिफल होण्यासाठी ते व्यक्तीच्या नोकरीच्या बाहेरचे असले पाहिजे. उदा. पोलिसांनी तक्रार नोंदवण्याचे कृत्य करणे प्रतिफल नसते मात्र तक्रारी शिवाय अटल गुन्हेगारांना किंवा दरोडेखोरांना पकडणे हे कृत्य त्यांच्या नोकरी बाहेरचे ठरते, ते प्रतिफल बनते.

७. प्रतिफल कृत्य कायदेशीर असावे :–

बेकायदेशीर कृत्याबाबतचेठराव / गुन्हेगारी स्वरूपाचे ठराव हे कायदेशीर प्रतिफल होत नाहीत कारण यात बेकायदेशीर कृत्य करण्याचे वचन असते म्हणून प्रतिफलाचे कृत्य कायदेशीर होण्यासाठी ते नेहमी नैतिक स्वरूपाचे असावे लागते.

८. प्रतिफलाचे कृत्य समतोल असावे :-

व्यवहारातील बहुतेक करार हे व्यापारी स्वरूपाचे असतात अशा व्यवहारातील कृत्याची किंमत किंवा मोबदला हा आणि तो व्यवहार हा समतोल असला पाहिजे म्हणून नेहमी विक्रेत्याने विक्री केलेल्या मालाची योग्य (समतोल) किंमत खरेदीदाराने दिली पाहिजे.

सर्वसाधारण नियमानुसार, **''प्रतिफलाशिवाय करार व्यर्थ (void) ठरतो''** मात्र या नियमाला **कलम २५** अंतर्गत काही महत्त्वाचे अपवाद दिले आहेत. खालील परिस्थितीत प्रतिफलाशिवायही करार वैध ठरतो:

प्रतिफलाचे अपवाद

१. नैसर्गिक प्रेम व आपुलकीवर आधारित करार-

जर करार हा जवळच्या नातेसंबंधातील पक्षांमध्ये नैसर्गिक प्रेम व आपुलकी (Natural Love and Affection) यावर आधारित असेल आणि तो लेखी व नोंदणीकृत असेल, तर तो प्रतिफलाशिवायही वैध ठरतो. मात्र तो करार लेखी स्वरूपात असावा, नोंदणीकृत (Registered) असावा, त्यामधील पक्षांमध्ये जवळचे नातेसंबंध (Near Relation) असावेत, तसेच नैसर्गिक प्रेम व आपुलकी प्रत्यक्षात अस्तित्वात असावी.

उदा. एका वडिलांनी आपल्या मुलांमधील भांडणे मिटवण्याच्या हेतूने लेखी व नोंदणीकृत करारान्वये मालमत्तेचे वाटप केले . हा करार प्रतिफलाशिवायही वैध ठरला.

२. भूतकाळातील स्वेच्छेने केलेल्या सेवेबद्दल भरपाईचे वचन-

जर वचनदाता (Promisor) वचनग्रहीत्यास (Promisee) यापूर्वी स्वेच्छेने केलेल्या कृतीबद्दल (ज्यासाठी वचनदाता कायदेशीररित्या बांधील होता) भरपाई देण्याचे वचन देतो, तर असे वचन प्रतिफलाशिवायही वैध ठरते. **उदा.** 'अ' चे पाकीट हरवले असता 'ब' ने ते स्वखर्चाने शोधून परत केले. नंतर मअफने मबफयास ₹ ५०० देण्याचे वचन दिले. हे वचन वैध ठरते, जरी मबफने ती सेवा स्वेच्छेने व विनाप्रतिफल केली होती.

३. कालबाह्य कर्जाचे लेखी वचन-

जर एखादे कर्ज मुदतकाल कायद्यानुसार (Limitation Act) वसूल करण्यायोग्य राहिले नसेल, आणि कर्जदाराने ते लेखी स्वरूपात व स्वाक्षरीसह पुन्हा देण्याचे वचन दिले, तर असे वचन प्रतिफलाशिवायही वैध ठरते. त्यासाठी वचन लेखी स्वरूपात असावे.त्यावर वचनदाता किंवा त्याच्या अधिकृत प्रतिनिधीची स्वाक्षरी असावी. तसेच मूळ कर्ज मुदतकाल कायद्यानुसार वसुलीयोग्य नसावे. उदा. 'अ' कडे 'ब' चे ₹ १०,००० कर्ज होते, जे मुदतकाल कायद्यानुसार वसुलीयोग्य राहिले नव्हते. 'अ' ने लेखी स्वाक्षरीसह ते कर्ज परत करण्याचे वचन दिले. हे वचन बंधनकारक ठरते.

४. विनामूल्य अभिहस्तांतरण–

आधीच पूर्ण झालेल्या भेटवस्तूंच्या (Gifts) बाबतीत, प्रतिफल नसल्याच्या कारणास्तव त्या अवैध ठरत नाहीत. त्यासाठी त्या प्रत्यक्षात दात्याकडून (Donor) घेणाऱ्यास (Donee) दिल्या गेल्या असल्या पाहिजेत.

५. प्रतिनिधी नेमण्याच्या करार –

एजंट नेमण्यासाठी प्रतिफल आवश्यक नसते.

६. धर्मादाय संस्थेस दान –

जर देणगीदाराने वचनानुसार तिसऱ्या पक्षाने काही कृती केली असेल उदा. 'अ' ने 'ब' या धर्मादाय संस्थेस रु.१ लाख देणगी देण्याचे मान्य केले. त्यानुसार 'अ' ने इमारत बांधकाम सुरू केले, तर ते वचन 'ब' ला बंधनकारक ठरू शकते.

सारांश –

अशाप्रकारे, प्रतिफल हे भारतीय करार कायद्यांतर्गत वैध कराराचा एक अनिवार्य आधारस्तंभ आहे, जो कलम २(ड) नुसार व्याख्यीत केला गेला आहे. प्रतिफलाचे मूल्य पुरेसे असणे आवश्यक नसले तरी ते वास्तविक, कायदेशीर व प्रस्तावकर्त्याच्या इच्छेनुसार असणे आवश्यक आहे. मात्र कलम २५ अंतर्गत नमूद केलेल्या मर्यादित अपवादात्मक परिस्थितींमध्ये नैसर्गिक प्रेम, भूतकालीन स्वेच्छा-सेवा, कालबाह्य कर्ज असे करार प्रतिफलाशिवायही वैध व बंधनकारक ठरू शकतात. ही तरतूद कायद्याच्या व्यावहारिक व मानवीय दृष्टिकोनाचे प्रतीक आहे, जी केवळ व्यावसायिक व्यवहारांपुरतीच नव्हे तर कौटुंबिक व सामाजिक नातेसंबंधांतील वचनांनाही योग्य तो न्याय देते.

मुक्त संमती –

भारतीय करार कायद्याच्या कलम १० नुसार वैध करारासाठी आवश्यक असलेल्या अटींपैकी एक महत्त्वाची अट म्हणजे करार पक्षांची ''मुक्त संमती'' (Free Consent) होय . कराराती समाविष्ट पक्षांची करारासाठी केवळ ''संमती'' (Consent) असणे पुरेसे नाही ती संमती मुक्त, स्वेच्छेने व कोणत्याही दबावाशिवाय दिलेली असणे आवश्यक आहे. जर संमती दिली गेली असली, तरी ती जबरदस्ती, फसवणूक, गैरवाजवी प्रभाव किंवा गैरसमजुतीमुळे मिळाली असेल, तर असा करार पूर्णतः वैध ठरत नाही.

मुक्त संमतीचा अर्थ समजून घेण्यापूर्वी, ''संमती'' म्हणजे काय हे लक्षात घेतले पाहिजे. ''जेव्हा दोन किंवा अधिक व्यक्ती एकाच गोष्टीवर एकाच अर्थाने सहमत होतात, तेव्हा त्यांनी संमती दिली असे म्हटले जाते.'' म्हणजे दोन्ही पक्षांचे मन एकाच गोष्टीवर, एकाच अर्थाने एकत्र येणे. जर एका पक्षाला करारातील गोष्टीचा एक अर्थ अभिप्रेत असेल आणि दुसऱ्या पक्षाला वेगळा अर्थ अभिप्रेत असेल, तर खरी संमतीच अस्तित्वात नसते.

''मुक्त संमती'' ची व्याख्या – कलम १४

''संमती ही मुक्त आहे असे म्हटले जाते, जेव्हा ती धाक किंवा बलप्रयोग, अनुचित प्रभाव, फसवणूक किंवा कपट, असत्य कथन किंवा चूक यापैकी कोणत्याही कारणाशिवाय दिलेली असते.''

१. धाक / बलप्रयोग (Coercion)–

धाक / बलप्रयोग म्हणजे भिती दाखवून करार करण्यास प्रवृत्त करणे होय. करार कायदा कलम १५ मध्ये बलप्रयोगाची व्याख्या खालीलप्रमाणे दिली आहे. मभारतीय फौजदारी कायदयाने जे कृत्य करण्यास प्रतिबंध केले आहे असे कृत्य करण्याची भिती दाखवून किंवा कृत्य करून दुसऱ्या व्यक्तीस ठराव करण्यास भाग पाडले जाते. किंवा दुसऱ्या व्यक्तीने ठराव करावा म्हणून त्या व्यक्तीची मालमत्ता बेकायदेशीर रित्या आडवणे अथवा आडवून ठेवण्याची भिती घालून ठरावास संमती मिळवणे, याला बलप्रयोगाने मिळवलेली संमती असे म्हणतात. ती मुक्त असत नाही.

ठरावास ज्या व्यक्तीची संमती बलप्रयोगाने मिळवलेली असते त्याच व्यक्तीस तो ठराव रद्द करता येतो त्यामुळे तो वर्ज्यनीय करार होतो.

२. अनुचित प्रभाव / नैतिक वजन Undue Influence :

अनुचित प्रभाव म्हणजे दुसऱ्या व्यक्तीकडून अवाजवी फायदा करून घेण्यासाठी एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीच्या मनावर प्रभाव टाकून ठरावास संमती मिळवणे होय. करार कायद्याच्या कलम १६ मध्ये नैतिक वजनाची व्याख्या खालीलप्रमाणे दिली आहे.

''ज्यावेळी कराराच्या दोन व्यक्तीमध्ये असे संबंध असतात की एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या मनावर आपला प्रभाव पाडू शकते आणि या संबंधाचा ती व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीकडून अयोग्य फायदा घेण्यासाठी वापर करते तेव्हा अशा व्यक्तीने अनुचित प्रभावाने करार घडवून आणला असे म्हणतात.'' खालील परिस्थितीमध्ये एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या मनावर प्रभाव टाकून करार घडवून आणू शकते.

१. एका व्यक्तीचा दुसऱ्या व्यक्तीवर नैसर्गिक अधिकार असेल तर उदा. बाप–मुलगा, पती–पत्नी, पालक–पाल्य.

२. एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीवर विश्वास टाकला असेल तर उदा. वकील–पक्षकार, मंदिरातील पुजारी–भक्त, डॉक्टर–पेशंट.

३. एका व्यक्तीचा दुसऱ्या व्यक्तीवर वास्तव अधिकार असेल तर उदा. मालक कामगार, शिक्षक–विद्यार्थी, सरकार–आम जनता.

४. जेव्हा एखादी व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या शारीरिक अथवा मानसिक आघातामुळे त्या व्यक्तीची बौद्धीक शक्ती कायमची अथवा तात्पूरती नष्ट झाली असेल तर अशा व्यक्ती बरोबर करार करणे अनुचित प्रभाव असे म्हणतात. अनुचित प्रभावाने झालेल्या ठरावाची संमती मुक्त असत नाही त्यामुळे तो वर्ज्यनीय करार होतो.

३. कपट / फसवणूक Fraud–

कपट किंवा फसवणूक म्हणजे जाणूनबुजून खोटे विधान करून दुसऱ्या व्यक्तीबरोबर ठराव करून त्याची फसवणूक करणे होय. कलम १७ मध्ये कपटाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

''जाणून बुजून खोटे बोलून/हेतूपूर्वक दुसऱ्याची फसवणूक करून दुसऱ्या व्यक्तीस करार करण्यास उद्युक्त करणे याला कपट/फसवणूक असे म्हणतात. कपटामध्ये व्यक्ती ही जाणीवपूर्वक दुसऱ्यास फसवण्याच्या हेतूने एखादे खोटे विधान खरे आहे असे सांगून आपणाबरोबर करार करण्यास प्रवृत्त करते. कपटामध्ये खालील प्रकाराने एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीची फसवणूक करू शकते.

१. एखादे विधान खोटे आहे हे माहित असताना ते विधान खरे आहे असे दुसऱ्यास सांगणे.

२. दुसऱ्या व्यक्तीपासून सत्य परिस्थिती लपवून ठेवणे.

३. जे वचन आपण पूर्ण करू शकणार नाही असे वचन दुसऱ्यास देणे.

४. दुसऱ्या व्यक्तीची पूर्णतः फसवणूक होईल असे कृत्य करणे.

५. कायद्याने जे कृत्य कसूर, फसवणूक म्हणून घोषित केलेले आहे असे कृत्य करणे. ज्या व्यक्तीची संमती कपटाने मिळवलेली असते. तो करार वर्ज्यनीय करार असतो.

४. असत्य विधान / असत्य कथन Mis–representation

असत्य विधान म्हणजे एका व्यक्तीने अज्ञानाने दुसऱ्या व्यक्तीस कराराच्या विषयासबंधी असत्य प्रतिपादन करणे होय. अशा असत्य विधानामध्ये दुसऱ्या व्यक्तीची फसवणूक करावी हा विधान करणाऱ्या व्यक्तीचा हेतू नसतो, अनावधानाने तो खोटे विधान करतो. कलम १८ मध्ये त्याची व्याख्या खालीलप्रमाणे दिली आहे. ङ्गङ्गजेव्हा ठराव करताना एक व्यक्ती आपल्या अज्ञानामुळे दुसऱ्या व्यक्तीस असत्य विधान करतेआणि या असत्य विधानावर विश्वास ठेवून दुसरी व्यक्ती ठराव करतेतेव्हा दुसऱ्या व्यक्तीची संमती असत्य विधानाने मिळवलेली संमती होते.ङ्गङ्ग असा ठराव वर्ज्यनीय होतो.

असत्य विधानामध्ये जेंव्हा एक व्यक्ती असत्य विधान करते तेंव्हा ते विधान सत्य आहे असे समजून विधान करते. नंतर ते विधान असत्य असल्याचे व्यक्तीस माहित होते. यात व्यक्ती कपटा प्रमाणे जाणूनबजून खोटे बोलत नाही.

५. चूक Mistake

जेव्हा कराराचा विषय अस्तित्वात नसतो / नष्ट झालेला असतो याची दोन्ही करार व्यक्तीना करार करताना माहित असत नाही तरी देखील त्या व्यक्ती करार करतात तेव्हा ठराव करण्यात दोन्ही व्यक्तीची चूक झाली असे म्हणतात. याचा अर्थ खालीलप्रमाणे दिली आहे.

''जेव्हा कराराच्या महत्त्वाच्या विषयासंबंधी दोन्हीही करार व्यक्तीची चूक होते तेंव्हा असा करार व्यर्थ होतो.''

उदा. ब ने अचा घोडा विकत घेण्याचा ठराव केला ठरावाच्या वेळी घोडा मयत झाला होता याची माहिती ब व अ या दोघांनाही नसते तेव्हा असा करार चूकीमूळे ठराव रद्द होतो. चूकीमुळे करार रद्द होण्यासाठी खालील अटी पूर्ण व्हाव्या लागतात.

१. चूक ही दोन्ही व्यक्तीची असावी लागते.

२. चूक ही ठरावाच्या विषयासंबधी असावी लागते.

३. भारतात प्रचलित असलेल्या कायद्याबाबत चूक होता कामा नये.

४. वस्तूच्या किंमतीतील चढ-उत्तारा बाबतचे अंदाज चूकी मध्ये येत नाहीत.

५. परदेशी कायद्याबाबत चूक झाली तर ठराव रद्द होत नाही.

६. स्वतःच्या कायदेशीर हक्काबाबत झालेल्या चूकीमूळे ठराव केला तर ठरावा रद्द होतो.

अशाप्रकारे, ''मुक्त संमती'' ही संकल्पना भारतीय करार कायद्याच्या गाभ्याशी निगडित आहे, कारण ती करारामागील खऱ्या व स्वतंत्र इच्छाशक्तीचे (Genuine Free Will) रक्षण करते. कलम १३ संमतीचा अर्थ स्पष्ट करते, तर कलम १४ ती संमती मुक्त ठरण्यासाठी कोणत्या पाच नकारात्मक घटकांपासून मुक्त असावी हे नमूद करते. या तरतुदींचा उद्देश असा आहे की, कोणत्याही पक्षावर दबाव, फसवणूक किंवा गैरसमजातून लादलेला करार कायद्याने संरक्षित होऊ नये जेणेकरून करार व्यवहारांमध्ये खऱ्या अर्थाने न्याय्यता व निष्पक्षता राखली जाईल.

कायदेशीर उद्दिष्ट -(Lawful objective)

भारतीय करार कायद्याच्या कलम १० नुसार, वैध करारासाठी आवश्यक असलेल्या अटींपैकी एक अत्यंत महत्त्वाची अट म्हणजे करार हा ''कायदेशीर उद्दिष्टासाठी'' (for a lawful object) असला पाहिजे. कलम १० मध्ये स्पष्टपणे नमूद आहे:

''जे स्पष्टपणे व्यर्थ ठरवले गेलेले नाहीत असे सर्व करार, जे पक्षांच्या मुक्त संमतीने, सक्षम पक्षांम ध्ये, कायदेशीर प्रतिफलासाठी व कायदेशीर उद्दिष्टासाठी झाले आहेत, ते वैध करार ठरतात.'' (""*All agreements are contracts if they are made by the free consent of parties competent to contract, for a lawful consideration and with a lawful object...*") म्हणजेच, केवळ पक्ष सक्षम असणे, संमती मुक्त असणे व प्रतिफल असणे पुरेसे नाही तर त्या कराराचा ''उद्देश'' (Object) देखील कायद्याच्या दृष्टीने वैध असणे आवश्यक आहे. ''उद्देश'' म्हणजे करारांतर्गत जी गोष्ट साध्य करायची आहे ती कृती, वस्तू किंवा हेतू होय .

कलम २३ नुसार, प्रतिफल किंवा उद्दिष्ट खालील पाच परिस्थितींपैकी कोणत्याही एका परिस्थितीत असेल, तर ते बेकायदेशीर (Unlawful) मानले जाते:

१. कायद्याने प्रतिबंधित कृत्य–

जी कृती एखाद्या कायद्याद्वारे (उदा. भारतीय दंड संहिता, विशेष कायदे) स्पष्टपणे प्रतिबंधित केली आहे, अशा कृतीसाठी केलेला करार व्यर्थ ठरतो. उदा. अमली पदार्थांची तस्करी करण्यासाठी केलेला भागीदारीचा करार व्यर्थ ठरतो, कारण ती कृती कायद्याने प्रतिबंधित आहे.

२. जर ते कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना निष्फळ करणारे उद्दिष्ट–

जरी एखादी कृती थेट प्रतिबंधित नसली, तरी जर ती एखाद्या कायद्याचा उद्देश निष्फळ करत असेल (म्हणजे अप्रत्यक्षपणे कायदा टाळण्याचा प्रयत्न असेल), तर तो करार बेकायदेशीर ठरतो. उदा. दिवाळखोरी कायद्यांतर्गत कर्जदाराने आपल्या कर्जदात्यांना फसवण्यासाठी मालमत्ता बनावटरित्या इतरांच्या नावे हस्तांतरित करणे.

३. फसवणूक करण्याचे उद्दिष्ट –

जो करार फसवणुकीच्या हेतूने केला गेला असेल, तो बेकायदेशीर ठरतो.उदा. दोन भागीदारांनी मिळून तिसऱ्या व्यक्तीची फसवणूक करण्याच्या हेतूने केलेला करार व्यर्थ ठरतो.

४. दुसऱ्या व्यक्तीच्या शरीरास किंवा मालमत्तेस हानी पोहोचवणारे उद्दिष्ट–

जो करार दुसऱ्या व्यक्तीला शारीरिक इजा पोहोचवण्याच्या किंवा त्याच्या मालमत्तेचे नुकसान करण्याच्या उद्देशाने केला गेला असेल, तो बेकायदेशीर ठरतो. उदा. एखाद्याला मारहाण करण्यासाठी पैसे देण्याचा करार व्यर्थ ठरतो.

५. अनैतिक किंवा सार्वजनिक धोरणाच्या विरुद्ध उद्दिष्ट–

जो करार समाजाच्या नैतिक मूल्यांच्या विरुद्ध किंवा सार्वजनिक हिताच्या विरुद्ध असेल, तो व्यर्थ ठरतो.

उदा. अनैतिक हेतूसाठी उदा. वेश्या व्यवसायासाठी घर भाड्याने देण्याचा करार व्यर्थ ठरतो यामध्ये भाडेकरार स्वतः कायदेशीर वाटत असला, तरी त्यामागील उद्देश अनैतिक असल्याने तो व्यर्थ ठरतो.

६. ''सार्वजनिक धोरणाच्या विरुद्ध'' याअंतर्गत येणारे विशिष्ट उद्दिष्टांसाठीचे करार –

सार्वजनिक धोरण ही एक व्यापक संकल्पना असल्याने, न्यायालयांनी पुढील प्रकारचे करार सार्वजनिक धोरणाच्या विरुद्ध ठरवले आहेत:

१. विवाह दलाली करार – पैशांच्या बदल्यात विवाह जुळवण्याचा करार .

२. व्यापारावर बंधन घालणारे करार .

३. कायदेशीर प्रक्रियेत हस्तक्षेप करणारे करार . उदा. खोटी साक्ष देण्यासाठी पैसे देण्याचा करार.

४. सार्वजनिक पदाची विक्री उदा. सरकारी नोकरी मिळवून देण्यासाठी पैसे घेण्याचा करार.

५. राष्ट्राशी शत्रुत्व असलेल्या राष्ट्रासोबतचा व्यापार.

६. न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्रास मर्यादित करणारे करार

सारांश

कायदा केवळ पक्षांच्या मुक्त संमतीलाच पुरेसे मानत नाही, कारण खाजगी करार स्वातंत्र्य हे सार्वजनिक हिताच्या अधीन असते. जरी दोन्ही पक्षांनी स्वेच्छेने एखाद्या बेकायदेशीर किंवा अनैतिक कृतीसाठी सहमती दिली असली, तरी न्यायालय अशा कराराला संरक्षण देत नाही कारण त्यामुळे कायद्याचे राज्य (Rule of Law), सार्वजनिक सुव्यवस्था व नैतिकता धोक्यात येऊ शकते. ही तरतूद करार-स्वातंत्र्य (Freedom of Contract) आणि सार्वजनिक हित (Public Interest) यांच्यातील समतोल राखते.

व्यर्थ करार (Void Agreements)-

भारतीय करार अधिनियम, १८७२ च्या कलम २(g)नुसार, ''कायद्याने अंमलात आणता न येणारा करार म्हणजे व्यर्थ करार.'' असा करार पक्षकारांमध्ये कायदेशीर हक्क व जबाबदारी निर्माण करत नाही. कलम १० नुसार वैध करारासाठी सक्षम पक्षकार, स्वतंत्र संमती, विधिपूर्ण प्रतिफल, विधिपूर्ण उद्देश आणि कायद्याने व्यर्थ घोषित न केलेला करार आवश्यक असतो. करार सुरुवातीला वैध होता पण नंतर अंमलबजावणीयोग्य राहिला नाही, तर त्याला व्यर्थ झालेला करार म्हणतात.

कायद्याने व्यर्थ ठरवलेले करार -

१. अपात्र व्यक्तींनी केलेला करार - कलम ११

भारतीय करार कायदा कलम ११ नुसार करार करण्यास सक्षम व्यक्ती, ती सज्ञान वयाची असावी, ती मानसिकदृष्ट्या सक्षम असावी व कोणत्याही कायद्याने तिला करार करण्यास अपात्र ठरविलेले नसावे. अल्पवयीन व्यक्तीने केलेला करार सुरुवातीपासूनच व्यर्थ असतो. अल्पवयीन व्यक्तीने नंतर सज्ञान झाल्यावर त्या कराराला मान्यता दिली, तरी पूर्वीचा करार आपोआप वैध होत नाही.

उदा. 'अ' हा १७ वर्षांचा आहे. त्याने 'ब' कडून ₹ १,००,००० कर्ज घेण्याचा करार केला. 'अ' अल्पवयीन असल्यामुळे 'ब' त्या कराराची रक्कम न्यायालयामार्फत वसूल करू शकत नाही. अल्पवयीन व्यक्तीला आवश्यक वस्तू उदा. अन्न, कपडे, औषधे, शिक्षण किंवा निवास पुरविल्या असल्यास त्या वस्तूंची योग्य किंमत त्याच्या मालमत्तेतून वसूल करता येते. मात्र अल्पवयीन व्यक्तीवर वैयक्तिक कर्जाची जबाबदारी येत नाही.

२. परस्पर चुकीवर आधारित करार - कलम २०

कराराच्या विषयासंबंधी दोन्ही पक्षांची वस्तुस्थितीविषयक मूलभूत चूक असल्यास करार व्यर्थ होतो. चूक ही कराराच्या मुळाशी असली पाहिजे; किरकोळ चूक असल्यास करार व्यर्थ ठरत नाही.उदा. अस्तित्वात नसलेली वस्तू-'अ' आणि 'ब' यांनी एका विशिष्ट घोड्याच्या विक्रीचा करार केला. करार करण्यापूर्वीच तो घोडा मरण पावला होता, परंतु दोघांनाही हे माहीत नव्हते. कराराच्या वेळी विक्रीची वस्तू

अस्तित्वातच नसल्यामुळे करार व्यर्थ आहे. करारात फक्त एका पक्षाची वस्तुस्थितीविषयक चूक असल्यास करार सामान्यतः व्यर्थ होत नाही. उदाहरणार्थ, 'अ' ला वस्तूची किंमत चुकीची समजली, म्हणून करार आपोआप व्यर्थ होत नाही.

३. बेकायदेशीर प्रतिफल किंवा उद्देश – कलम २३

कराराचे प्रतिफल किंवा उद्देश बेकायदेशीर असल्यास तो व्यर्थ असतो. उदा.–कायद्याने निषिद्ध असलेला,कायद्याच्या तरतुदींना बगल देणारा, फसवणुकीचा, इतरांच्या व्यक्ती किंवा मालमत्तेला हानी पोहोचविणारा,अनैतिक किंवा सार्वजनिक धोरणाविरुद्ध असलेला इत्यादी. उदा.'अ' ने 'ब' ला सरकारी अधिकाऱ्याला लाच देण्यासाठी ₹ ५०,००० देण्याचे वचन दिले. लाच देणे कायद्याने निषिद्ध असल्याने हा करार व्यर्थ आहे किंवा 'अ' आणि 'ब' यांनी मिळून ङ्कफ याला खोटी कागदपत्रे दाखवून जमीन विकण्याचा करार केला. त्यांचा उद्देश फसवणुकीचा असल्याने हा करार व्यर्थ आहे.बेकायदेशीर कराराशी संबंधित पूरक व्यवहारांवरही परिणाम होऊ शकतो. म्हणून पक्षकारांनी फक्त मुख्य करारच नव्हे, तर त्याचा उद्देश आणि प्रतिफलही कायदेशीर आहे का, हे तपासणे आवश्यक आहे.

४. प्रतिफलाशिवाय करार – कलम २५

प्रतिफल म्हणजे करारातील वचनाच्या बदल्यात मिळणारा मोबदला, फायदा, कृती किंवा कृती न करण्याचे वचन. सामान्य नियम असा आहे की प्रतिफलाशिवाय केलेला करार व्यर्थ असतो. उदा.'अ' ने 'ब' ला कोणताही मोबदला न घेता ₹ २०,००० देण्याचे वचन दिले. हे केवळ वचन असल्याने आणि त्यामागे प्रतिफल नसल्याने ते सामान्यतः अंमलात आणता येत नाही. परंतु याला खालील ठराव अपवाद आहेत.

अ. **नैसर्गिक प्रेम व जिव्हाळा**– जवळच्या नात्यातील व्यक्तींमध्ये नैसर्गिक प्रेमामुळे केलेला करार नैसर्गिक नाते, लेखी, नोंदणीकृतता अशा अटी पूर्ण करीत असल्यास वैध असू शकतो. उदा. वडिलांनी मुलाला ₹ ५,००,००० देण्याचे लेखी व नोंदणीकृत वचन दिले. हे वचन प्रेम व जिव्हाळ्यावर आधारित असल्यास ते वैध ठरू शकते.

आ. **पूर्वी स्वेच्छेने केलेल्या सेवेसाठी मोबदला–** एखाद्या व्यक्तीने पूर्वी स्वेच्छेने दुसऱ्यासाठी सेवा केली असल्यास, त्याबद्दल नंतर मोबदला देण्याचे वचन वैध असू शकते. उदा.'अ' ने 'ब' चे हरवलेले पाकीट शोधून दिले. त्यानंतर 'ब' ने 'अ' ला ₹ ५,००० देण्याचे वचन दिले. हे वचन कलम २५ च्या अपवादात येऊ शकते.

इ. **कालबाह्य कर्ज फेडण्याचे वचन –** कायद्याने वसुलीची मुदत संपलेल्या कर्जाची परतफेड करण्याचे लेखी व स्वाक्षरीयुक्त वचन वैध असते. उदा. 'अ' वर 'ब' चे ₹ ३०,००० कर्ज होते; परंतु दावा दाखल करण्याची मुदत संपली. 'अ' ने लेखी स्वरूपात ₹ ३०,००० देण्याचे वचन दिले. हे नवीन वचन अंमलात आणता येऊ शकते.

ई. पूर्ण झालेली भेट– एखाद्याने प्रत्यक्ष भेट दिली आणि ती स्वीकारली, तर प्रतिफल नसले तरी भेट वैध असू शकते.

५. विवाहावर प्रतिबंध करणारा करार – कलम २६

एखाद्या सज्ञान व्यक्तीच्या विवाहस्वातंत्र्यावर पूर्ण किंवा अंशतः प्रतिबंध करणारा करार व्यर्थ असतो. प्रत्येक व्यक्तीला विवाह करायचा किंवा न करायचा निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य आहे. उदा. 'अ' ने 'ब' ला ₹ १,००,००० देण्याचे मान्य केले, परंतु अट घातली की 'ब' आयुष्यभर विवाह करणार नाही. ही अट विवाहावर पूर्ण प्रतिबंध आणत असल्यामुळे व्यर्थ आहे. किंवा 'अ' ने 'ब' ला सांगितले की, ''तू माझ्या संमतीशिवाय कोणत्याही विशिष्ट व्यक्तीशी विवाह करू नकोस.'' अशा प्रकारचा व्यापक प्रतिबंधही कलम २६ अंतर्गत व्यर्थ ठरू शकतो.

६. व्यापारावर प्रतिबंध करणारा करार – कलम २७

एखाद्या व्यक्तीला कायदेशीर व्यवसाय, व्यापार किंवा उद्योग करण्यापासून पूर्णपणे रोखणारा करार व्यर्थ असतो. कायद्याचा उद्देश व्यक्तीला उपजीविकेपासून पूर्णपणे वंचित होण्यापासून संरक्षण देणे हा आहे. भारतीय संविधानाच्या कलम १९(ग) प्रमाणे हा त्याचा मुलभूत हक्क आहे. उदा. 'अ' ने आपला व्यवसाय 'ब' ला विकताना असे मान्य केले की, ''मी यापुढे भारतात कोणत्याही प्रकारचा व्यवसाय करणार नाही.'' भारतातील सर्व व्यवसायावर पूर्ण प्रतिबंध घातला जात असल्याने असल्याने ही अट व्यर्थ आहे. याला खालील काही अपवाद आहेत.

लौकिकमूल्य विक्रीचा अपवाद– व्यवसायाचे लौकिकमूल्य विकताना विक्रेता ठरावीक क्षेत्रात आणि ठरावीक प्रकारचा स्पर्धात्मक व्यवसाय करणार नाही, अशी वाजवी अट वैध असू शकते. 'अ' ने आपले ''अमृत स्वीट्स'' दुकान 'ब' ला विकले आणि ''कोल्हापूर शहराच्या विशिष्ट भागात पुढील दोन वर्षे मिठाईचे दुकान सुरू करणार नाही'' असे मान्य केले. ही अट लौकिक मूल्याचे संरक्षण करण्यासाठी वाजवी असल्यास वैध ठरू शकते.

रोजगार करारातील अट– नोकरी चालू असताना कर्मचाऱ्याने नियोक्त्याच्या व्यवसायातील गोपनीय माहिती वापरू नये, अशी अट वैध असू शकते. परंतु नोकरी संपल्यानंतर त्या व्यक्तीला संपूर्ण व्यवसाय करण्यास कायमची बंदी घालणारी अट अनेकदा कलम २७ च्या कसोटीवर तपासली जाते.

७. न्यायालयीन कार्यवाहीवर प्रतिबंध – कलम २८

एखाद्या व्यक्तीला आपले कायदेशीर हक्क न्यायालयात अंमलात आणण्यापासून पूर्णपणे रोखणारा करार व्यर्थ आहे. तसेच दावा दाखल करण्याची कायदेशीर मुदत अनधिकृतरीत्या कमी करणारी अटही व्यर्थ ठरू शकते. उदा. न्यायालयात जाण्यास पूर्ण बंदी– 'अ' आणि 'ब'यांनी करार केला की, ''या करारातून कोणताही वाद निर्माण झाला तरी कोणताही पक्ष न्यायालयात दावा दाखल करणार नाही.'' ही अट कायदेशीर हक्कांवर पूर्ण प्रतिबंध आणते, म्हणून व्यर्थ आहे.कमी मुदत देणारे करार– 'अ' ने 'ब' सोबत

करार करून असे मान्य केले की, ''या कराराविरुद्ध दावा फक्त सात दिवसांत दाखल करावा; त्यानंतर कोणताही हक्क राहणार नाही.'' कायद्याने दिलेल्या मुदतीपेक्षा अनधिकृतरीत्या कमी कालावधी ठेवला असल्यास अशी अट व्यर्थ ठरू शकते. परंतु काही वेळा करार पक्षांनी वाद न्यायालयाऐवजी लवादाकडे सोपविण्याचे मान्य केले, तर अशी लवादाची अट सामान्यतः वैध असते. कारण त्यातून कायदेशीर हक्क पूर्णपणे नष्ट होत नाहीत; फक्त वाद सोडविण्याची पद्धत बदलते.

८. अनिश्चित करार – कलम २९

करारातील अटी इतक्या अस्पष्ट असतील की त्यांचा अर्थ निश्चित करता येणार नाही, तर करार व्यर्थ असतो. कराराची अंमलबजावणी करण्यासाठी वस्तू, प्रमाण, किंमत, वेळ किंवा कार्यक्षेत्र याबाबत पुरेशी निश्चितता असणे आवश्यक आहे. 'अ' म्हणतो, ''मी 'ब' ला काही तेल विकेन.'' यात कोणते तेल, किती तेल आणि कोणत्या किमतीला, हे निश्चित नाही. त्यामुळे करार व्यर्थ आहे. परंतु करारातील अट सुरुवातीला अस्पष्ट असली, तरी पक्षकारांनी ठरविलेल्या पद्धतीने ती निश्चित करता येत असेल, तर करार व्यर्थ ठरत नाही.

९. पैजेचा करार – कलम ३०

भारतीय करार अधिनियम, १८७२ च्या कलम ३० नुसार, एखादी अनिश्चित घटना घडेल किंवा घडणार नाही यावर पैसे किंवा वस्तू जिंकणे-हरणे अवलंबून असलेला करार म्हणजे पैजेचा करार (Wagering Agreement) होय. असा करार व्यर्थ असतो आणि न्यायालयात त्याची अंमलबजावणी करता येत नाही. **उदा.** ''उद्या क्रिकेट सामन्यात भारत जिंकल्यास 'अ' ने 'ब' ला ₹ ५,००० द्यावे; भारत हरल्यास 'ब' ने 'अ' ला ₹ ५,००० द्यावे''-हा पैजेचा करार आहे.पैजेचा करार एखादी अनिश्चित घटना घडेल किंवा घडणार नाही यावर करार अवलंबून असतो. पक्षकारांना त्या घटनेच्या निकालात आर्थिक स्वारस्य असते. यांत एक पक्ष जिंकल्यास दुसऱ्या पक्षाकडून रक्कम मिळते. परंतु यातील घटना घटना प्रत्यक्षात पक्षकारांच्या नियंत्रणाबाहेर असते. असा करार व्यर्थ असतो.

विमा करार हा पैजेचा करार नसतो. विमाधारकाला विम्याच्या विषयात वास्तविक आर्थिक हितसंबंध असतो आणि विमा कराराचा उद्देश जोखीम कमी करणे हा असतो. पैजेमध्ये मात्र पक्षकाराचा मुख्य उद्देश अनिश्चित घटनेच्या निकालावर नफा किंवा तोटा मिळविणे असतो.

१०. अशक्य कृतीचा करार – कलम ३६

ज्या कृतीचे करणेच शारीरिक किंवा कायदेशीरदृष्ट्या अशक्य आहे, ती करण्याचा करार सुरुवातीपासूनच व्यर्थ असतो.

उदा. 'अ' ने 'ब' ला आकाशातील एका ताऱ्याचे मालकीहक्क देण्याचे वचन दिले. अशी कृती प्रत्यक्षात शक्य नसल्याने करार व्यर्थ आहे. या करार्तील कृतीची भौतिक अशक्यता असू शकते किंवा त्याचे अशक्य परिणाम असू शकतात किंवा काहीवेळा करार करताना शक्य कृती नंतर अशक्य होऊ शकते. करार

करताना कृती शक्य होती, परंतु नंतर एखाद्या घटनेमुळे ती अशक्य किंवा बेकायदेशीर झाली, तर करार त्या क्षणापासून व्यर्थ होतो.

व्यर्थ कराराचे कायदेशीर परिणाम–

१. **अंमलबजावणीचा अधिकार नसतो–** व्यर्थ करारात कोणताही पक्ष न्यायालयात जाऊन व्यर्थ कराराची सक्तीची अंमलबजावणी मागू शकत नाही.

२. **करारभंगाची नुकसानभरपाई सामान्यतः मिळत नाही–** व्यर्थ कराराला कायदेशीर अस्तित्व नसल्यामुळे त्याच्या भंगासाठी सामान्यतः नुकसानभरपाई मागता येत नाही.

३. **मिळालेला लाभ परत करण्याची गरज –** एखाद्या व्यक्तीने व्यर्थ ठरलेल्या करारातून फायदा घेतला असेल, तर योग्य परिस्थितीत तो फायदा परत करण्याचा प्रश्न निर्माण होऊ शकतो. भारतीय करार अधिनियमातील कलम ६५ नुसार, व्यर्थ ठरलेल्या करारातून मिळालेला लाभ शक्य असल्यास परत करावा किंवा त्याची भरपाई करावी लागते.

४. **काही व्यर्थ करार नंतर व्यर्थ होतात–** काही परिस्थितीत अशक्यता किंवा कायद्यातील बदलामुळे सुरुवातीला वैध असलेला करार नंतर अंमलबजावणीयोग्य राहू शकत नाही. अशा वेळी तो करार त्या नंतरच्या घटनेपासून व्यर्थ होतो.

सारांश –

व्यर्थ करार हा कायद्याने अंमलात आणता न येणारा करार आहे. भारतीय करार अधिनियमात त्याची कारणे विविध कलमांत दिली आहेत. अक्षम पक्षकार, परस्पर वस्तुस्थितीची चूक, प्रतिफलाचा अभाव, बेकायदेशीर उद्देश, विवाह किंवा व्यापारावरील प्रतिबंध, न्यायालयीन कार्यवाहीवर प्रतिबंध, अनिश्चितता, पैज आणि अशक्यता ही त्यांपैकी महत्त्वाची कारणे आहेत. प्रत्येक प्रकारात मूलभूत तत्त्व असे आहे की कराराचा उद्देश, प्रतिफल किंवा अटी कायद्याच्या चौकटीत आणि निश्चित असल्या पाहिजेत.

भारतीय करार कायद्यानुसार करार समाप्ती

प्रस्तावना

कोणताही वैध करार झाल्यानंतर करारातील पक्षांवर काही हक्क व कर्तव्ये निर्माण होतात. पक्षांनी ही कर्तव्ये पूर्ण केल्यानंतर किंवा कायद्याने मान्य केलेल्या इतर कोणत्याही कारणामुळे त्यांची करारातील दायित्वे संपुष्टात आली, तर त्या प्रक्रियेला **करार समाप्ती (Discharge of Contract)** असे म्हणतात. सोप्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास, ज्या वेळी करारातील पक्षांची करारामुळे निर्माण झालेली कर्तव्ये आणि दायित्वे संपतात, त्या वेळी करार समाप्त झाला असे म्हणतात. करार झाल्यानंतर त्यातील प्रत्येक पक्षाने

स्वतःने स्वीकारलेल्या वचनांची पूर्तता करणे अपेक्षित असते. करारातील वचनांची कायद्यानुसार पूर्तता झाल्यास कराराची जबाबदारी समाप्त होते आणि करारातून निर्माण झालेले हक्क व कर्तव्ये संपुष्टात येतात उदाहरणार्थ, अ ने ब ला ₹ १,००,००० मध्ये माल विकण्याचे मान्य केले. अ ने माल दिला आणि ब ने पूर्ण ₹ १,००,००० दिले. दोन्ही पक्षांनी आपापली वचने पूर्ण केली. त्यामुळे त्यांची करारातील कर्तव्ये संपली. याला करार पूर्ततेद्वारे समाप्ती म्हणतात.

करार समाप्तीचे प्रमुख मार्ग

१. पूर्ततेद्वारे करार समाप्ती (Discharge by Performance)

करारातील पक्षांनी आपापली वचने पूर्ण केली की करार समाप्त होतो. हा करार समाप्तीचा सर्वात नैसर्गिक मार्ग आहे.

भारतीय करार अधिनियम, १८७२ मधील **कलम ३७** नुसार, करारातील पक्षांनी आपापली वचने पूर्ण करावीत किंवा त्यांची पूर्तता करण्याचा योग्य प्रस्ताव द्यावा. पूर्ततेद्वारे करार समाप्ती दोन प्रकारे होऊ शकते:

अ) वास्तविक/प्रत्यक्ष पूर्तता

जेव्हा दोन्ही पक्ष आपापली वचने प्रत्यक्ष पूर्ण करतात त्याला प्रत्यक्ष पूर्तता म्हणतात. **उदा.** अ ने ब ला ५०० किलो गहू देण्याचे आणि ब ने त्याची किंमत देण्याचे मान्य केले. अ ने गहू दिला आणि ब ने पूर्ण किंमत दिली. कराराची वास्तविक किंवा प्रत्यक्ष पूर्तता झाली.

ब) पूर्ततेचा प्रस्ताव–

एखाद्या पक्षाने करारातील आपले वचन पूर्ण करण्याचा योग्य प्रस्ताव केला, परंतु दुसऱ्या पक्षाने ती स्वीकारण्यास नकार दिला, तरी विशिष्ट परिस्थितीत कराराची पूर्तता झाल्याचा कायदेशीर परिणाम होऊ शकतो.**उदा.** अ ने ब ला ठरलेल्या दिवशी माल देण्यासाठी त्याच्या गोदामात माल आणला. ब ने माल स्वीकारण्यास नकार दिला. अ ने योग्य आणि बिनशर्त पूर्ततेचा प्रस्ताव केला असल्याने, त्याच्यावर अपूर्ततेची जबाबदारी येत नाही.

२. परस्पर संमतीद्वारे करार समाप्ती –(Discharge by Mutual Agreement)

करार करणाऱ्या पक्षांनी परस्पर संमतीने मूळ करार बदलला, रद्द केला किंवा त्याऐवजी नवीन करार केला, तर मूळ करार समाप्त होऊ शकतो. त्याला परस्पर संमतीने करार समाप्ती म्हटले जाते.खालील कोणत्याही एका प्रकारे असा परस्पर संमतीने ठराव करून करार समाप्त केला जावू शकतो.

अ) **करार नूतनीकरण**– जेंव्हा करार पक्ष त्यांच्यातील जुना करार रद्द करून मूळ कराराच्या जागी नवीन करार करतात. त्याला करार नुतनीकरण म्हणतात. यात जुन्या कराराची जागा नवीन करार घेतो व जुना करार रद्द होतो. अशा नवीन करारात तेच पक्ष असू शकतात किंवा नवीन

पक्ष समाविष्ट होवू शकतात. **उदा.** अ ने ब कडून ₹ ५०,००० घेणे बाकी आहे. अ, ब आणि क यांच्या संमतीने ठरते की आता ब चे कडील ₹ ५०,००० चे दायित्व क पूर्ण करेल. अशा प्रकारे जुन्या कराराच्या जागी नवीन करार येतो.

ब) **करार रद्द करणे–** करारातील पक्षांनी परस्पर संमतीने व स्वेच्छेने करार रद्द केला, तर करार समाप्त होतो. **उदा.** अ आणि ब यांनी माल विक्रीचा करार केला. नंतर दोघांनाही तो व्यवहार पुढे करायचा नाही असे वाटले आणि दोघांनी करार रद्द करण्यास सहमती दर्शवली. त्यामुळे मूळ करार समाप्त होतो.

क) **करारात फेरफार / बदल–** करारातील एखादी महत्त्वाची अट बदलण्यासाठी दोन्ही पक्षांची संमती असल्यास त्यानुसार करारातील महत्वाच्या अटीत बदल केला जातो. करारातील अटीतील बदलांमुळे मूळ करार रद्द होतो व नवीन करार अस्तित्वात येतो. उदा., वस्तूची किंमत, वितरणाची तारीख, वस्तू देण्याचे ठिकाण इत्यादीमध्ये परस्पर संमतीने बदल करणे. अशावेळी मूळ करारातील बदललेल्या अटींनुसार करार पुढे चालतो.

ड) **वचनातील माफी किंवा सवलत –** करारातील एका पक्षाने दुसऱ्या पक्षाला त्याने दिलेल्या वचनाच्या संपूर्ण किंवा काही भागाच्या पूर्ततेपासून सूट दिली, तर त्याला वचनातील सूट असे म्हणतात. वचन गृहीता अशी सूट मान्य करून करारपूर्तता करून घेतो. उदा. अ ने ब ला ₹ ५०,००० देणे मान्य केले. ब ने अ कडून फक्त ₹ ४०,००० स्वीकारून उर्वरित ₹ १०,००० माफ केले. अशा परिस्थितीत करारातील वचनात सूट देऊन करार पूर्तता केली जाते.

इ) **हक्क त्याग–** एखाद्या पक्षाने स्वतःचा करारातील हक्क स्वेच्छेने सोडून दिला, तर त्याला हक्क त्याग म्हणतात. **उदा.**ब ला अ कडून विशिष्ट दिवशी माल मिळण्याचा अधिकार आहे. परंतु ब स्वेच्छेने तो अधिकार सोडतो व दुसऱ्या दिवशी माल स्वीकारण्याचे कबूल करतो. याला हक्काचा त्याग म्हणता येईल. त्यामुळे करार समाप्त होतो.

३. अशक्यतेमुळे करार समाप्ती (Discharge by Impossibility of Performance / Frustration)

करार झाल्यानंतर अशी परिस्थिती निर्माण झाली की करारातील वचनाची पूर्तता करणे **अशक्य किंवा कायद्याने निषिद्ध** झाले, तर करार पक्ष परस्पर जबाबदारीतून मुक्त होतात. व या परिस्थितींमध्ये करार समाप्त होऊ शकतो. ही अशक्यता खालील प्रकारे असू शकते.

अ) **सुरुवातीपासूनच अशक्य असलेले कृत्य –** जर करार करतानाच एखादे कृत्य अशक्य असेल, तर असा करार शून्य असतो.

उदा. अ ने ब ला जादूच्या माध्यमातून खजिना शोधून देण्याचे मान्य केले. असे कृत्य अशक्य असल्यामुळे करार कायदेशीरदृष्ट्या अंमलात आणता येत नाही.

ब) करारानंतर निर्माण झालेली अशक्यता– करार करताना कृत्य शक्य होते; परंतु नंतर अशा परिस्थिती निर्माण झाल्या की ते कृत्य करणे अशक्य किंवा बेकायदेशीर झाले, तर करार समाप्त होऊ शकतो.उदा.करारातील विशिष्ट वस्तू नष्ट होणे, जेथे वैयक्तिक सेवेशी संबंधित करार आहे तेथे संबंधित व्यक्तीचा मृत्यू, करार पूर्ण करणे कायद्याने बेकायदेशीर ठरणे, युद्धामुळे कराराची पूर्तता अशक्य होणे इत्यादी. फक्त करार करणे कठीण झाले किंवा खर्च वाढला म्हणून करार आपोआप अशक्य झाला असे मानले जात नाही. कायदेशीरदृष्ट्या कराराची पूर्तता अशक्य किंवा बेकायदेशीर होणे महत्त्वाचे आहे.

४. करारभंगामुळे समाप्ती (Discharge by Breach of Contract) –

जेव्हा करारातील एखादा पक्ष आपले वचन पूर्ण करण्यास नकार देतो किंवा करारातील अटींचे उल्लंघन करतो, तेव्हा त्याला करारभंग (Breach of Contract) म्हणतात. करारभंगामुळे दुसऱ्या पक्षाला करार समाप्त करण्याचा आणि परिस्थितीनुसार नुकसानभरपाई मागण्याचा अधिकार मिळू शकतो. करारभंगाचे दोन प्रमुख प्रकार आहेत:

अ) प्रत्यक्ष करारभंग – कराराची पूर्तता करण्याची वेळ आल्यावर पक्षाने वचन पूर्ण केले नाही किंवा करारातील अटींचे उल्लंघन केले, तर प्रत्यक्ष करारभंग होतो. उदा.अ ने १ जून रोजी ब ला माल देण्याचे मान्य केले. १ जून रोजी अ माल देत नाही. हा प्रत्यक्ष करारभंग आहे. अशावेळी ब आपल्या जबाबदारीतून मुक्त होतो व अ विरुद्ध कारवाई करण्याचा अधिकार त्याला मिळतो.

ब) मुदतपूर्व करारभंग– कराराची पूर्तता करण्याची वेळ येण्यापूर्वीच एखाद्या पक्षाने करार पूर्ण करणार नसल्याचे स्पष्ट केले, तर त्याला मुदतपूर्व करारभंग म्हणतात. उदा. अ ने ३० जून रोजी ब ला माल देण्याचे मान्य केले. १५ जून रोजी अ स्पष्टपणे सांगतो की तो माल देणार नाही. हा मुदतपूर्व करारभंग आहे. अशा परिस्थितीत ब ला कायद्यानुसार उपलब्ध उपायांचा वापर करता येतो.

५. कायद्याच्या परिणामामुळे करार समाप्ती (Discharge by Operation of Law) –

काही वेळा पक्षांच्या स्वतंत्र कृतीमुळे नव्हे, तर कायद्याच्या परिणामामुळे करारातील जबाबदाऱ्या समाप्त होतात.

यामध्ये पुढील परिस्थिती महत्त्वाच्या आहेत.

अ) करार व्यक्तीचा मृत्यू – वैयक्तिक कौशल्य किंवा वैयक्तिक सेवेशी संबंधित करारातील पक्षाचा मृत्यू झाल्यास करार समाप्त होऊ शकतो. **उदा.** अ ने स्वतः चित्र काढून देण्याचे ब ला मान्य केले. करार पूर्ण होण्यापूर्वी अ चा मृत्यू झाला. त्याच्या वारसांकडून अ चे वैयक्तिक कौशल्याचे काम करून घेता येत नाही. परंतु प्रत्येक करार मृत्यूमुळे समाप्त होतो असे नाही. ज्या करारातील दायित्व कायदेशीर प्रतिनिधींनी पूर्ण करता येते, तेथे संबंधित दायित्व कायम राहू शकते.

ब) **दिवाळखोरी–** जेंव्हा करारातील प्रस्तावाकाला न्यायालयामार्फत दिवाळखोर म्हणून घोषित केले जाते तेंव्हा असा दिवाळखोर प्रस्तावक दिवाळखोर होण्याच्या तारखे पर्यंतच्या करारांच्या जबाबदारीतून मुक्त होतो व करार समाप्त होतो.

क) **हक्कांचे विलीनीकरण** – कमी दर्जाचा अधिकार असलेली व्यक्ती आणि त्यापेक्षा उच्च दर्जाचा अधिकार असलेली व्यक्ती एकच व्यक्ती झाल्यास पूर्वीचा कमी दर्जाचा अधिकार उच्च अधिकारात विलीन होऊ शकतो. **उदा.** भाडेकरूने ज्या मालमत्तेत भाडेपट्ट्याने हक्क घेतला आहे तीच मालमत्ता त्याने नंतर मालकीहक्काने प्राप्त केली, तर भाडेकरूचा पूर्वीचा हक्क मालकीच्या उच्च अधिकारात विलीन होऊ शकतो व पूर्वीचा भाडे करार रद्द होतो.

६. अनधिकृत महत्त्वपूर्ण बदलामुळे होणारी करार समाप्ती (Discharge by material alteration in contract) – कराराच्या दस्तऐवजात एखाद्या पक्षाच्या संमतीशिवाय महत्त्वाचा बदल केला गेल्यास, परिस्थितीनुसार कराराच्या अंमलबजावणीवर परिणाम होऊ शकतो. अशा बदलामुळे करार पक्षांची जबाबदारी वाढत असते तेंव्हा त्यास महत्वपूर्ण बदल असे म्हणतात. त्यामुळे बदलास संमती नसलेल्या करार पक्षाची जबाबदारीतून मुक्तता होते. असा बदल लेखी, दुसऱ्या पक्षाच्या संमती शिवाय व करारातील महत्वपूर्ण अटीत असला पाहिजे.

७. कालमर्यादा संपल्यामुळे करार समाप्ती (Discharge by Lapse of Time) – कालमर्यादा कायदा(Limitation Act) १९६३ नुसार एखाद्या करारातून निर्माण झालेला हक्क अंमलात आणण्यासाठी कायद्याने निश्चित केलेल्या कालमर्यादेत न्यायालयीन कारवाई केली नाही, तर दावा कालबाह्य होऊ शकतो. **उदा.** अ ला ब कडून विशिष्ट रक्कम वसूल करण्याचा कायदेशीर दावा आहे. त्या दाव्यासाठी कायद्याने निश्चित केलेल्या कालमर्यादेत अ न्यायालयात गेला नाही, तर त्याचा दावा कालमर्यादेमुळे मुळे बाधित होऊ शकतो. कालमर्यादा संपली म्हणजे प्रत्येक करार आपोआप शून्य होतो, असे नव्हे तर न्यायालयीन उपाय किंवा दावा कालबाह्य ठरवला जातो.

सारांश –

करार हा केवळ दोन किंवा अधिक व्यक्तींमधील वचनांचा दस्तऐवज नसून त्यातून कायदेशीर हक्क व कर्तव्ये निर्माण होतात. ही कर्तव्ये पूर्ण झाल्यावर कराराची पूर्ततेद्वारे समाप्ती होते. मात्र प्रत्येक करार पूर्ततेनेच संपतो असे नाही. परस्पर संमती, नुतनीकरण, रद्द करणे, फेरफार, माफी, अशक्यता, करारभंग, कायद्याचा परिणाम आणि कालमर्यादा यांसारख्या विविध कारणांमुळेही करार समाप्त होऊ शकतो.

करार भंगाबद्दलच्या उपाययोजना – (Remedies for Breach of Contract)

प्रस्तावना

कायदेशीर करारातून करार व्यक्तींना काही निश्चित असे अधिकार प्राप्त होतात. तसेच काही

कायदेशीर जबाबदाऱ्या देखील पार पाडाव्या लागतात. जेव्हा करार व्यक्ती हया कराराअंतर्गत असलेली त्यांची जबाबदारी पार पाडण्यास नकार देतात, तेव्हा त्यास करार भंग असे म्हणतात. करार भंगामुळे ज्या व्यक्तीस नुकसान सहन करावे लागते, त्यास निर्दोषी व्यक्ती असे म्हणतात. आणि ज्या व्यक्तीने करार भंग केला त्यास दोषी व्यक्ती म्हणतात. अशा निर्दोषी व्यक्तीना दोषी व्यक्तीविरूद्ध करारभंगासाठी जी कायदेशीर कारवाई करण्याचा अधिकार उपलब्ध असतो त्यास करारभंगाबद्दलची उपाययोजना म्हणतात. त्या पुढीलप्रमाणे आहेत, -

उपाययोजना –

१. करार रद्द करणे: Rescission of Contract

जेव्हा करारातील एक व्यक्ती कराराचा भंग करते तेंव्हा दुसरी व्यक्ती तो करार रद्द करू शकते. तसेच दुसऱ्या व्यक्तीस त्याचे करारातील वचन पूर्ण करण्याची आवश्यकता नसते. निर्दोषी व्यक्ती ही दोषी व्यक्ती विरूद्ध नुकसान भरपाई मागण्याच्या हेतूने कायदेशीर कारवाई करू शकते.मात्र न्यायालयाने करार रद्द झाल्याचा निर्णय दिल्यानंतरच न्यायालयाच्या आदेशानुसार निर्दोषी व्यक्तीस नुकसान भरपाई मागणी करता येते.

२. नुकसान भरपाईसाठी दावा लावणे: Suit for Damages

नुकसान भरपाई म्हणजे पैशाच्या स्वरूपात मोबदला देऊन निर्दोषी व्यक्तीस करार पूर्ण झाल्यानंतरची स्थिती प्राप्त करून देणे होय. जी व्यक्ती करार भंग करते अशा दोषी व्यक्तीने निर्दोषी व्यक्तीचे करार भंगामूळे झालेले नुकसान भरून द्यावयाचे असते. म्हणजेच जर करार पूर्ण झाला असता तर व्यक्तीचा जो फायदा झाला असता किंवा जी स्थिती व्यक्तीस प्राप्त झाली असती ती स्थिती पैशाच्या स्वरूपात नुकसान भरपाई देवून प्राप्त करून देणे हा यामागील उद्देश असतो. करार भंगासाठीची नुकसान भरपाई ही पैशाच्या स्वरूपातच दिली पाहिजे. ती इतर वस्तुंच्या स्वरूपात देता येणार नाही, तसेच तिचा उद्देश नुकसान भरून काढणे हा असला पाहिजे. तो व्यक्तीस शिक्षा करणे हा असता कामा नये. अशा या नुकसान भरपाईचे पुढील प्रकार पडतात.

अ) **सर्वसाधारण नुकसानभरपाई** – करारभंग झाल्यास सर्वसाधारण परिस्थितीमध्ये कोणते आणि किती नुकसान होईल याची कल्पना दोन्हीही करार व्यक्तींना असते. अशा या प्रत्यक्ष झालेल्या नुकसानीची जी भरपाई करण्यात येते तिला साधारण नुकसान भरपाई म्हणतात. याची रक्कम ही सर्वसाधारणपणे प्रत्यक्ष झालेल्या नुकसानीच्या रक्कमेइतकी असते.

ब) **विशेष नुकसानभरपाई** – करार भंगामूळे व्यक्तींचे अप्रत्यक्ष स्वरूपात झालेले नुकसान जर भरून दिले जात असेल तर त्यास विशेष नुकसान भरपाई असे म्हणतात. यामध्ये करारभंगातून अप्रत्यक्ष किती नुकसान होईल याची माहीती कराराच्या वेळी दुसऱ्या व्यक्तीस दिली असेल तरच अशा प्रकारची नुकसान भरपाई दुसऱ्या व्यक्तीकडून मागता येते.

क) दंडात्मक / शिक्षात्मक नुकसान भरपाई – अशा प्रकारची नुकसान भरपाई ही करार भंग करणाऱ्या व्यक्तीला शिक्षा अथवा दंड करण्याच्या हेतूने दिली जाते, ती नुकसान भरून काढण्याच्या उद्देशाने दिली जात नाही. अशा प्रकारामध्ये दोषी व्यक्तीस करार भंगामूळे जास्तीत जास्त दंड व्हावा अशी अपेक्षा असते. सामान्यपणे करार भंगामुळे व्यक्तींच्या प्रतिष्ठेला, नावलौकिकास बाधा पोहचणार असेल तरच अशी नुकसान भरपाई दिली जाते. खालील दोन कारणासाठी अशी दंडात्मक नुकसान भरपाई देतात.

१. विवाह करण्यासंबंधी दिलेल्या वचनांचा भंग झाल्यास

२. ग्राहकांच्या खात्यात पुरेशी रक्कम शिल्लक असताना बँकेने खातेदाराच्या धानादेशाचा चुकीचं अनादर केला. इत्यादी केसीस मध्ये व्यक्तींच्या प्रतिष्ठेचा प्रश्न येतो. त्यामुळे सबंधीत करारभंग करणाऱ्या व्यक्तींना जास्तीत जास्त दंड होण्याच्या दृष्टीने शिक्षात्मक नुकसान भरपाई दिली जाते.

ड) नाममात्र नुकसान भरपाई – जेव्हा करार भंग झाल्यामूळे व्यक्तीचे झालेले नुकसान अतिअल्प असते. तेव्हा न्यायालय दोषी व्यक्तींना त्यांनी केलेल्या करार भंगाबद्दल जबाबदार धरण्यासाठी नाममात्र नुकसान भरपाई देण्याचा आदेश देते. यामध्ये नुकसान भरपाईची रक्कम अतिअल्प म्हणजे १ रु. इतकी असते. अशी नुकसान भरपाई देण्याचा मूळ उद्देश हा निर्दोषी व्यक्तीस न्याय देणे आणि निर्दोषी व्यक्तीचा नुकसान भरपाई मागणी करण्याचा हक्क सुरक्षित ठेवण्यासाठी अशी नाममात्र नुकसान भरपाई मंजूर केली जाते.

इ) अंदाजे नुकसान भरपाई – जेव्हा करारातील दोन्ही व्यक्ती ह्या करार करतानाच करारभंग झाल्यास दोषी व्यक्तीने निर्दोषी व्यक्तीला किती रक्कम नुकसान भरपाई म्हणून द्यावी हे अगोदरच ठरवितात. तेव्हा त्यास अंदाजे १ नुकसान भरपाई असे म्हणतात. या प्रकारामध्ये करारात जेवढी नुकसान भरपाईची रक्कम निश्चित केलेली असते, तेवढीच रक्कम निर्दोषी व्यक्तीला दोषी व्यक्तीकडून मागणी करण्याचा हक्क असतो.

३. कोर्टात दावा लावून करार पूर्ततेची मागणी करणे: Suit for specific performance

असाधारण परिस्थितीत करार भंग झाला तर दोषी व्यक्तीने करारातील अटीप्रमाणे करार पूर्तता करावी असे कोर्टाकडून आदेश व्हावेत, यासाठी कोर्टात दावा लावून करार पूर्ततेची मागणी निदोर्षी व्यक्तीकडून केली जाते. विशेषतः जेव्हा करार भंगामुळे करार व्यक्तीचे जे नुकसान होते. ते जर पैशाच्या स्वरूपात व्यक्त करता येत नसेल किंवा त्या नुकसानीची पैशात मोजदाद करता येत नसेल तर अशा वेळी कोर्टात दावा लावून निर्दोषी व्यक्तीस करार पूर्ततेचा आदेश मिळविता येतो.

उदा. अने ब ला एक दुर्मिळ मूर्ती १ लाख रुपयास विक्री करण्याचा करार केला. करारानंतर अ ने ती दुर्मिळ मूर्ती ब ला विकण्याचे नाकारले म्हणून ब अ विरुद्ध कोर्टात दावा दाखल करून अ कडे करार

पूर्ततेची मागणी करू शकतो. खालील परिस्थितीमध्ये मात्र कोर्टात दावा लावून करार पूर्ततेची मागणी करता येत नाही.

अ. करार भंगापासून जेव्हा झालेले नुकसान हे पैशाच्या स्वरूपात व्यक्त करता येत असेल तर

ब. जेव्हा करार हे व्यक्तिगत स्वरूपाचे असतात.

क. जेव्हा कंपनीने घटनापत्रकाच्या अधिकार क्षेत्राबाहेरच्या बाबींचे करार केल्यास

ड. जेथे कोर्टास कराराच्या पूर्ततेवर नजर ठेवणे अशक्य होते.

इ. जेव्हा करारातील एखादी व्यक्ती ही अज्ञानी असते.

४. जेवढे मिळविले तेवढेच मागणी करण्यासाठी दावा लावणे: Suit for Quantum- Merit

जेव्हा एखाद्या करारामध्ये काम पूर्ण झाल्यावर मोबदला देण्याचा करार असेल आणि असा करार दुसऱ्या व्यक्तीने काम पूर्ण होण्यापुर्वीच मोडला किंवा काही आकस्मीक कारणामूळे ते काम पूर्ण होवू शकलेले नाही, तर काम करणाऱ्या व्यक्तीला जेवढे काम केले असेल तितक्याच कामाचा मोबदला मि ळण्याचा हक्क असतो. यालाच जेवढे मिळविले तेवढेच मागणी करण्याचे तत्व असेम्हणतात. उदा. अ या निर्मात्याने ब ची टीव्ही वरील मालिका प्रसिध्द करण्याचा करार केला. अने एकूण त्या मालिकेचे १० भाग प्रसारित करण्याचे मान्य केले. या कराराप्रमाणे मालिकेचे ६ भाग प्रसारित झाले. त्यानंतर अ ने काही कारणाने ती मालिका प्रसारित करण्याचे बंद केले, त्यामुळे उरलेले ४ भाग प्रसारित झाले नाहीत. येथे ब चे जेवढे भाग प्रसारित झाले तेवढ्याच भागांचा मोबदला ब ला अ कडून मागणी करता येईल. प्रसारित न झालेल्या ४ भागांचा अ कडून मोबदला मागणी करता येणार नाही. खालील परिस्थितीमध्ये कराराप्रमाणे काम करणाऱ्या व्यक्तीस मजेवढे मिळविले असेल तेवढेचफ या तत्वाप्रमाणे दुसऱ्या व्यक्तीकडून मोबदला मागणी करण्याचा हक्कअसतो.

अ. जेव्हा एखादा करार व्यर्थ होतो आणि एका व्यक्तीने कराराप्रमाणे काम केल्याचा फायदा दुसऱ्या व्यक्तीस मिळतो. तेव्हा दुसऱ्या व्यक्तीने काम करणाऱ्या व्यक्तीला कामा बद्दलचा मोबदला दिला पाहीजे.

ब. जेव्हा एखादे कृत्य विनामोबदला केले जात नाही आणि त्या कृत्याचाफायदा दुसरी व्यक्ती घेते. तेव्हा अशा व्यक्तीने कृत्य करणाऱ्या व्यक्तीस त्या कृत्याबद्दलचा मोबदला दिला पाहिजे.

क. जेव्हा करार पूर्ण करण्यापूर्वीच रद्द करण्यात येतो.

ड. जेव्हा झालेले काम अपूर्ण राहीलेल्या कामा पासून वेगळे करता येते. तेव्हा पूर्ण झालेल्या कामाबद्दल व्यक्तीस मोबदला मागता येतो. परंतु पूर्ण झालेले काम अपूर्ण कामापासून वेगळे करता येत नाही किंवा त्याची पैशामध्ये किंमत ठरविता येत नाही, तेव्हा काम करणाऱ्या व्यक्तीस काहीच मोबदला मागण्याचा हक्क नसतो.

इ. जेव्हा असमाधानकारक पद्धतीने करार पूर्ण केला जातो. तेव्हा करार पूर्ततेबद्दल प्रस्तावकाला पूर्ण मोबदला मिळण्याचा हक्क असतो. वजावट करण्याचा हक्क असतो. मात्र प्रस्तावत्यास असमाधानकारक कामाबद्दल

५. कोर्टातून मनाई आदेश मिळविणे: Granting of Injunction

जेव्हा कराराशी संबंधित असणारी एक व्यक्ती करार भंग करीत आहे किंवा करण्याची शक्यता असेल तर अशा व्यक्तीने करार भंग करू नये, यासाठी न्यायालयात दावा दाखल करून मनाई हुकूम मिळविता येतो. येथे मनाई हुकूम म्हणजे कराराशी संबंधित व्यक्तीने करार भंग करू नये, म्हणून कोर्टाचा मनाई आदेश मिळविणे होय. उदा. एखाद्या सुप्रसिध्द अभिनेत्रीने वर्षभर एका विशिष्ठ निर्मात्याकडे काम करण्याचे वचन दिलेअसेल आणि त्याच अभिनेत्रीने त्याचवेळी दुसऱ्या निर्मात्याकडे काम करण्याचे वचन दिले असेल तर पहीला निर्माता त्या अभिनेत्रीने दुसऱ्या निर्मात्याकडे त्या कालावधीत काम करून नये, यासाठी न्यायालयाकडून मनाई आदेश मिळवू शकतो. अशा मनाई आदेशाचे दोन प्रकार पडतात.

१. तात्पुरता मनाई आदेश - तात्पुरता मनाई आदेश म्हणजे करारातील अटी प्रमाणे काम पूर्ण होईपर्यंत मनाई आदेश मिळविणे होय.

२. कायमचा मनाई आदेश - दाव्याचा अंतिम निकाल जाहीर होईपर्यंत मनाई आदेश मिळविणे होय.

सारांश

भारतीय विधीव्यवस्था ही नागरिकांचे हक्क, कर्तव्ये आणि सामाजिक सुव्यवस्था यांचे संरक्षण करणारी व्यापक व्यवस्था आहे. दिवाणी व फौजदारी कायदे हे भारतीय विधीव्यवस्थेचे प्रमुख आधार असून संविधानिक, प्रशासकीय, कामगार, कर, पर्यावरण व आंतरराष्ट्रीय कायदेही महत्त्वाचे आहेत. दिवाणी कायदा व्यक्ती व संस्थांमधील हक्क, कर्तव्ये आणि दायित्वांशी संबंधित असतो. फौजदारी कायदा समाजातील गुन्हे, त्यांची शिक्षा आणि राज्याची कारवाई यांचे नियमन करतो. व्यावसायिक व्यवहारांना कायदेशीर सुरक्षितता व निश्चितता देण्यासाठी भारतीय करार कायदा, १८७२ महत्त्वाची भूमिका बजावतो. कायद्याने अंमलात आणता येणारा ठराव म्हणजे करार होय. कराराच्या निर्मितीचा पहिला टप्पा प्रस्ताव असून, प्रस्तावानंतर त्याची योग्य स्वीकृती झाल्यास करारनिर्मितीची प्रक्रिया पुढे जाते. वैध करारासाठी प्रस्ताव व स्वीकृतीबरोबरच कायदेशीर संबंध निर्माण करण्याचा हेतू आणि निश्चित व स्पष्ट अटी असणे आवश्यक आहे. सक्षम पक्षकार, मुक्त संमती, कायदेशीर प्रतिफळ आणि कायदेशीर उद्देश हे वैध कराराचे महत्त्वाचे घटक आहेत. जबरदस्ती, कपट, अनुचित प्रभाव, असत्य प्रतिपादन किंवा चूक यांमुळे संमती प्रभावित झाल्यास कराराच्या वैधतेवर परिणाम होतो. करारांचे निर्मिती, वैधता, अंमलबजावणी आणि पक्षकारांची संख्या यांसारख्या निकषांवर विविध प्रकार केले जातात. कायदेशीर प्रतिफळ किंवा उद्देश नसलेले तसेच सार्वजनिक धोरणाच्या किंवा नैतिकतेच्या विरोधातील काही करार व्यर्थ ठरतात. काही विशिष्ट परिस्थितीत प्रतिफळ नसतानाही वचन कायदेशीरदृष्ट्या वैध ठरू शकते. कराराची योग्य पूर्तता,

करारभंग आणि करार समाप्ती यांचा करार कायद्यात महत्त्वपूर्ण संबंध आहे. करारातील हक्क व कर्तव्यांची अंमलबजावणी न झाल्यास संबंधित पक्षाला कायदेशीर उपाय उपलब्ध होतात. अशा प्रकारे भारतीय करार कायदा व्यक्ती, व्यापारी व संस्थांमधील व्यवहारांना कायदेशीर आधार देतो. या प्रकरणातून भारतीय विधीव्यवस्थेची मूलभूत रचना आणि कराराच्या निर्मितीपासून त्याच्या पूर्ततेपर्यंतची प्रक्रिया समजते. त्यामुळे भारतीय कायदा व्यवस्था आणि भारतीय करार कायदा हे सुरक्षित, शिस्तबद्ध व विश्वासार्ह व्यावसायिक व्यवहारांसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

अ) वस्तुनिष्ठ बहुपर्यायी प्रश्न

१. कायद्याने अंमलात आणता येणारा करार म्हणजे काय?

अ) प्रस्ताव   ब) ठराव

क) वचन   ड) प्रतिफळ

२. भारतीय करार कायद्याच्या कलम १० नुसार वैध करारासाठी खालीलपैकी कोणती बाब आवश्यक आहे?

अ) बेकायदेशीर उद्देश   ब) मुक्त संमती

क) अनिश्चित अटी   ड) अपात्र पक्षकार

३. प्रस्ताव देणाऱ्या व्यक्तीला काय म्हणतात?

अ) वचनग्राही   ब) स्वीकर्ता

क) प्रस्तावक   ड) प्रतिवादी

४. करारातील पक्षांना एकमेकांकडून मिळणारा मोबदला किंवा फायदा याला काय म्हणतात?

अ) स्वीकृती   ब) प्रतिफळ

क) प्रस्ताव   ड) उद्देश

५. फसवणूक, जबरदस्ती किंवा असत्य प्रतिपादनामुळे एखाद्या पक्षाची संमती दोषपूर्ण झाल्यास तो कोणता करार असतो?

अ) वैध करार   ब) अंमलित करार

क) वर्जनीय करार   ड) बहुपक्षीय करार

६. ज्या करारात दोन्ही पक्षांनी आपापल्या जबाबदाऱ्या पूर्ण केलेल्या असतात, तो कोणता करार होय ?

अ) अंमलित करार ब) अंमलबजावणीयोग्य करार

क) एकांगी करार ड) बहुपक्षीय करार

७. भविष्यात करावयाच्या जबाबदाऱ्या असलेला करार कोणता ?

अ) अंमलित करार ब) अंमलबजावणीयोग्य करार

क) व्यर्थ करार ड) अवैध करार

८. दोन पक्षांमध्ये झालेल्या कराराला काय म्हणतात ?

अ) बहुपक्षीय करार ब) एकांगी करार

क) द्विपक्षीय करार ड) अर्धकरार

९. खालीलपैकी कोणती बाब मुक्त संमतीला बाधक ठरू शकते ?

अ) प्रस्ताव ब) प्रतिफळ

क) अनुचित प्रभाव ड) कायदेशीर उद्देश

१०. कराराचे उद्दिष्ट बेकायदेशीर असल्यास तो करार सामान्यतः कोणत्या स्वरूपाचा ठरतो ?

अ) वैध ब) व्यर्थ

क) अंमलित ड) द्विपक्षीय

ब) चूक की बरोबर (True or False)

१. प्रत्येक ठराव हा कायदेशीरदृष्ट्या अंमलबजावणीयोग्य करार असतो.

२. करार वैध होण्यासाठी पक्षकार सक्षम असणे आवश्यक आहे.

३. प्रस्तावाशिवाय स्वीकृतीचा प्रश्न निर्माण होऊ शकत नाही.

४. बेकायदेशीर प्रतिफळ असलेला करार वैध करार ठरतो.

५. मुक्त संमतीवर जबरदस्ती, कपट किंवा अनुचित प्रभावाचा परिणाम झालेला नसावा.

६. अंमलित करारामध्ये पक्षांनी आपापली करारातील जबाबदारी पूर्ण केलेली असते.

७. दोनपेक्षा अधिक पक्ष सहभागी असलेला करार द्विपक्षीय करार असतो.

८. कराराच्या अटी निश्चित आणि स्पष्ट असणे आवश्यक आहे.

९. चंद्रावर घर बांधून देण्याचा करार हा अंमलबजावणीयोग्य करार आहे.

१०. कराराचा उद्देश कायदेशीर असणे ही वैध कराराची आवश्यक अट आहे.

क) जोड्या जुळवा

	गट अ		गट ब
१	प्रस्ताव	अ	दोन पक्षांमध्ये झालेला करार
२	प्रतिफळ	ब	धाक, कपट, अनुचित प्रभाव इत्यादींपासून मुक्त असलेली संमती
३	मुक्त संमती	क	करारातील पक्षांना मिळणारा मोबदला किंवा फायदा
४	अंमलित करार	ड	दुसऱ्या व्यक्तीला काही करण्याची किंवा न करण्याची इच्छा व्यक्त करणे
५	द्विपक्षीय करार	इ	दोन्ही पक्षांनी आपापल्या जबाबदाऱ्या पूर्ण केलेला करार

उत्तरे

अ) बहुपर्यायी प्रश्नांची उत्तरे

१ ब) ठराव — २ ब) मुक्त संमती

३ क) प्रस्तावक — ४ ब) प्रतिफळ

५ क) वर्जनीय करार — ६ अ) अंमलित करार

७ ब) अंमलबजावणीयोग्य करार — ८ क) द्विपक्षीय करार

९ क) अनुचित प्रभाव — १० ब) व्यर्थ

ब) चूक की बरोबरची उत्तरे

१ चूक २ बरोबर

३ बरोबर — ४ चूक

५ बरोबर — ६ बरोबर

७ चूक — ८ बरोबर

९ चूक — १० बरोबर

क) जोड्या जुळविण्याची उत्तरे

१–ड, २–क, ३–ब, ४–ई, ५–अ.

अ) टिपा लिहा

१. भारतीय कायदा व्यवस्थेची प्रमुख वैशिष्ट्ये .

२. कराराची संकल्पना व त्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये .

३. निर्मितीनुसार कराराचे प्रकार.

४. वैध करारासाठी आवश्यक असलेल्या कोणत्याही पाच अटी .

५. व्यर्थ करार आणि वर्जनीय करार यांतील फरक.

ब) लघुत्तरी प्रश्न

१. करार म्हणजे काय? भारतीय करार अधिनियम, १८७२ मधील कलम २(h) नुसार कराराची संकल्पना स्पष्ट करा.

२. प्रस्ताव म्हणजे काय? प्रस्तावक आणि प्रस्तावग्राही या संज्ञा स्पष्ट करा.

३. करारासाठी 'कायदेशीर संबंध निर्माण करण्याचा हेतू' आवश्यक का आहे? उदाहरणासह स्पष्ट करा.

४. मुक्त संमती म्हणजे काय? मुक्त संमतीवर परिणाम करणारे घटक कोणते?

५. कायदेशीर प्रतिफळ म्हणजे काय? वैध करारामध्ये त्याचे महत्त्व स्पष्ट करा.

क) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. कराराचा अर्थ व व्याख्या स्पष्ट करून कराराची प्रमुख वैशिष्ट्ये सविस्तर विशद करा. तसेच 'प्रत्येक करार हा ठराव असतो; परंतु प्रत्येक ठराव हा करार नसतो' हे उदाहरणांसह स्पष्ट करा.

२. भारतीय करार अधिनियम, १८७२ नुसार करारांचे विविध प्रकार सविस्तर स्पष्ट करा. निर्मिती, वैधता, अंमलबजावणी आणि पक्षांच्या संख्येनुसार करारांचे वर्गीकरण उदाहरणांसह स्पष्ट करा.

३. भारतीय करार अधिनियम, १८७२ च्या कलम १० नुसार वैध करारासाठी आवश्यक असलेल्या अटी सविस्तर स्पष्ट करा. प्रत्येक अटीचे योग्य उदाहरण द्या.

४. प्रस्तावाचा अर्थ व व्याख्या स्पष्ट करून वैध प्रस्तावाची आवश्यक वैशिष्ट्ये, प्रस्तावाचे प्रकार आणि प्रस्ताव संपुष्टात येण्याचे विविध मार्ग सविस्तर स्पष्ट करा.

५. व्यर्थ, वर्जनीय आणि अवैध करार या संकल्पना स्पष्ट करून त्यांतील फरक उदाहरणांसह स्पष्ट करा. तसेच बेकायदेशीर प्रतिफळ व उद्देशाचा कराराच्या वैधतेवर होणारा परिणाम स्पष्ट करा.

	पारिभाषिक शब्द	इंग्रजी संज्ञा
१.	कायदा	Law
२.	विधीव्यवस्था	Legal System
३.	दिवाणी कायदा	Civil Law
४.	फौजदारी कायदा	Criminal Law
५.	संविधानिक कायदा	Constitutional Law
६.	प्रशासकीय कायदा	Administrative Law
७.	व्यावसायिक कायदा	Business Law
८.	भारतीय करार अधिनियम	Indian Contract Act
९.	करार	Contract
१०.	ठराव	Agreement
११.	वचन	Promise
१२.	प्रस्ताव	Offer
१३.	प्रस्तावक	Offeror
१४.	स्वीकृती	Acceptance
१५.	स्वीकर्ता	Offeree / Acceptor
१६.	वचनदाता	Promisor
१७.	वचनग्राही	Promisee
१८.	प्रतिफळ	Consideration
१९.	कायदेशीर प्रतिफळ	Lawful Consideration
२०.	कायदेशीर उद्देश	Lawful Object
२१.	कायदेशीर बंधन	Legal Obligation
२२.	कायदेशीर संबंध	Legal Relationship
२३.	करार करण्याची पात्रता	Capacity to Contract
२४.	सक्षम पक्षकार	Competent Parties
२५.	मुक्त संमती	Free Consent
२६.	जबरदस्ती	Coercion
२७.	अनुचित प्रभाव	Undue Influence
२८.	कपट / फसवणूक	Fraud
२९.	असत्य प्रतिपादन	Misrepresentation
३०.	चूक	Mistake
३१.	वैध करार	Valid Contract
३२.	व्यर्थ करार	Void Agreement
३३.	वर्जनीय करार	Voidable Contract
३४.	अवैध करार	Illegal Agreement

३५.	अर्धकरार	Quasi Contract
३६.	ई–करार	E-Contract
३७.	कराराची पूर्तता	Performance of Contract
३८.	करारभंग	Breach of Contract
३९.	करार समाप्ती	Discharge of Contract
४०.	नुकसानभरपाई	Damages
४१.	मनाई हुकूम	Injunction
४२.	कराराचे उल्लंघन	Breach / Violation of Contract

संदर्भग्रंथ सूची

१. उखळकर, ए. एस. (२०१७). व्यावसायिक कायदे (व्यवसाय कायदा). पुणे: पिंपळापुरे अँड कंपनी.

२. इथापे, एन. के. (२०१८). भारतीय करार कायदा, १८७२. पुणे: चेतक बुक्स.

३. अजित प्रकाशन. (२०२४). भारतीय करार कायदा, १८७२ भारतीय करार अधिनियम. पुणे: अजित प्रकाशन.

४. देहलीवाल, प्रकाश. (२०२४). व्यावसायिक कायदे: नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०. नागपूर: प्रकाशक.

५. प्रशांत प्रकाशन. (२०२५). भारतीय करार (प्रसंविदा) कायदा. पुणे: प्रशांत प्रकाशन.

६. जोशी व पाटील (२०२०) व्यवसाय नियमन विषयक कायदे, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर

७. Singh, A. (2019). *Law of contract* (12th ed.). Lucknow: Eastern Book Company.

८. Pollock, F., Mulla, D. F. (2018). Indian contract and specific relief acts (15th ed.). New Delhi: LexisNexis.

९. Mulla, D. F. (2014). The Indian Contract Act, 1872. New Delhi: LexisNexis.

१० Bangia, R. K. (2018). Indian Contract Act. Faridabad: Allahabad Law Agency.

११. Beatson, J., Burrows, A., Cartwright, J. (2016). *Anson's law of contract* (30th ed.). Oxford: Oxford University Press.

❑❑❑

घटक – २

मालाच्या विक्रीचा कायदा १९३० आणि ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९
(The Sale of Goods Act 1930 and Consumer Protection Act 2019)

अनुक्रमणिका

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ विषय विवेचन

२.३ मालाच्या विक्रीचा कायदा १९३०

- २.३.१ संकल्पना
- २.३.२ मालाच्या विक्रीच्या कराराची आवश्यकता/ करारासाठी आवश्यक परिस्थिती,
- २.३.३ मालाची विक्री व मालाच्या विक्रीचा ठराव
- २.३.४ मालाच्या विक्री करारातील प्रमुख व दुय्यम अटी /हमी
- २.३.५ मालाच्या विक्रीच्या कराराची पूर्तता

२.४ ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९

- २.४.१ व्याख्या (संज्ञा): ग्राहक, तक्रार, तक्रार कर्ता, अनुचित व्यापारी प्रथा, प्रतिबंधात्मक व्यापारी प्रथा
- २.४.२ ग्राहकांचे अधिकार
- २.४.३ ग्राहक तक्रार निवारण माध्यमे: संघटन व कार्यक्षेत्र

२.५ सारांश

२.६ पारिभाषिक शब्द

२.७ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.८ स्वाध्याय

२.९ संदर्भसूची

२.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थ्यांना

१. मालाच्या विक्रीच्या करारासाठी आवश्यक परिस्थिती कशी असावी हे समजेल

२. मालाची विक्री व मालाच्या विक्रीचा ठराव यातील फरक माहित होईल

३. मालाच्या विक्री करारातील प्रमुख व दुय्यम अटी/ हमी समजतील

४. मालाच्या विक्रीच्या कराराची पूर्तता कशी होते हे समजेल

५. ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ मधील विविध संज्ञा चे अर्थ समजतील उदा: ग्राहक, तक्रार, तक्रार कर्ता, अनुचित व्यापारी प्रथा, प्रतिबंधात्मक व्यापारी प्रथा

६. ग्राहकांचे अधिकार काय आहेत हे समजेल

७. ग्राहक तक्रार निवारण माध्यमांचे संघटन व कार्यक्षेत्र समजेल

२.१ प्रस्तावना

मालाच्या विक्रीचा कायदा हा एक जुलै १९३० रोजी जम्मू आणि काश्मीर राज्य वगळता संपूर्ण भारतामध्ये लागू केला गेला. परंतु त्यानंतर २०१९ ला भारतीय संसदेने जम्मू व काश्मीर पुनर्रचना कायदा संमत केल्यानंतर नऊ ऑगस्ट २०१९ रोजी राष्ट्रपतींच्या संमतीने जम्मू व काश्मीर सह संपूर्ण भारतभर मालाच्या विक्रीचा कायदा १९३० हा लागू करण्यात आला. त्याचप्रमाणे ग्राहक संरक्षण कायदा हा १९८६ मध्ये भारतामध्ये लागू करण्यात आला. परंतु तो देखील काळाच्या ओघात आवश्यक त्याप्रमाणे बदल करून २०१९ रोजी नव्याने संसदेत संमत करण्यात आला.

सदर प्रकरणात आपण मालाच्या विक्रीचा कायदा १९३० आणि ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ या दोन कायद्यांचा अभ्यास करणार आहोत.

२.२ विषय विवेचन

या पाठांमध्ये आपण मालाच्या विक्रीचा कायदा १९३० याची संकल्पना, या कायद्यामध्ये समाविष्ट असणाऱ्या विविध संज्ञांचे अर्थ, मालाच्या विक्रीच्या करारासाठी आवश्यक परिस्थिती, मालाची विक्री व मालाच्या विक्रीचा ठराव यातील फरक, मालाच्या विक्री करारातील प्रमुख अटी व हमी, मालाच्या विक्रीच्या कराराची पूर्तता तसेच ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ मधील विविध संज्ञा चे अर्थ उदा: ग्राहक, तक्रार, तक्रार कर्ता, अनुचित व्यापारी प्रथा, प्रतिबंधात्मक व्यापारी प्रथा, ग्राहकांचे अधिकार, ग्राहक तक्रार निवारण माध्यमांचे संघटन व कार्यक्षेत्र इत्यादी बाबींचा अभ्यास करणार आहोत.

२.३ मालाच्या विक्रीचा कायदा १९३०

माल म्हणजेच वस्तू या दोन प्रकारात मोडतात. एक चल वस्तू आणि दोन अचल वस्तू .भारतीय मालाच्या विक्रीचा कायदा हा फक्त चल वस्तूंच्याच विक्रीला लागू होतो. भारतामध्ये मालाच्या विक्रीचा कायदा हा एक जुलै १९३० रोजी जम्मू व काश्मीर राज्य वगळता भारतामध्ये लागू केला गेला. त्यानंतर भारतीय संसदेने २०१९ मध्ये जम्मू आणि काश्मीर पुनर्रचना कायदा पारित केला. या कायद्यास माननीय राष्ट्रपतींनी नऊ ऑगस्ट २०१९ ला संमती दिली आणि त्यानुसार मालाच्या विक्रीचा कायदा १९३० हा जम्मू आणि काश्मीरला देखील लागू केला गेला. अर्थात हा कायदा लागू झाल्यानंतर जम्मू आणि काश्मीरमध्ये अस्तित्वात असणारे यापूर्वीचे मालाच्या विक्री बाबतचे सर्व कायदे रद्दबातल ठरले.

मालाच्या विक्रीच्या कायद्यान्वये झालेल्या करारास भारतीय करार कायद्यातील बहुतांशी तरतुदी लागू होतात उदाहरणार्थ भारतीय करार कायद्यानुसार करार हा कायदेशीर होण्यासाठी या करारातील व्यक्ती करारपात्र असाव्यात, म्हणजेच ती सज्ञान असावी , वेडी अथवा भ्रमिष्ट नसावी,त्यांनी दिलेली संमती स्वेच्छेने दिलेली असावी, करारामध्ये प्रतीफल असावे, तसेच व्यापार धंदा प्रतिबंधक ठराव , पैजेचे ठराव गैर ठरतात इ.

संकल्पना

भारतीय मालाच्या विक्रीच्या कायद्याची संकल्पना ही त्या कायद्यात वापरल्या गेलेल्या विविध महत्त्वाच्या संज्ञांच्या अर्थ व्याख्या आणि त्यांच्या स्पष्टीकरणावरून अधिक स्पष्ट होते .

यामध्ये वापरलेल्या महत्त्वाच्या संकल्पना व त्यांचे अर्थ खालील प्रमाणे

१ **भविष्यातील माल** : मालाच्या विक्रीचा करार झाल्यानंतर उत्पादन केला जाणारा किंवा त्यानंतर विक्रेत्याकडे विक्रीसाठी येणारा माल

२ **मालाची पाठवण**: एका व्यक्तीच्या ताब्यात असलेला माल किंवा वस्तू त्याने योग्य त्या मोबदल्यात स्वखुशीने दुसऱ्या व्यक्तीच्या ताब्यात देणे

३ **माल पाठविण्याच्या स्थितीत असणे :** माल विक्री करारानुसार खरेदीदारास मालाचा ताबा घेणे बंधनकारक राहील अशा स्थितीत माल असणे

४ **माल**: रोख रक्कम आणि कोर्टामार्फत कर्ज वसूल करण्याचा कायदेशीर हक्क सोडून इतर सर्व प्रकारच्या चल वस्तू माल या संकल्पनेत समाविष्ट होतात. यामध्ये कंपन्यांचे भाग, शेतामध्ये उगवलेले धान्य, गवत, जमिनीशी संलग्न असलेले परंतु विक्रीपूर्वी ते जमिनीपासून वेगळे काढता येतील अशा जमिनीतील वस्तू, झाडांची खोडे इत्यादींचा समावेश होतो

५ **भविष्यातील माल :**विक्रीचा करार झाल्यानंतर निर्माण होणारा किंवा उत्पादित केला जाणारा किंवा

तयार होऊन विक्रेत्याकडे येणारा माल म्हणजे भविष्यातील माल होय

६ **दिवाळखोर व्यक्ती** :व्यावसायिक देणे भागविण्या योग्य झाली असताना देखील जी व्यक्ती ती भागवू शकत नाही किंवा नेहमीच्या व्यवहारातील देणे देण्याचे थांबविते अशी व्यक्ती म्हणजे दिवाळखोर व्यक्ती होय

७ **व्यापारी प्रतिनिधी :** व्यावसायिकाच्या वतीने मालाची खरेदी करणे मालाची विक्री करणे किंवा माल तारण ठेवून कर्ज काढणे किंवा अन्य व्यावसायिक कामे करण्याचा अधिकार असणारी व्यक्ती.

२.३.२ मालाच्या विक्रीचा करार होण्यासाठी आवश्यक गोष्टी / परिस्थिती /वैशिष्ट्ये (Essentials of valid contract of sale)

मालाच्या विक्रीचा करार : व्याख्या

ज्या कराराद्वारे विक्रेता मालाची किंमत घेऊन तिच्या मोबदल्यात वस्तूची मालकी खरेदी दाराकडे हस्तांतरित करतो किंवा ते करण्याची कबुली देतो अशा कराराला मालाच्या विक्रीचा करार असे म्हणतात

मालाच्या विक्रीचा करार हा मालाची विक्री sale किंवा मालाच्या विक्रीचा ठराव agreement of sale अशा दोन प्रकारचा असू शकतो तसेच तो सशर्त किंवा बिनशर्त असू शकतो जेव्हा वस्तूची मालकी करारानुसार विक्रेत्याकडून खरेदी दाराकडे हस्तांतरित झालेली असते तेव्हा त्याला मालाची विक्री असे म्हणतात तर मालाच्या विक्रीच्या करारानुसार जेव्हा मालकी हक्क भविष्यकाळात किंवा काही विशिष्ट अटींची पूर्तता पूर्ण केल्यावर हस्तांतरित करावयाची असते तेव्हा त्याला मालाच्या विक्रीचा ठराव असे संबोधले जाते

मालाच्या विक्रीचा करार होण्यासाठी आवश्यक गोष्टी किंवा परिस्थिती खालील प्रमाणे

१ खरेदीदार व विक्रेता अशा दोन व्यक्तींची गरज

जो मालाची विक्री करतो किंवा विक्री करण्याचे कबूल करतो त्याला विक्रेता असे म्हटले जाते तसेच जो वस्तू खरेदी करतो किंवा खरेदी करण्याचे कबूल करतो त्यास खरेदीदार असे म्हटले जाते .

काही अपवाद वगळता कोणतीही व्यक्ती स्वतःच्या मालकीची वस्तू स्वतःच विकत घेऊ शकत नाही. म्हणजेच मालाच्या विक्रीचा करार पूर्ण होण्यासाठी दोन वेगवेगळ्या व्यक्ती असाव्या लागतात. अपवाद- भागीदारी संस्थेमधील एखादा भागीदार आपल्या स्वतःचाच भागीदारी संस्थेतील माल वैयक्तिकरित्या स्वतः साठी विकत घेऊ शकतो. म्हणजेच एकच व्यक्ती विक्रेता आणि त्याच वस्तूचा खरेदीदार बनू शकतो.

२ चल वस्तू आवश्यक

मालाच्या विक्रीचा करार पूर्ण होण्यासाठी चल वस्तूची आवश्यकता असते. म्हणजेच अचल वस्तूंच्या खरेदी विक्रीसाठी हा करार लागू पडत नाही. रोख रक्कम आणि कोर्टामार्फत कर्ज वसूल करण्याचा कायदेशीर

हक्क सोडून इतर सर्व प्रकारच्या चल वस्तू या संकल्पनेत समाविष्ट होतात. यामध्ये कंपन्यांचे भाग, शेतामध्ये उगवलेले धान्य, गवत, जमिनीशी संलग्न असलेले परंतु विक्रीपूर्वी ते जमिनीपासून वेगळे काढता येतील अशा जमिनीतील वस्तू, झाडांची खोडे इत्यादींचा समावेश होतो. याशिवाय नावलौकिक व्यापारी मुद्रा गॅस वीज पाणी या प्रकारच्या सर्व वस्तू चल वस्तू समजल्या जातात.

३ मालमत्तेचे/ मालकीचे हस्तांतर:

मालाच्या विक्रीचा करार झाल्यानंतर मालमत्तेचे म्हणजेच वस्तूंचे हस्तांतर अपेक्षित असते. मालाच्या विक्रीचा करार झाल्यानंतर लगेचच हे हस्तांतर होणे अपेक्षित आहे किंवा भविष्यकालीन वस्तू असतील तर त्यांचे हस्तांतर वस्तूंची निर्मिती झाल्यानंतर होऊ शकते.

४ कोर्टामार्फत कर्ज वसुलीचा हक्क किंवा हितकारक हक्क:

कोर्टामार्फत कर्ज वसूल करण्याचा हक्क आणि हितकारक हक्क म्हणजे कर्ज वसुलीचा हक्क. हे हक्क अचल मालमत्ता म्हणजेच स्थावर अथवा जंगम वस्तूच्या तारणावर कर्ज घेतलेले नसेल तरच मिळतात.

५ किमतीच्या स्वरूपात मोबदला घेऊन मालकी हस्तांतरण:

विक्रेत्याने चल वस्तूचा मालकी हक्क खरेदीदारास किमतीच्या मोबदल्यात हस्तांतरित केला पाहिजे किंवा हस्तांतरित करण्याची कबुली दिली पाहिजे थोडक्यात विक्रेत्याने आपले सर्व हक्क खरेदी दाराकडे हस्तांतरित केले पाहिजेत. यानंतर विक्रेत्याचे त्या संबंधित मालाबाबतचे सर्व हक्क संपुष्टात येतात आणि ते खरेदीदाराला मिळतात.

६ खरेदीदाराने विक्रेत्यास वस्तूची किंमत देणे:

मालाच्या विक्रीच्या करारानुसार चल वस्तूच्या हस्तांतरानंतर खरेदीदाराने वस्तूची किंमत ही प्रतिफल म्हणून चलनी नाण्यांमध्येच देणे आवश्यक असते. अर्थात ही किंमत मालाच्या विक्रीच्या वेळी किंवा मालाची विक्री झाल्यानंतर देण्याचा करार विक्रेता व खरेदीदार यांच्यामध्ये झालेला असला तरी चालते. थोडक्यात जेव्हा दोन चल वस्तूंची अदलाबदल केली जाते तेव्हा तो व्यवहार माल विक्रीचा करार होत नाही. परंतु जर एका चल वस्तूच्या बदल्यात काही प्रमाणात चलनी नाणे व राहिलेली रक्कम चल वस्तूमध्ये दिली तर तो व्यवहार मात्र माल विक्रीचा करार ठरतो.

७ भारतीय करार कायदा कलम १० मधील अटींची पूर्तता:

मालाच्या विक्रीच्या कराराने भारतीय करार कायदा कलम १० मधील सर्व अटी पूर्ण केल्या पाहिजेत म्हणजेच भारतीय करार कायदा कलम १० मध्ये असणाऱ्या अटी उदाहरणार्थ विक्रेता व खरेदीदार या दोघांची करारास स्वेच्छेने संमती असली पाहिजे, या दोन्ही व्यक्ती करारपात्र म्हणजेच सज्ञान असल्या पाहिजेत, कराराचे उद्दिष्ट व प्रतिफल हे कायदेशीर असले पाहिजे, तसेच करार कायद्याने व्यर्थ ठरला नसला पाहिजे.

८ लेखी अथवा तोंडी करार :

मालाच्या विक्रीचा करार परिपूर्ण होण्यासाठी लेखी असणे आवश्यक असते. तथापि माल विक्री करार कायद्यानुसार असा करार तोंडी असला तरी चालू शकतो.

२.३.३ मालाची विक्री व मालाच्या विक्रीचा ठराव: Sale and Agreement to sale

मालाच्या विक्रीच्या करारानुसार जेव्हा वस्तूची मालकी विक्रेत्याकडून खरेदी दाराकडे हस्तांतरित झालेली असते तेव्हा त्याला मालाची विक्री असे संबोधतात .

तर मालाच्या विक्रीच्या करारानुसार जेव्हा मालाची मालकी खरेदी दाराकडे भविष्यकाळात किंवा काही अटींची पूर्तता झाल्यानंतरच हस्तांतरित करावयाची असते तेव्हा त्यास मालाच्या विक्रीचा ठराव असे संबोधले जाते. या प्रकरणात आपण या दोन संज्ञा मधील फरक अभ्यासणार आहोत.

मालाची विक्री : Sale

मालाच्या विक्रीच्या करार कायदा कलम ४ (३) नुसार जेव्हा वस्तूची मालकी विक्रेत्याकडून खरेदी दाराकडे हस्तांतरित झालेली असते तेव्हा त्यास मालाची विक्री असे म्हटले जाते.

मालाच्या विक्रीच्या करारामध्ये वस्तूचा मालकी हक्क खरेदी दाराकडे हस्तांतरित झालेला असतो. म्हणजेच जरी खरेदीदारास मालाचा प्रत्यक्ष ताबा मिळालेला नसला तरी मालाचा मालकी हक्क खरेदीदारास प्राप्त झालेला असतो.

"Where, under contract of sale , the property in the goods is transferred from the seller to the buyer, the contract is called a sale."

उदाहरणार्थ : अवि ने रवी ला १०० पोती सोयाबीन एक लाख रुपया ना विकण्याचा करार केला. समजा या ठिकाणी मालाची पाठवणी झालेली नसली तरी देखील सोयाबीनचा मालकी हक्क हा रवी कडे आलेला असल्याने हा मालाच्या विक्रीचा करार होतो.

मालाच्या विक्रीचा ठराव: Agreement to sale

मालाच्या विक्रीच्या करारानुसार जेव्हा मालाचा मालकी हक्क खरेदी दाराकडे भविष्यकाळात हस्तांतरित व्हावयाचा असतो किंवा काही अटींची पूर्तता केल्यानंतरच हस्तांतरित होणार असतो तेव्हा त्यास मालाच्या विक्रीचा ठराव असे संबोधले जाते.

"Where, under a contract of sale , the transfer of property in goods is to take place at future time to subject to some condition here after to be fulfilled , the contract is called an agreement to sle."

उदाहरणार्थ अवीने रवीला एक टन गहू विकण्याचा करार केला. परंतु या करारात त्याने अशी अट घातली

की गव्हाची संपूर्ण किंमत दोन महिने अगोदर दिल्यानंतरच गव्हाची मालकी हस्तांतरित केली जाईल. या करारानुसार रवीने गव्हाची संपूर्ण किंमत अदा केल्यावर दोन महिन्यानंतर प्रत्यक्ष गव्हाचा मालकी हक्क प्राप्त होईल. म्हणजेच मालाच्या विक्रीच्या ठरावांमध्ये मालाचा मालकी हक्क खरेदी दाराकडे गेलेलाच नसतो. या करारानुसार तो भविष्यकाळात हस्तांतरित होणार असतो.

जर एखाद्या व्यवहारांमध्ये मालाची विक्री आहे की तो मालाच्या विक्रीचा ठराव आहे याबाबत खरेदीदार आणि विक्रेता यांच्यामध्ये एकमत नसेल तर अशावेळी व्यवहाराचे खरे स्वरूप काय आहे हे ठरविण्याचा अधिकार न्यायालयाला असतो.

मालाची विक्री व मालाच्या विक्रीचा ठराव यामधील फरक

अ.न.		मालाची विक्री	मालाच्या विक्रीचा ठराव
१	मालाची म ालकी	मालाच्या विक्रीचा करार झाल्यानंतर लगेचच मालाची मालकी विक्रेत्याकडून खरेदी दाराकडे जाते	मालाची मालकी खरेदी दाराने करारात मान्य केलेली अट पूर्ण केल्यानंतरच म्हणजेच भविष्यकाळात जाणार असते
२	माला संबंधीचे हक्क	मालाची मालकी खरेदी दाराकडे लगेचच दिल्याने माला संबंधीचे सर्व हक्क खरेदीदाराला लगेचच मिळतात. खरेदीदार त्याचा हा हक्क कधीही आणि कोठेही वापरू शकतो	मालाच्या विक्रीच्या ठरावात मात्र मालाची मालकी विक्रेत्याकडे असते. त्याचे हक्क व अधिकार खरेदीदाराला मिळालेले असले तरी त्याचा उपयोग तो फक्त विक्रेत्याविरुद्धच करू शकतो.
३	मालाची फेर विक्री	जर एखाद्या विक्रेत्याने खरेदीदाराला एकदा विकलेल्या मालाचीच पुन्हा दुसऱ्या व्यक्तीला पुनर विक्री/ फेर विक्री केली तर अशा प्रसंगी मूळ खरेदीदार आपल्या झालेल्या नुकसानीची विक्रेत्याकडून भरपाई मागू शकतो तसेच ज्याने फेर विक्रीमध्ये माल घेतला आहे तिच्याविरुद्ध देखील मालाचा ताबा मिळवण्यासाठी दावा लावू शकतो. कारण मालाची विक्री होताच मालाची मालकी खरेदी दाराकडे गेलेली असते	जर विक्रेत्याने खरेदी दाराला विकलेल्या मालाचीच पुन्हा दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीला मालाची फेर विक्री केली तर या व्यवहारांमध्ये मूळ खरेदीदार फक्त नुकसान भरपाई मागू शकतो. त्याला मालाचा ताबा मागता येत नाही कारण मालाची मालकी खरेदी दाराकडे गेलेली नसते.

४	वचन पूर्तता	मालाची विक्री या प्रकारात विक्रेता व खरेदीदार दोघेही आप आपल्या वचनाची पूर्तता ताबडतोब करतात. कारण मालाची विक्री हा अंम लबजावणी झालेला करार असतो	तर मालाच्या विक्रीचा ठराव या प्रकारात विक्रेता व खरेदीदार यांनी आपली वचने भविष्यकाळात पूर्ण करावयाची असतात. कारण यामध्ये कराराची अंमलबजावणी भविष्यात होणार असते.
५	माल न स्वीकारल्यास	जर एखाद्या माल विक्री व्यवहारात खरेदीदाराने माल खरेदी न करण्याचे म्हणजेच पैसे देण्याचे नाकारल्यास अशा प्रसंगी विक्रेता संबंधित खरेदीदाराविरुद्ध दावा दाखल करून किंमत वसूल करू शकतो	परंतु मालविक्री ठराव या प्रकारात खरेदी दाराने माल न स्वीकारल्यास विक्रेता त्या खरेदीदाराकडून केवळ नुकसान भरपाई मागू शकतो.
६	माल नष्ट झाल्यास	मालाचा प्रत्यक्ष ताबा विक्रेत्याकडे असतो म्हणजेच प्रत्यक्ष ताबा जरी खरेदी झाल्याकडे नसला तरी माल विक्री प्रकारात मालाची मालकी खरेदीदाराची झालेली असते. त्याम ुळे विक्रेत्याच्या ताब्यात असताना देखील मालाचा नाश झाल्यास त्याची जबाबदारी खरेदी दारावरच पडते. तो विक्रेत्याकडून नुकसान भरपाई मागू शकत नाही .	परंतु मालाच्या विक्रीच्या ठराव या प्रकारात मालाच्या ताब्याबरोबरच मालकी हक्क देखील विक्रेत्याकडेच असतो त्यामुळे या प्रकारात माल नष्ट झाल्यास संपूर्ण नुकसानी विक्रेत्यालाच सहन करावी लागते.
७	दिवाळखोर विक्रेता	माल विक्री करार झाल्यानंतर विक्रेता दिवाळखोर झाल्यास खरेदीदार विक्रेत्याच्या कायदेशीर प्रतिनिधीकडून वस्तूचा ताबा मिळवू शकतो.	परंतु माल विक्री ठराव या प्रकारात विक्रेता दिवाळखोर झाल्यास जरी खरेदीदारांने वस्तूची किंमत दिली असली तरी त्याला मालाची मागणी करता येत नाही. परंतु दिवाळखोर विक्रेत्याच्या मालमत्तेतून जेवढी मि ळेल तेवढी किंमत त्याला स्वीकारावी लागते.

८	दिवाळखोर खरेदीदार	करार झाल्यानंतर जर खरेदीदार दिवाळखोर झाला तर अशा प्रसंगी विक्रेत्याने सदरचा माल खरेदीदाराच्या अधिकृत प्रतिनिधी कडे दिला पाहिजे. कारण माल विक्री या प्रकारात मालाची मालकी विक्री झाल्याबरोबरच खरेदी दाराची झालेली असते.	मालाची किंमत देण्याच्या अगोदरच खरेदीदार दिवाळखोर झाल्यास आणि जर संपूर्ण किंमत मिळत नसेल तर विक्रेता खरेदीदाराच्या अधिकृत प्रतिनिधीस माल देण्याचे नाकारू शकतो.

२.३.४ मालाच्या विक्री करारातील प्रमुख व दुय्यम अटी / अटी आणि हमी (Conditions and Warranties')

प्रास्ताविक

मालाच्या विक्रीचा करार हा बिनशर्त किंवा सशर्त असू शकतो. करारातील या शर्ती किंवा अटी प्रकट स्वरूपाच्या म्हणजेच करारात स्पष्टपणे नमूद केलेल्या एक्सप्रेस किंवा अध्यारत म्हणजेच करारात स्पष्टपणे नमूद न केलेल्या, परंतु नमूद केलेल्या अटी आहेत असे कायद्याने मानल्या गेलेल्या इम्प्लाइड अशा प्रकारच्या असू शकतात. थोडक्यात सशर्त करारात कराराच्या प्रकट स्वरूपाच्या अटी स्पष्टपणे नमूद केलेले असतात, तर बिनशर्त करारामध्ये त्या प्रकट/ स्पष्टपणे नसतात. अर्थात करार कोणत्याही स्वरूपाचा असो म्हणजेच सशर्त अथवा बिनशर्त या दोन्ही प्रकारच्या करारामध्ये अध्यारत स्वरूपाच्या अटी या असतातच करारातील एखादी अट किंवा शर्ट ही प्रमुख अट आहे (condition) की दुय्यम अट/ हमी (warranty) आहे हे मालाच्या विक्रीचा करार करणाऱ्या खरेदीदार आणि विक्रेता यांच्या मनातील हेतू काय होता यावरून ठरविले जाते .मालाच्या विक्री करारातील प्रमुख व दुय्यम अटी म्हणजेच अट आणि हमीबाबतची चर्चा खालील प्रमाणे

प्रमुख अटी : कलम (१२) Conditions :

मालाच्या विक्रीच्या करारातील काही अटी किंवा शर्यती मग त्या स्पष्टपणे नमूद केलेल्या असोत किंवा अध्यारत स्वरूपाच्या असोत या अशा स्वरूपाच्या असतात की त्यांची पूर्तता झाल्याशिवाय कराराची पूर्तता होऊ शकत नाही .कारण कराराचे प्रमुख उद्दिष्ट या अटींच्या पूर्तते शिवाय साध्य होऊ शकत नाही. अशा अटींना किंवा शर्तींना प्रमुख अटी कंडिशन्स असे म्हणतात.

मालाच्या विक्रीचा कायदा कलम १२ (२) अन्वये, 'मालाच्या विक्रीच्या करारातील जी अट करारातील मुख्य उद्दिष्ट पूर्ण होण्यास आवश्यक असते आणि ती अट एका व्यक्तीने पूर्ण न केल्यास दुसऱ्या व्यक्तीला करार रद्द करण्याचा हक्क प्राप्त होतो अशा अटीस प्रमुख अट असे म्हटले जाते'. "A condition is a stipulation essential to the main purpose of the contract , the breach of which gives rise to right to treat the contract as repudiated."

मालाच्या विक्रीच्या करारात तो करार पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने आवश्यक असणाऱ्या अटी पैकी एक किंवा काही अटींची पूर्तता मालाच्या विक्रीच्या कराराशी संबंधित असणाऱ्या व्यक्तींपैकी एका व्यक्तीने न केल्यास दुसऱ्या व्यक्तीला तो करार रद्द करण्याचा अधिकार अधिकार प्राप्त होतो. अशा अटी अशा अटी ला प्रमुख अट/ कंडिशन असे म्हटले जाते. थोडक्यात करारामध्ये एका विशिष्ट प्रकारचा किंवा ठराविक दर्जाचा माल विक्री करावयाचे ठरले असेल तर त्याच प्रकारचा आणि त्याच दर्जाचा तो असावा लागतो अन्यथा दुसरी व्यक्ती करार रद्द करू शकते.

उदाहरणार्थ अविने रवी कडून प्रीमियम कॉलिटी चा माल खरेदी करण्याचा करार केला असेल परंतु रवीने प्रीमियम क्वालिटी ऐवजी दुय्यम दर्जाचा माल अविला पाठवला तर अशा परिस्थितीत प्रमुख अटीचा भंग झाला असे समजून अवी करार रद्द करू शकतो.

दुय्यम अट / हमी (Warranty) **:**

या संज्ञेची व्याख्या आणि तिचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे सांगता येईल भारतीय मालाच्या विक्रीचा कायदा कलम १२(३) अन्वये मालाच्या विक्रीच्या करारातील जी अट करारातील प्रमुख उद्दिष्ट पूर्ण होण्यास पूरक किंवा सहाय्यभूत असते आणि ती अट करारातील व्यक्तीने पूर्ण केली नाही तर दुसऱ्या व्यक्तीस नुकसान भरपाई मागण्याचा हक्क प्राप्त होतो, परंतु खरेदीदाराला माल नाकारण्याचा किंवा करार रद्द करण्याचा हक्क नसतो. अशा अटीस दुय्यम अट किंवा हमी असे म्हणतात .

"A warranty is a stipulation collateral to the main purpose of the contract, the breach of which gives rise to a claim for damages but not to a right to reject the goods and treat the contract as repudiated".

मालाच्या विक्रीच्या करारामध्ये प्रमुख अटीशिवाय आणखी काही महत्त्वाच्या प्रकट किंवा अध्यारत स्वरूपाच्या अटी समाविष्ट असतात. या अटी कराराची पूर्तता होण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या असल्या तरी त्या पूर्ण न होण्यामुळे देखील कराराचे प्रमुख उद्दिष्ट साध्य होऊ शकते. अशा स्वरूपाच्या अटींना दुय्यम अटी किंवा हमी असे म्हणतात. या अटी मुख्य कराराला पूरक किंवा सहाय्यभूत /को लॅटरल अशा स्वरूपाच्या असतात. थोडक्यात ही अट कराराचे प्रमुख उद्दिष्ट पूर्ण होण्यास आवश्यक नसली तरी ती सहाय्यभूत असते. या प्रकारच्या अटीची पूर्तता एका व्यक्तीकडून झाली नाही तर दुसऱ्या व्यक्तीस करार रद्द करण्याचा अधिकार मिळत नाही. केवळ ती व्यक्ती नुकसान भरपाई मागू शकते. उदाहरणार्थ अवी ने रवी कडून १०० पोती गहू खरेदी केला आणि त्याने तो प्रत्यक्ष दुकानात पाठवावे असा करार केला असेल, परंतु त्या ऐवजी रवीने तो माल दुकानाच्या नजीकच्या गोडाऊन मध्ये पाठवला. तर अशावेळी अवी करार रद्द करू शकत नाही, परंतु त्या गोडाऊन मधून आपल्या दुकानापर्यंत माल आणण्यासाठी जो वाहतूक खर्च होईल म्हणजेच अशा स्वरूपाच्या नुकसानीची भरपाई तो रवीकडून वसूल करू शकतो.

प्रमुख अट व दुय्यम अट/ हमी यातील फरक

	प्रमुख अट	दुय्यम अट/ हमी
१	मालाच्या विक्रीच्या करारातील मुख्य उद्दिष्ट पूर्ण होण्यासाठी ज्या अटींची पूर्तता होणे गरजेचे असते त्यांना प्रमुख अट असे म्हणतात	मालाच्या विक्रीच्या करारातील जी अट कराराचे मुख्य उद्दिष्ट पूर्ण करण्यास सहाय्यक अशी असते.
२	या अटी अशी असतात की त्यांची पूर्तता झाल्याशिवाय कराची पूर्तता होऊच शकत नाही	या अटी अशा असतात की ज्या केवळ पूरक स्वरूपाचे असल्याने त्या पूर्ण झाल्याच पाहिजेत असे नाही
३	मालाच्या विक्रीच्या करारातील समाविष्ट व्यक्तीपैकी जर एका व्यक्तीकडून प्रमुखाटीचा भंग झाला तर दुसऱ्या व्यक्तीला करार रद्द करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो.	दुय्यम अटीचा किंवा हमीचा भंग एखाद्या व्यक्तीकडून झाल्यास दुसऱ्या व्यक्तीला करार रद्द करण्याचा अधिकार नसतो, फक्त नुकसान भरपाई मागता येते.
४	एखाद्या वेळस प्रमुख अटीचा भंग झाला तरी तो दुय्यम अटीचा भंग झाला असे समजता येते. म्हणजेच प्रमुख अटीचे रूपांतर दुय्यम अटीत करता येते	परंतु दुय्यम अटीचे रूपांतर प्रमुख अटीमध्ये करता येत नाही.

मालाच्या विक्रीच्या करारातील अध्यारत प्रमुख अटी व दुय्यम अटी /हमी (Implied conditions and Warranties in contract of sale)

मालाच्या विक्रीचा करार करताना जेव्हा खरेदीदार आणि विक्रेता दोघेही मिळून ज्या अटी करारामध्ये स्पष्टपणे नमूद करतात त्यांना प्रकट एक्सप्रेस अटी असे म्हणतात. परंतु ज्या अटी हे दोघेही विक्री करारात समाविष्ट करत नाहीत, परंतु कायदा मात्र त्या अटी करारात अंतर्भूत आहेत असे समजतो त्यांना अध्यारत इम्प्लाइड अटी असे म्हणतात. थोडक्यात मालाच्या विक्रीच्या करारात ज्या अटी कायद्याने अंतर्भूत केलेल्या असतात, त्यांना अध्यारत अटी असे म्हणतात. यामध्ये प्रामुख्याने मालाच्या मालकी हक्काबाबत मालाच्या वर्णनाबाबत मालाच्या नमुन्याबाबत आणि मालाच्या दर्जाबाबत अटींचा समावेश होतो . अध्यारत प्रमुख अटी खालील प्रमाणे

१ मालकी हक्काबाबतची प्रमुख अट

माल विक्रीचा करार करताना ज्या मालाची विक्री विक्रेता करणार आहे तो माल विकण्याचा कायदेशीर हक्क त्या विक्रेत्याला असणे आवश्यक असते. म्हणजेच त्या मालाचा मालकी हक्क कायदेशीररित्या विक्रेत्याचा असावा. जर तो नसेल तर अशावेळी खरेदीदार माल विक्रीचा ठराव रद्द करू शकतो. ही अट अध्यारत असली तरी ती करार पूर्ण होण्यासाठी आवश्यक असते.

२ मालाच्या वर्णनाबाबत प्रमुख अट

जेव्हा मालविक्रीचा करार हा केवळ मालाचे वर्णन करून केला जातो. त्यावेळी खरेदीदाराला विकलेली वस्तू ही करारात वर्णन केल्याप्रमाणेच असली पाहिजे. जर ती तशी नसेल तर खरेदीदार संबंधित करार रद्द करू शकतो.

३ मालाच्या नमुन्याबाबत प्रमुख अट

जर विक्रेत्याने मालाची विक्री मालाच्या नमुन्यानुसार केलेली असेल तर खरेदीदाराला विकलेला माल हा नमुन्यात दाखवलेल्या मालानुसारच असणे आवश्यक असते. तसेच खरेदीदाराला संबंधित माल नमुन्यानुसारच आहे हे तपासण्याची संधी दिलेली असावी. तसेच खरेदी दाराला सहज नजरेस न येणारा दोष किंवा त्या मालामध्ये असा दोष नसेल की ज्यामुळे त्या मालाची पुनर्विक्री करणे शक्य नाही या स्वरूपाची अद्यावत अट असते. जर संबंधित माल नमुन्यात दाखवलेल्या प्रमाणे नसेल तर खरेदीदार माल स्वीकारण्यास नकार देऊ शकतो.

उदाहरणार्थ जर अविने रवी कडून १०० प्लायवूड घेतलेले असतील परंतु विक्रेत्याने ते पूर्ण भरीव आहेत असे सांगून विकले असतील आणि प्रत्यक्षात आत मध्ये भुसा जास्त वापरलेला असेल तर हा दोष न दिसून येणारा आहे परंतु तपासणीत तो दिसून आल्यास अवि माल स्वीकारण्यास नकार देऊ शकतो.

४ मालाच्या दर्जा विषयी किंवा उपयुक्तते विषयी प्रमुख अट

साधारणपणे एखाद्या खरेदीदाराने खरेदी केलेला माल हा विशिष्ट कारणाकरता लागणाऱ्या दर्जाचा किंवा विशिष्ट उपयोगासाठी वापरला जाण्यासाठी योग्य असावा अशी अध्यारत प्रमुख अट किंवा हमी नसते. अर्थात असे असले तरी खरेदीदाराने आपल्याला ज्या कारणासाठी वस्तू आवश्यक आहे हे विक्रेत्याला सांगून त्याच्यावर विश्वास ठेवून वस्तू खरेदी केली असेल किंवा नेहमीच्या व्यवहारांमध्ये सदर माल हा विशिष्ट कारणाकरताच वापरला जात असेल तर विक्रेत्याने खरेदीदाराला विकलेल्या वस्तू या विशिष्ट कारणाकरताच लागणाऱ्या विशिष्ट दर्जाच्या असल्या पाहिजेत अशी अध्यारत प्रमुख अट असते आणि सदर अट करार पूर्ण होण्यासाठी आवश्यक असते.

अध्यात दुय्यम अटी /हमी (Implied Warranties)

१ मालाचा विना अडचण किंवा संपूर्ण ताबा मिळण्याची खात्री :

खरेदी दाराने विक्रेत्याकडून खरेदी केलेल्या मालाचा संपूर्ण ताबा विना अडचण मिळणे ही अध्यारत दुय्यम अट किंवा हमी असते. असा ताबा मिळण्यामध्ये किंवा मालकी हक्क हस्तांतरित होण्यामध्ये काही अडचण निर्माण झाली किंवा अन्य कोणी हस्तक्षेप केला तर या परिस्थितीत खरेदीदाराला विक्रेत्याकडून नुकसान भरपाई मिळविण्याचा अधिकार प्राप्त होतो

२ त्रयस्थ व्यक्तीचा मालावर तारण हक्क नसल्याची खात्री:

विक्रेत्याने खरेदीदाराला विकलेल्या वस्तूवर अन्य त्रयस्थ व्यक्तीचा तारण हक्क नाही अशी अध्यात दुय्यम अट /हमी असते. जर विक्री करार झाल्यानंतर खरेदीदाराला असे आढळले की संबंधित वस्तूवर त्रयस्थ व्यक्तीचा तारण हक्क आहे, तर अशा परिस्थितीत खरेदीदाराला होणाऱ्या नुकसानीची भरपाई विक्रेत्याकडून वसूल करता येते.

३ वस्तूत रूढी परंपरेनुसार उपयोगिता असल्याची खात्री :

बाजारपेठेमध्ये एखाद्या वस्तूचा उपयोग कोणत्या कारणासाठी केला जातो हे रीती रिवाजा नुसार ठरलेले असते. अशावेळी त्या वस्तूमध्ये संबंधित उपयोगिता आहे अशी अध्यारत दुय्यम अट /हमी असते. परंतु विक्रीचा करार झाल्यानंतर खरेदीदाराच्या असे लक्षात आले की ती वस्तू रुढीपरंपरेनुसार वापरता येण्यास योग्य नाही. अशा परिस्थितीत विक्रेत्याकडून नुकसान भरपाई मागण्याचा अधिकार त्याला प्राप्त होतो.

२.३.५ मालाच्या विक्रीच्या कराराची पूर्तता (Performance of the contract of sale)

या भागामध्ये आपण मालाच्या विक्रीच्या करारानुसार विक्री करार पूर्ण होण्यासाठी आवश्यक असणारे घटक उदाहरणार्थ मालाची पाठवणी, मालाची स्वीकृती याबाबतचे नियम, अयोग्य माल पाठवला तर, माल स्वीकृत केला गेला नाही तर याबाबतच्या घटकांचा अभ्यास करणार आहोत.

१. **मालाची पाठवणी** : (Delivery of goods) मालाच्या विक्रीच्या करारानुसार विक्रेत्याने खरेदीदाराला माल पाठवला पाहिजे. माल पाठवणे म्हणजे एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे मालाचा ताबा कायदेशीर रित्या हस्तांतरित होणे होय. अर्थात हा मालाचा ताबा खरेदीदार स्वतः घेईल किंवा त्याच्या प्रतिनिधीमार्फत घेईल. साधारणपणे विक्रेत्याने माल कोणत्या प्रकारे पाठवावा आणि खरेदी त्याची किंमत कोणत्या प्रकारे द्यावी याचा स्पष्ट उल्लेख दोघांच्या संमतीने करारामध्ये केलेला असतो. जर तो तसा उल्लेख केला नसेल तर मात्र ज्या क्षणी माल पाठवला जाईल त्याच क्षणी मालाची किंमत अदा करणे म्हणजेच दोन्ही क्रिया एकाच वेळी करणे आवश्यक असते.

मालाची पाठवणी खालील तीन प्रकारांनी केली जाऊ शकते

२. **प्रत्यक्ष पाठवणी** (Actual Delivery): या प्रकारामध्ये जेव्हा विक्रेता मालाचा प्रत्यक्ष ताबा खरेदीदारास कींवा त्याच्या प्रतिनिधीस देतो, तेव्हा त्याला मालाची प्रत्यक्ष पाठवणे असे म्हणतात.

३. **सूचक पद्धतीने पाठवणी** (Symbolic Delivery) : अवजड मालाच्या बाबतीत म्हणजेच जेव्हा मालाचा आकार मोठा असतो किंवा वजन जास्त असते अशावेळी प्रत्यक्ष मालाचा ताबा देणे घेणे अवघड बनते अशावेळी मालाचा प्रत्यक्ष ताबा न देता त्या मालाची सूचक पद्धतीने पाठवणी केली जाते उदाहरणार्थ अवजड वस्तू रेल्वेने पाठवली असेल तर रेल्वे पावती खरेदी खरेदीदारास देणे.

३. **रचनात्मक पाठवणे** (Constructive Delivery) : अनेकदा विक्रेता खरेदीदाराला विकलेला माल खरेदीदारा मार्फत स्वतःच्या ताब्यात ठेवतो, किंवा काही वेळा त्रयस्थ व्यक्ती खरेदीदाराच्या वतीने तो माल स्वतःच्या ताब्यात ठेवते, तेव्हा खरेदीदाराने रचनात्मक पद्धतीने मालाचा ताबा घेतला आहे असे म्हणतात.

मालाच्या पाठविणे विषयी असणारे नियम

१ मालाची पाठवणी प्रत्यक्ष, सुचक किंवा रचनात्मक यापैकी कोणत्याही पद्धतीने केली जाऊ शकते. अर्थात माल खरेदीदाराच्या ताब्यात जाईल अशा पद्धतीने मालाची पाठवणी करावी.

२ मालाच्या विक्री करारात मालाची पाठवणी करणे आणि मालाची किंमत देणे याबाबत स्पष्ट उल्लेख केला नसेल तर या दोन्ही क्रिया एकाच वेळी घडलेल्या असाव्यात

३ मालाच्या विक्रीच्या करारानुसार माल पाठवण्याची जबाबदारी विक्रेत्यावर असली तरी मालाची मागणी खरेदी दाराने करणे आवश्यक असते. तसेच माल भविष्यकाळात निर्माण होणारा असेल तर तो निर्माण झाल्यावर त्याची माहिती विक्रेत्याने खरेदीदारास द्यावी आणि त्यानंतर खरेदीदाराने मालाची मागणी करावी.

४ विक्री केलेला माल त्रयस्थ व्यक्तीच्या ताब्यात असल्यास त्या व्यक्तीने आपण खरेदीदाराच्यावतीने माल ताब्यात ठेवला आहे असे कळविल्याशिवाय मालाची पाठवणी पूर्ण होत नाही

५ माल पाठविण्याचे ठिकाण करारात नमूद केले असले पाहिजे. तसे ते नमूद केले नसेल तर जिथे करार झाला त्या ठिकाणी माल पाठवला गेला पाहिजे

६ विक्रेत्याने संपूर्ण माल पाठवण्याच्या उद्देशाने खरेदीदाराला मालाचा काही भाग पाठवला असेल तर खरेदी दाराकडे संपूर्ण मालकी जाते. अन्यथा मालाच्या विक्रीच्या करारात स्पष्टपणे नोंद केल्या खेरीज विक्रेता माल हप्त्या हप्त्याने पाठवू शकत नाही

७ माल पाठवण्याची मुदत करारात नमूद केलेली असेल तर त्या मुदतीत विक्रेत्याने माल पाठविला पाहिजे. परंतु तशी ती केली नसेल तर योग्य मुदतीत विक्रेत्याने माल पाठविला पाहिजे.

८ माल पाठवणी खर्चाबाबत कोणताही उल्लेख मालाच्या विक्रीच्या करारात केली नसेल तर माल पाठविण्याचा खर्च विकत्याने तर स्वीकृतीचा खर्च खरेदीदाराने केला पाहिजे.

९ विक्रेत्याने करारात ठरल्याप्रमाणे, ठरल्या एवढा, ठरलेल्या प्रतीचा माल पाठविणे अपेक्षित आहे . जर तो ठरलेल्या पेक्षा कमी किंवा जास्त पाठवला किंवा कमी दर्जाचा पाठवला तर तो माल नाकारण्याचा अधिकार खरेदीदारास आहे.

अयोग्य मालाची पाठवणे (कलम ३७) ऊशश्रळींशीू ष थीपस टींरपींळींू ी टींरश्रळींू ष त्रेब्री)

विक्रेत्याने मालाची पाठवणी मालाच्या विक्रीच्या करारात ठरलेल्या अटीप्रमाणे अपेक्षित असते जर विक्रेत्याने ठरलेल्या मालापेक्षा कमी अथवा जास्त माल पाठवला किंवा ठरलेल्या दर्जापेक्षा कमी कमी दर्जाचा दुय्यम प्रतीचा माल पाठवला तर अशा पाठवणीस अयोग्य मालाची पाठवणी असे म्हटले जाते. अयोग्य मालाच्या पाठवणी मध्ये

करारात ठरल्यापेक्षा कमी माल पाठवणे, करारात ठरल्यापेक्षा जास्त माल पाठवणे, करारात ठरलेल्या मालामध्ये दुय्यम प्रतीच्या अन्य वस्तू मिसळून भेसळीचा माल पाठवणे इत्यादी गोष्टीं चा समावेश होतो.

१. **करारात ठरल्यापेक्षा कमी माल पाठविणे:** जर विक्रेत्याने मालाच्या विक्रीच्या करारात ठरल्यापेक्षा कमी माल पाठवला तर खरेदीदार संपूर्ण माल स्वीकारण्याचे नाकारू शकतो. परंतु त्याने तसे न करता तो माल स्वीकारला तर मात्र त्या मालाची संपूर्ण किंमत करारात ठरल्याप्रमाणे द्यावी लागते.

२. **करारात ठरल्यापेक्षा जास्त माल पाठवणे:** जर विक्रेत्याने मालाच्या विक्रीच्या करारात ठरल्यापेक्षा जास्त माल पाठवला तर खरेदीदार सर्वच माल नाकारू शकतो किंवा करारात ठरलेल्या प्रमाणात मालाचा स्वीकार करू शकतो . परंतु या ऐवजी त्याने सर्वच माल स्वीकारला तर मात्र करारात ठरलेल्या दराने त्याला सर्व मालाची किंमत विक्रेत्यास अदा करावी लागते .

करारात ठरलेल्या मालामध्ये अन्य प्रकारच्या वस्तू मिसळून पाठविणे

३. **विक्रेत्याने करारात ठरलेल्या दर्जाच्या योग्य वस्तू पाठविणे** अपेक्षित असते. परंतु जर त्याने त्या मालामध्ये दुय्यम प्रतीच्या अन्य वस्तू मिसळून पाठविल्यास खरेदीदार संपूर्ण माल नाकारू शकतो किंवा स्वीकारू शकतो. परंतु जेवढा कमी प्रतीचा माल असेल तेवढाच माल नाकारु शकत नाही

मालाची हप्त्याने पाठवणी (कलम ३८) Installment delivery

मालाच्या विक्रीच्या करारातील संपूर्ण माल विक्रेत्याने एकाच हप्त्यात खरेदीदाराला पाठवणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे खरेदीदाराने देखील त्या मालाची संपूर्ण किंमत विक्रेत्यास एकाच हप्त्यात देणे अपेक्षित आहे.

खरेदीदार आणि विक्रेता या दोघांनी संमतीने माल विक्रीच्या करारामध्ये माल हप्त्याहप्त्याने पाठवण्याचे स्पष्ट नमूद केले असेल तरच विक्रेता माल हप्त्याहप्त्याने पाठवू शकतो अन्यथा विक्रेत्यास माल हप्त्या हप्त्याने पाठविता येत नाही. जर त्याने माल हप्त्याने पाठवला तर खरेदीदार तो नाकारू शकतो. परंतु करारात हप्त्याने माल पाठवण्याची तरतूद असेल तर मात्र त्याने हप्त्यानेच माल पाठविला पाहिजे.

मालाची स्वीकृती कलम ४१ ते ४४ Acceptance of goods

मालाच्या विक्रीच्या करारानुसार विक्रेत्याने पाठवलेला माल खरेदीदाराने आपल्या ताब्यात घेणे

म्हणजे मालाची स्वीकृती होय. खरेदी दराने करारानुसार माल आहे किंवा नाही हे तपासून आपल्या ताब्यात घेतला म्हणजे त्याने तो माल स्वीकारला असे मानले जाते .

मालाच्या स्वीकृती विषयी नियम

१. खरेदीदाराने मालाची स्वीकृती कळविण्यापूर्वी त्याला तो करारानुसार आहे किंवा नाही हे पूर्णपणे तपासण्याची संधी देणे आवश्यक असते

२. विक्रेत्याने पाठवलेल्या मालाच्या मूळ स्वरूपामध्ये खरेदीदाराने काही बदल केल्यास तो माल त्याने स्वीकारला असे मानले जाते.

३. माल नाकारला असेल तर योग्य त्या मुदतीत तो परत करणे ही खरेदीदाराची जबाबदारी असते. परंतु योग्य मुदतीतही त्याने तो परत न केल्यास तो माल खरेदीदाराने स्वीकारला आहे असे मानले जाते.

४. जर खरेदीदाराने विक्रेत्याच्या मालकी हक्का संबंधी विसंगत कृत्य केल्यास त्याने तो माल स्वीकारला असे मानले जाते.

मालवाहतूक करणाऱ्या कडे मालाची पाठवणी (कलम ३९) Delivery to carrier

मालाच्या विक्रीच्या करारानुसार विक्रेत्याने खरेदीदाराला पाठवावयाचा माल जर वाहतूक करणाऱ्या मध्यस्ताकडे पाठविला असेल तरी तो खरेदी दाराकडे पाठवला असे समजण्यात येते. मालाची वाहतूक सुरक्षितपणे व्हावी म्हणून विक्रेत्याने मालवाहतूक करणाऱ्या संस्थेबरोबर तसा करार करणे आवश्यक असते. जर त्याने तसा करार केलेला असेल तर वाहतूकीच्या दरम्यान होणाऱ्या नुकसानीस विक्रेत्यास जबाबदार धरले जात नाही. परंतु जर विक्रेत्याने वाहतूक कंपनीशी तसा करार केलेला नसेल आणि खरेदीदाराचे मालाचे नुकसान झाले तर त्यास सर्वस्वी विक्रेताच जबाबदार धरला जातो.

तसेच जर माल जलमार्गाने वाहतुकीसाठी पाठविला असेल तर विक्रेत्याने खरेदीदारास त्याचा विमा उतरविण्यास कळविणे आवश्यक असते. जर तसे ते त्याने कळविले नाही तर तो माल विक्रेत्याने स्वतः च्या जबाबदारीवर पाठविला आहे असे समजले जाते.

सागरी मार्गाने/ जलमार्गाने माल पाठविण्याबाबतचे करार

जर विक्रेत्याला मालाची पाठवणी ही जल मार्गाने म्हणजेच सागरी मार्गाने करावयाची असल्यास पुढील प्रमाणे करार केले जातात

१. एफओबीआर करार Free on board contract

या करारानुसार जेव्हा विक्रेता आपल्या खर्चाने माल जहाजावर चढवितो तेव्हा तो आपल्या जबाबदारीतून मुक्त होतो. म्हणजेच जहाजावर माल चढवला गेला की त्या मालाची संपूर्ण जबाबदारी ही खरेदीदारावर पडते. थोडक्यात जहाजावर माल चढविल्याबरोबर त्या मालाचा मालकी हक्क खरेदी दाराकडे जातो. परंतु

जहाजावर माल पोहोचेपर्यंत सर्व प्रकारचा खर्च विक्रेत्यास करावा लागतो. माल जहाजावर चढविल्यानंतर त्यानंतरचा होणारा खर्च उदा. वाहतूक खर्च, विमा खर्च इत्यादी गोष्टी खरेदीदारास करावयाच्या असतात. अर्थात त्यापूर्वी विक्रेत्याने खरेदीदारास माल जहाजावर चढविला आहे, असे कळविणे बंधनकारक असते. परंतु विक्रेत्याने खरेदीदारास तसे कळवले नाही तर माल प्रवासात असताना ची सर्व जबाबदारी विक्रेत्यावर पडते.

२. **सीआयएफ करार** Cost, Insurance and Freight contract

जेव्हा करारामध्ये मालाच्या किमती मध्ये मालाच्या किमती बरोबरच विम्याचा खर्च आणि वाहतूक खर्च या सर्वांचा समावेश केलेला असतो अशा करारास सीआयएफ करार असे संबोधले जाते.

थोडक्यात या करारानुसार मालाची किंमत अशी ठरविली जाते की त्यामध्ये मालाची मूळ किंमत, विम्याचा खर्च आणि खरेदीदाराच्या गोदामा पर्यंत माल वाहून नेण्याचा खर्च या सर्वांचा समावेश केलेला असतो. विक्रेता मालाच्या बिलाबरोबरच विमा पॉलिसी आणि मालवाहतुकीच्या खर्चाची कागदपत्रे माल जहाजावर चढविल्यानंतर आणि विमा उतरवल्यानंतर खरेदी दाराकडे पाठवतो. या कागदपत्रानुसार होणारी बिलाची संपूर्ण रक्कम खरेदीदाराने विक्रेत्याला अदा करणे बंधनकारक असते.

विक्रेता सदरची कागदपत्रे बँकेमार्फतही खरेदीदारास पाठवू शकतो. अशा प्रकारे बँकेमार्फत कागदपत्रे पाठवली असतील तर खरेदीदाराने बिलाची रक्कम बँकेत भरणा केल्यानंतर किंवा विक्रेत्याने काढलेली हुंडी स्वीकारल्यानंतर संबंधित बँक ती कागदपत्रे खरेदीदारास सुपूर्द करते. सदरची कागदपत्रे खरेदीदाराने जहाज अधिकाऱ्याकडे हजर केल्यानंतर मालाचा ताबा खरेदीदारास प्राप्त होतो. परंतु विक्रेत्याने मालावरील आपला ताबा सोडलाच नसेल तर मात्र संपूर्ण रक्कम खरेदीदाराने अदा करेपर्यंत मालाची मालकी विक्रेत्याकडेच राहते.

३. **एक्स शिप करार** Ex-ship contract

जेव्हा मालाच्या विक्रीच्या कराराप्रमाणे विक्रेत्याने स्वखर्चाने माल खरेदीदाराच्या ठिकाणापर्यंत सागरी मार्गाने (जहाजाने) नेऊन पोचवावयाचा असतो तेव्हा अशा करारास एक्ससीप करार असे म्हणतात. या करारानुसार मालाचा प्रत्यक्ष ताबा खरेदीदाराला मिळाल्याशिवाय मालाचा मालकी हक्क खरेदीदाराकडे जात नाही.

तुमची प्रगती तपासा भाग एक

अ) दिलेल्या पर्यायातून योग्य पर्याय निवडा

१. मालाच्या विक्रीचा कायदा हा एक जुलै ...... रोजी जम्मू व काश्मीर राज्य वगळता भारतामध्ये लागू केला गेला

अ. १९३५ ब. १९३०

क. १९९१ ड. १९९९

२. विक्रीचा करार झाल्यानंतर निर्माण होणारा किंवा उत्पादित केला जाणारा किंवा तयार होऊन विक्रेत्याकडे येणारा माल म्हणजे .... माल होय

अ. भविष्यातील ब. कच्चा

क. पक्का ड. अर्धा कच्चा

३. व्यावसायिक देणे भागविण्या योग्य झाली असताना देखील जी व्यक्ती ती भागवू शकत नाही किंवा नेहमीच्या व्यवहारातील देणे देण्याचे थांबविते अशी व्यक्ती म्हणजे .... व्यक्ती होय

अ. प्रतिष्ठित ब. व्यापारी अभिकर्ता

क. दिवाळखोर ड. मध्यस्थ

४. मालाच्या विक्रीच्या करारानुसार जेव्हा वस्तूची मालकी विक्रेत्याकडून खरेदी दाराकडे हस्तांतरित झालेली असते तेव्हा त्याला मालाची .... असे संबोधतात .

अ. विक्रीचा ठराव ब. विक्री

क. भविष्यातील विक्री ड. वरीलपैकी काही नाही

५. मालाच्या विक्रीच्या करारानुसार जेव्हा मालाची मालकी खरेदी दाराकडे भविष्यकाळात किंवा काही अटींची पूर्तता झाल्यानंतरच हस्तांतरित करावयाची असते तेव्हा त्यास मालाच्या .... असे संबोधले जाते.

अ. विक्रीचा ठराव ब. विक्री

क. भविष्यातील विक्री ड. वरीलपैकी काही नाही

ब) **खालील विधाने चुक की बरोबर ते लिहा**

१. मालाच्या विक्रीच्या करारातील समाविष्ट व्यक्तीपैकी जर एका व्यक्तीकडून प्रमुख अटीचा भंग झाला तर दुसऱ्या व्यक्तीला करार रद्द करण्याचा अधिकार प्राप्त होत नाही.

२. दुय्यम अटीचा किंवा हमीचा भंग एखाद्या व्यक्तीकडून झाल्यास दुसऱ्या व्यक्तीला करार रद्द करण्याचा अधिकार नसतो, फक्त नुकसान भरपाई मागता येते .

३. एखाद्या वेळस प्रमुख अटीचा भंग झाला तरी तो दुय्यम अटीचा भंग झाला असे समजता येते. म्हणजेच प्रमुख अटीचे रूपांतर दुय्यम अटीत करता येते

४. दुय्यम अटीचे रूपांतर प्रमुख अटीमध्ये करता येते

५. मालाच्या विक्रीचा करार झाल्यानंतर लगेचच मालाची मालकी विक्रेत्याकडून खरेदी दाराकडे जात नाही

६. मालाच्या विक्रीच्या करारातील जी अट करारातील मुख्य उद्दिष्ट पूर्ण होण्यास आवश्यक असते आणि ती अट एका व्यक्तीने पूर्ण न केल्यास दुसऱ्या व्यक्तीला करार रद्द करण्याचा हक्क प्राप्त होतो अशा अटीस प्रमुख अट असे म्हटले जातेख्ख

२.४ ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ (Consumer Protection Act 2019)

ग्राहकास बाजारपेठेतील राजा ही उपाधी दिली जाते. यावरून त्याचे बाजारपेठेतील महत्त्व लक्षात येते. परंतु त्याच ग्राहकाची वेगवेगळ्या प्रकाराने आणि पद्धतीने पिळवणूक केली जाते. या ग्राहकाचे अनुचित व्यापारी प्रथेमुळे आणि अपप्रवृत्तीमुळे नुकसान होऊ नये यासाठी १९५० च्या दशकापासूनच वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या संघटना स्थापन करणे, विचार विनिमय करणे या गोष्टी सुरू झाल्या. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आम सभेत ९ एप्रिल १९८५ रोजी ग्राहकाची शारीरिक सुरक्षितता, त्याच्या आर्थिक हिताची काळजी ,त्याला वस्तू निवडीचे स्वातंत्र्य, त्याच्यावर होणाऱ्या वेगळ्या प्रकारच्या अन्यायाबाबतची दाद मागणे यासाठीच्या यंत्रणा स्थापन करण्याबाबत ठराव संमत करण्यात आला.

भारत हा जगातील भौगोलिक दृष्ट्या विस्तृत आणि बाजारपेठेच्या बाबतीत जगातील सर्वात मोठी बाजारपेठ असणारा असा देश आहे. या देशातील सर्वसामान्य जनता, ग्राहक हे असंघटित, असाहाय्य आणि आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत अशा स्वरूपाचे आहेत. भारतातील किंबहुना जगातील बाजारपेठ ही विक्रेत्यांची बाजारपेठ म्हणून ओळखली जाते. म्हणजेच या बाजारपेठेत विक्रेत्यांचे वर्चस्व जास्त असते. हे विक्रेते सर्वसामान्य असहाय्य आणि असंघटित अशा ग्राहकास वेगवेगल्या पद्धतीने फसविण्याची शक्यता असते. त्याला वस्तू विषयी, दर्जा विषयी, किमती विषयी फारशी माहिती नसते म्हणूनच या ग्राहकास विक्रेत्यांच्या अपप्रवृत्ती पासून आणि अनुचित व्यापारी प्रथेपासून संरक्षण मिळणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. भारतामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारे होणारी फसवणूक तक्रार अथवा अन्यायाविरुद्ध दाद मागण्यासाठी वेगवेगळे कायदे आणि न्यायिक यंत्रणा उपलब्ध आहे.

परंतु दिवाणी न्यायालयामध्ये लागणारा वेळ आणि होणाऱ्या खर्चाचा विचार करता, सर्वसामान्य

ग्राहक एखाद्या वस्तूबाबत झालेल्या फसवणुकीची तक्रार घेऊन तो दिवाणी न्यायालयात जाऊ शकत नाही आणि म्हणूनच सर्वसामान्य असंघटित आणि असाहाय्य अशा ग्राहकाच्या तक्रारीचे कमीत कमी वेळेत आणि कमीत कमी खर्चात निराकरण व्हावे या उद्देशाने ग्राहक संरक्षण कायद्याची गरज निर्माण झाली.

भारतामध्ये ग्राहक संरक्षणाच्या अनुषंगाने सन १९८६ मध्ये एक स्वतंत्र परिसंवाद आयोजित करून त्यामध्ये वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या ग्राहकांच्या प्रश्नांचा , तक्रारींचा, फसवणुकीचा, व्यापारी अपप्रवृत्ती आणि अनुचित व्यापारी प्रथांचा सांगोपांग विचार करून एक विधेयक तयार करण्यात आले. हे विधेयक लोकसभा आणि राज्यसभेत मंजूर करून घेऊन राष्ट्रपतींनी त्याला २४ डिसेंबर १९८६ रोजी संमती दिली आणि ग्राहक संरक्षण कायदा १९८६ हा अस्तित्वात आला.

अर्थात १९८६ पासून भारतामध्ये बदललेली व्यावसायिक परिस्थिती व्यापारी प्रथा आणि १९९१ च्या खाजगीकरण उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाची धोरण या सर्वांचा विचार करून केंद्र सरकारने ग्राहक संरक्षण विधेयक २०१९ हे आठ जुलै २०१९ रोजी सादर केले. या विधेयकाला राज्यसभा आणि लोकसभेने मान्यता दिल्यानंतर माननीय राष्ट्रपतींनी ९ ऑगस्ट २०१९ रोजी त्यावर स्वाक्षरी केली यानंतर केंद्र सरकारच्या अधिसूचनेनुसार ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ हा अस्तित्वात आला. ग्राहकांच्या हितांचे संरक्षण करण्यासाठी आणि त्या उद्देशासाठी, ग्राहकांच्या विवादांचे वेळेवर व प्रभावीपणे प्रशासन आणि निपटारा करण्यासाठी प्राधिकरणांची स्थापना करण्याकरिता आणि त्यासंबंधीच्या किंवा अनुषंगिक बाबींसाठी तरतूद करणारा अधिनियम होय.

सदर कायदा हाच ग्राहक संरक्षण कायदा, ग्राहक संरक्षण कायदा १९८६ ची जागा घेऊन तो संपूर्ण देशभर लागू झाला आहे

ग्राहकांच्या तक्रारींचे व त्या संबंधित असणाऱ्या घटकांचे निवारण करणे आणि एकमेकांमध्ये सलोखा साधण्यासाठी ग्राहक यंत्रणा अथवा तत्सम अधिकारी नेमण्यासाठी योग्य तरतूद करणे आणि ग्राहकाच्या हिताचे संरक्षण करण्यासाठी योग्य त्या तरतुदी करण्यात येणे हा या कायद्याचा मूळ हेतू आहे.

२.४.१ व्याख्या (संज्ञा): ग्राहक, तक्रार, तक्रार कर्ता, अनुचित व्यापारी प्रथा, प्रतिबंधात्मक व्यापारी प्रथा

१. अधिनियम : संक्षिप्त नाव, व्याप्ती, प्रारंभ आणि लागू होणे.

अ) या अधिनियमास ग्राहक संरक्षण अधिनियम, २०१९ असे म्हटले जाईल.

ब) जम्मू आणि काश्मीर राज्य वगळता त्याचा विस्तार संपूर्ण भारतापर्यंत आहे.

क) केंद्र सरकारने अधिसूचनेद्वारे स्पष्टपणे अन्यथा तरतूद केल्याखेरीज, हा अधिनियम सर्व वस्तू आणि सेवांना लागू होईल.

२. व्याख्या.

१) ग्राहक :

'ग्राहक' म्हणजे अशी कोणतीही व्यक्ती जी-

१) जो व्यक्ती अदा केलेल्या किंवा वचन दिलेल्या किंवा अंशतः अदा केलेल्या आणि अंशतः वचन दिलेल्या मोबदल्यासाठी, किंवा विलंबित देयकाच्या कोणत्याही प्रणालीअंतर्गत कोणतीही वस्तू खरेदी करते आणि ज्यामध्ये, अदा केलेल्या किंवा वचन दिलेल्या किंवा अंशतः अदा केलेल्या किंवा अंशतः वचन दिलेल्या मोबदल्यासाठी, किंवा विलंबित देयकाच्या कोणत्याही प्रणालीअंतर्गत अशा वस्तू खरेदी करणाऱ्या व्यक्तीव्यतिरिक्त, अशा वस्तूंच्या इतर कोणत्याही वापरकर्त्याचा समावेश होतो, जेव्हा असा वापर त्या व्यक्तीच्या मान्यतेने केला जातो. परंतु यामध्ये पुनर्विक्रीसाठी किंवा कोणत्याही व्यावसायिक हेतूसाठी अशा वस्तू मिळवणाऱ्या व्यक्तीचा समावेश होत नाही; किंवा

२) ज्या व्यक्तीचे प्रतिफल दिले गेले आहे किंवा देण्याचे वचन दिले आहे किंवा अंशतः दिले गेले आहे आणि अंशतः देण्याचे वचन दिले आहे, किंवा विलंबित देयकाच्या कोणत्याही प्रणालीअंतर्गत, अशी कोणतीही सेवा भाड्याने घेते किंवा तिचा लाभ घेते आणि यामध्ये अशा सेवेच्या कोणत्याही लाभार्थ्याचा समावेश होतो, जो प्रतिफल देऊन किंवा देण्याचे वचन देऊन, किंवा अंशतः देऊन आणि अंशतः देण्याचे वचन देऊन, किंवा विलंबित देयकाच्या कोणत्याही प्रणालीअंतर्गत सेवा भाड्याने घेणाऱ्या किंवा तिचा लाभ घेणाऱ्या व्यक्तीव्यतिरिक्त आहे, जेव्हा अशा सेवांचा लाभ प्रथम नमूद केलेल्या व्यक्तीच्या मान्यतेने घेतला जातो, परंतु यामध्ये अशा व्यक्तीचा समावेश होत नाही जी कोणत्याही व्यावसायिक हेतूसाठी अशा सेवेचा लाभ घेते.

स्पष्टीकरण. - या कलमाच्या प्रयोजनार्थ, (अ) 'व्यावसायिक उद्देश' या संज्ञेमध्ये, एखाद्या व्यक्तीने केवळ स्वयंरोजगाराद्वारे आपली उपजीविका मिळवण्याच्या उद्देशाने खरेदी केलेल्या आणि वापरलेल्या वस्तूंच्या वापराचा समावेश होत नाही; (ब)'कोणत्याही वस्तू खरेदी करणे'आणि 'कोणत्याही सेवा भाड्याने घेणे किंवा लाभ घेणे' या अभिव्यक्तींमध्ये इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे किंवा टेलिशॉपिंग किंवा थेट विक्री किंवा मल्टी-लेव्हल मार्केटिंगद्वारे केलेले ऑफलाइन किंवा ऑनलाइन व्यवहार समाविष्ट आहेत;

२) तक्रार :

'तक्रार' म्हणजे, या अधिनियमाद्वारे किंवा ह्या अधिनियमांतर्गत प्रदान केलेला कोणताही दिलासा मिळवण्यासाठी तक्रारदाराने केलेला कोणताही लेखी आरोप, की-

१) कोणत्याही व्यापारी किंवा सेवा पुरवठादाराने अन्याय्य करार किंवा अन्याय्य व्यापारी प्रथा किंवा प्रतिबंधात्मक व्यापारी प्रथा अवलंबली आहे;

२) त्याने खरेदी केलेल्या किंवा खरेदी करण्याचे मान्य केलेल्या मालामध्ये एक किंवा अधिक दोष आहेत;

३) त्याच्याद्वारे भाड्याने घेतलेल्या किंवा मिळवलेल्या किंवा भाड्याने घेण्याचे किंवा मिळवण्याचे मान्य केलेल्या सेवांमध्ये कोणतीही कमतरता आहे;

४) एखाद्या व्यापाऱ्याने किंवा सेवा पुरवठादाराने, यथास्थिती, तक्रारीत नमूद केलेल्या वस्तू किंवा सेवांसाठी, मूळ किमतीपेक्षा जास्त किंमत आकारली आहे-

(अ) त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअंतर्गत निश्चित केलेले; किंवा

(ब) वस्तूंवर किंवा अशा वस्तू असलेल्या कोणत्याही पॅकेजवर प्रदर्शित केलेले; किंवा

(क) त्याने प्रदर्शित केलेल्या किंमत सूचीवर दर्शवलेले, जे त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यानुसार किंवा त्याअंतर्गत असेल; किंवा

(ड) दोन्ही पक्षांमध्ये मान्य झालेले;

५) ज्या वस्तूंच्या वापरामुळे जीवित आणि सुरक्षेला धोका निर्माण होतो, त्या जनतेला विक्रीसाठी उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत.

(अ) सध्या अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यानुसार किंवा त्याअंतर्गत, अशा वस्तूंच्या सुरक्षिततेसंबंधी पालन करणे आवश्यक असलेल्या मानकांचे उल्लंघन करून;

(ब) जेव्हा व्यापाऱ्याला हे माहीत असते की अशा प्रकारे विक्रीसाठी ठेवलेला माल जनतेसाठी असुरक्षित आहे;

६) ज्या सेवांचा वापर केल्यास त्या सार्वजनिक जीवितास आणि सुरक्षेसाठी धोकादायक किंवा धोकादायक असण्याची शक्यता असते, त्या सेवा अशा व्यक्तीद्वारे दिल्या जात आहेत, जी कोणतीही सेवा पुरवते आणि तिला ते जीवितास आणि सुरक्षेस हानिकारक असल्याचे माहीत आहे;

७) उत्पादन दायित्व कारवाईचा दावा, यथास्थिती, उत्पादन निर्माता, उत्पादन विक्रेता किंवा उत्पादन सेवा प्रदाता यांच्याविरुद्ध दाखल केला जातो;

३) तक्रारदार :'तक्रारदार' म्हणजे-

(१) एक ग्राहक; किंवा

(२) सध्या अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये नोंदणीकृत असलेली कोणतीही स्वयंसेवी ग्राहक संघटना; किंवा

(३) केंद्र सरकार किंवा कोणतेही राज्य सरकार; किंवा

(४) केंद्रीय प्राधिकरण; किंवा

(५) एक किंवा अधिक ग्राहक, जिथे समान आवड असलेले अनेक ग्राहक आहेत; किंवा

(६) ग्राहकाच्या मृत्यूप्रकरणी, त्याचा कायदेशीर वारस किंवा कायदेशीर प्रतिनिधी; किंवा

(७) ग्राहक अल्पवयीन असल्यास, त्याचे पालक किंवा कायदेशीर पालक;

४) अनुचित व्यापारी प्रथा Unfair Trade Practices :

'अनुचित व्यापारी प्रथा' म्हणजे अशी व्यापारी प्रथा, जी कोणत्याही वस्तूंची विक्री, वापर किंवा पुरवठा यांना प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने किंवा कोणतीही सेवा प्रदान करण्याच्या उद्देशाने, कोणतीही अनुचित पद्धत किंवा अनुचित वा फसवी प्रथा अवलंबते, ज्यामध्ये खालीलपैकी कोणत्याही प्रथांचा समावेश होतो, त्या म्हणजे:-

(१) <https://indiankanoon.org/doc/19540671/ तोंडी किंवा लेखी स्वरूपात किंवा इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डसह दृश्य स्वरूपात कोणतेही विधान करणे, जे-

(अ) वस्तू विशिष्ट दर्जाच्या, गुणवत्तेच्या, प्रमाणाच्या, श्रेणीच्या, रचनेच्या, शैलीच्या किंवा मॉडेलच्या आहेत असे खोटे भासवणे;

(ब) सेवा विशिष्ट दर्जाच्या, गुणवत्तेच्या किंवा श्रेणीच्या आहेत असे खोटे भासवणे;

(क) कोणत्याही पुनर्निर्मित, सेकंड-हँड, नूतनीकरण केलेल्या, दुरुस्त केलेल्या किंवा जुन्या वस्तू नवीन वस्तू म्हणून खोट्या पद्धतीने सादर करणे;

(ड) असे दर्शवते की वस्तू किंवा सेवांना असे प्रायोजकत्व, मान्यता, कार्यप्रदर्शन, वैशिष्ट्ये, उपकरणे, उपयोग किंवा फायदे आहेत जे त्या वस्तू किंवा सेवांना प्रत्यक्षात नसतात;

(इ) असे दर्शवते की विक्रेत्याला किंवा पुरवठादाराला असे प्रायोजकत्व किंवा मान्यता किंवा संलग्नता आहे जी प्रत्यक्षात नाही;

(फ) कोणत्याही वस्तू किंवा सेवांच्या गरजेविषयी किंवा उपयुक्ततेविषयी खोटे किंवा दिशाभूल करणारे विधान करणे;

(ग) एखाद्या उत्पादनाच्या किंवा कोणत्याही वस्तूच्या कार्यक्षमतेची, परिणामकारकतेची किंवा आयुर्मानाची अशी कोणतीही हमी किंवा गॅरंटी जनतेला देणे, जी त्या वस्तूच्या पुरेशा किंवा योग्य चाचणीवर आधारित नाही:परंतु, जेव्हा अशी हमी किंवा गॅरंटी पुरेशा किंवा योग्य चाचणीवर आधारित आहे असा बचाव मांडला जातो, तेव्हा असा बचाव सिद्ध करण्याची जबाबदारी असा बचाव मांडणाऱ्या व्यक्तीवर असेल;

२) जनतेसमोर अशा स्वरूपात सादरीकरण करणे, जे असे भासवते की-

(अ) एखाद्या उत्पादनाची किंवा कोणत्याही वस्तू वा सेवांची वॉरंटी किंवा गॅरंटी; किंवा(ब)एखादी वस्तू किंवा तिच्या कोणत्याही भागाची जागा बदलून देण्याचे, देखभाल करण्याचे किंवा दुरुस्ती करण्याचे, किंवा एखादा विशिष्ट परिणाम साध्य होईपर्यंत एखादी सेवा पुन्हा पुन्हा देण्याचे किंवा चालू ठेवण्याचे वचन.जर अशी कथित हमी किंवा आश्वासन किंवा वचन मोठ्या प्रमाणात दिशाभूल करणारे असेल किंवा अशी हमी, आश्वासन किंवा वचन पूर्ण होण्याची कोणतीही वाजवी शक्यता नसेल;

(ब) एखादे उत्पादन किंवा तत्सम उत्पादने किंवा वस्तू किंवा सेवा, ज्या किमतीला साधारणपणे विकल्या गेल्या आहेत किंवा पुरवल्या जातात, त्या किमतीविषयी जनतेची मोठ्या प्रमाणात दिशाभूल करते, आणि या उद्देशासाठी, किमतीविषयीचे निवेदन हे, संबंधित बाजारपेठेत विक्रेत्यांनी ते उत्पादन किंवा वस्तू किंवा सेवा ज्या किमतीला सर्वसाधारणपणे विकल्या आहेत किंवा पुरवठादारांनी पुरवल्या आहेत, त्या किमतीचा संदर्भ देत आहे असे मानले जाईल, जोपर्यंत ज्या व्यक्तीद्वारे किंवा ज्याच्या वतीने हे निवेदन केले जात आहे, त्या व्यक्तीने ते उत्पादन ज्या किमतीला विकले आहे किंवा सेवा ज्या किमतीला पुरवल्या आहेत, ती किंमत असल्याचे स्पष्टपणे नमूद केलेले नाही;

(क) दुसऱ्या व्यक्तीच्या वस्तू, सेवा किंवा व्यापाराची बदनामी करणारी खोटी किंवा दिशाभूल करणारी तथ्ये सांगणे.स्पष्टीकरण. - या उप-कलमाच्या प्रयोजनार्थ, असे विधान जे,-

(१) विक्रीसाठी देऊ केलेल्या किंवा प्रदर्शित केलेल्या वस्तूवर, किंवा तिच्या वेष्टनावर किंवा पात्रावर व्यक्त केलेले; किंवा

(२) विक्रीसाठी देऊ केलेल्या किंवा प्रदर्शित केलेल्या वस्तूला जोडलेल्या, त्यात घातलेल्या किंवा तिच्यासोबत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीवर, किंवा ज्या गोष्टीवर ती वस्तू प्रदर्शनासाठी वा विक्रीसाठी बसवलेली आहे, त्यावर व्यक्त केलेले; किंवा

(३) जनतेला विकलेल्या, पाठवलेल्या, वितरित केलेल्या, प्रसारित केलेल्या किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे उपलब्ध करून दिलेल्या कोणत्याही गोष्टीमध्ये किंवा त्यावर असलेले विधान, हे केवळ त्याच व्यक्तीने जनतेसमोर केलेले विधान मानले जाईल, ज्या व्यक्तीने ते विधान तशा प्रकारे व्यक्त करण्यास, करण्यास किंवा समाविष्ट करण्यास कारणीभूत ठरले आहे;

(१) ज्या वस्तू किंवा सेवांची सवलतीच्या दरात विक्री किंवा पुरवठा करण्याचा हेतू नाही, अशा वस्तू किंवा सेवांच्या सवलतीच्या दरात विक्री किंवा पुरवठ्यासाठी, कोणत्याही वृत्तपत्रात किंवा इतर मार्गाने, इलेक्ट्रॉनिक नोंदीद्वारे देखील, कोणतीही जाहिरात प्रकाशित करण्यास परवानगी देणे; किंवा

व्यवसाय ज्या बाजारपेठेत चालवला जातो तिचे स्वरूप, व्यवसायाचे स्वरूप आणि आकार, आणि जाहिरातीचे स्वरूप लक्षात घेता, वाजवी कालावधी आणि वाजवी प्रमाणात जाहिरात प्रकाशित करणे. स्पष्टीकरण – या उप-कलमाच्या प्रयोजनार्थ, 'सवलतीची किंमत' म्हणजे,-

(अ) कोणत्याही जाहिरातीत, सर्वसाधारण किमतीच्या संदर्भात किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे, सवलतीची किंमत म्हणून नमूद केलेली किंमत; किंवा

(ब) जाहिरात वाचणाऱ्या, ऐकणाऱ्या किंवा पाहणाऱ्या व्यक्तीला, जाहिरात केलेल्या उत्पादनाच्या किंवा तत्सम उत्पादनांच्या सामान्य विक्री किमती लक्षात घेता, ती किंमत वाजवीपणे सवलतीची वाटेल अशी किंमत;(iii)परवानगी देणे-

(अ) भेटवस्तू, बक्षिसे किंवा इतर वस्तू दिल्याप्रमाणे न देण्याच्या उद्देशाने देणे, किंवा एखादी वस्तू विनामूल्य दिली जात आहे असा आभास निर्माण करणे, जेव्हा की संपूर्ण व्यवहारात आकारलेल्या रकमेमध्ये त्याचा खर्च पूर्णपणे किंवा अंशतः समाविष्ट असतो;

(ब) विहित केलेल्या स्पर्धा, लॉटरी, नशिबाचा खेळ किंवा कौशल्याचा खेळ वगळता, कोणत्याही उत्पादनाची किंवा कोणत्याही व्यावसायिक हितसंबंधांची विक्री, वापर किंवा पुरवठा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने कोणत्याही स्पर्धा, लॉटरी, नशिबाचा किंवा कौशल्याचा खेळ आयोजित करणे;

(क) कोणतीही योजना बंद झाल्यावर, त्या योजनेच्या सहभागींना, जी योजना भेटवस्तू, बक्षिसे किंवा इतर वस्तू विनामूल्य देत असेल, त्या योजनेच्या अंतिम निकालांची माहिती न देणे.स्पष्टीकरण. – या उप-कलमाच्या प्रयोजनार्थ, योजनेच्या अंतिम निकालांची माहिती योजनेच्या सहभागींना मिळाली आहे असे मानले जाईल, जर असे निकाल वाजवी वेळेत, ज्या वृत्तपत्रात योजनेची मूळ जाहिरात देण्यात आली होती त्याच वृत्तपत्रात ठळकपणे प्रकाशित केले गेले असतील;

(४) वस्तू वापरणाऱ्या व्यक्तीला होणाऱ्या दुखापतीचा धोका टाळण्यासाठी किंवा कमी करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या, कार्यक्षमता, रचना, घटक, डिझाइन, बांधणी, फिनिशिंग किंवा पॅकेजिंग यांसंबंधी सक्षम प्राधिकरणाने विहित केलेल्या मानकांचे पालन त्या वस्तू करत नाहीत, हे माहीत असूनही किंवा तसे मानण्यास कारण असूनही, ग्राहकांकडून वापरल्या जाणाऱ्या किंवा वापरल्या जाण्याची शक्यता असलेल्या प्रकारच्या वस्तूंची विक्री किंवा पुरवठा करण्यास परवानगी देणे;

(५) वस्तूंची साठेबाजी किंवा नाश करण्यास परवानगी देणे, किंवा त्या वस्तू विकण्यास किंवा विक्रीसाठी उपलब्ध करून देण्यास किंवा कोणतीही सेवा प्रदान करण्यास नकार देणे, जर अशा साठेबाजी किंवा नाशामुळे किंवा नकारामुळे त्या किंवा इतर तत्सम वस्तू किंवा सेवांची किंमत वाढत असेल किंवा वाढण्याची शक्यता असेल किंवा वाढवण्याचा हेतू असेल;

(६) बनावट वस्तूंचे उत्पादन करणे किंवा अशा वस्तू विक्रीसाठी देऊ करणे किंवा सेवा पुरवताना फसव्या पद्धतींचा अवलंब करणे;

(७) विहित केलेल्या पद्धतीने विकलेल्या मालासाठी किंवा दिलेल्या सेवांसाठी बिल, कॅश मेमो किंवा पावती न देणे;

(८) माल विकल्यानंतर किंवा सेवा दिल्यानंतर, सदोष माल परत घेण्यास किंवा मागे घेण्यास किंवा सदोष सेवा मागे घेण्यास किंवा बंद करण्यास आणि त्यासाठी दिलेला मोबदला, जर दिला असेल तर, बिल किंवा कॅश मेमो किंवा पावतीमध्ये नमूद केलेल्या कालावधीत किंवा असा कोणताही उल्लेख नसल्यास, तीस दिवसांच्या कालावधीत परत करण्यास नकार देणे;

(९) ग्राहकाने विश्वासाने दिलेली कोणतीही वैयक्तिक माहिती इतर व्यक्तीला उघड करणे, जोपर्यंत अशी माहिती उघड करणे हे त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींनुसार केले जात नाही.

४. **प्रतिबंधात्मक व्यापारी प्रथा कलम २ (४१)** (Restrictive Trade Practices)

प्रतिबंधात्मक व्यापारी प्रथा म्हणजे अशी कोणतीही व्यापारी प्रथा की, जी वस्तूच्या किमतीत किंवा तिच्या वितरण परिस्थितीमध्ये बदल करू इच्छिते किंवा वस्तू अथवा सेवांच्या बाजारात होणारा पुरवठा अशा प्रकारे बाधित करते की ,ज्यामुळे ग्राहकावर अन्याय किंमत किंवा वस्तू अथवा सेवा वापरावर निर्बंध लादले जाऊ शकतात. प्रतिबंधात्मक व्यापारी प्रथांमध्ये प्रामुख्याने खालील गोष्टींचा समावेश होतो.

१. ग्राहकाला वस्तू अथवा सेवा पुरविताना व्यापाऱ्याने मान्य केलेल्या वेळेपेक्षा करण्यात आलेला उशीर की ज्यामुळे अशा वस्तू अथवा सेवांच्या किमती वाढतात किंवा वाढण्याची शक्यता निर्माण होते

२. अशी कोणतीही व्यापारी प्रथा ज्यामध्ये ग्राहकाला परिस्थितीनुसार वस्तू वापर करताना अथवा सेवा खरेदी करताना, भाड्याने घेताना किंवा तिचा वापर करताना पूर्व अट म्हणून दुसरी वस्तू किंवा सेवा खरेदी करावी लागते किंवा भाड्याने घ्यावी लागते किंवा तिचा वापर करावा लागतो.

उदाहरणार्थ सध्या शेतकऱ्यांना कृषी सेवा केंद्रातून एखादे खत विकत घेताना विशेषतः युरिया त्या खताबरोबरच आवश्यक नसणारी इतर खते खरेदी करावी लागतात (श्रळपज्ञळपस)किंवा तसा व्यापाऱ्यांच्याकडून दबाव आणला जातो.

२.४.२ **ग्राहकांचे हक्क** Rights of Consumer

आज व्यवसायामध्ये ग्राहकांचे समाधान हा व्यावसायिक उद्देशाचा केंद्रबिंदू बनला आहे . ग्राहकाच्या

समाधानाबरोबरच त्यांच्या हक्कांची जाणीव राखणे, त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे हे व्यवसायाच्या दृष्टीने आणि कायद्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे बनले आहे. याच अनुषंगाने भारतीय ग्राहक संरक्षण कायदा कलम दोन (९) नुसार ग्राहकांना विविध मूलभूत हक्क प्राप्त झाले आहेत. हे हक्क खालील प्रमाणे

१. **सुरक्षेचा हक्क** (Right to safety)

जीवन आणि मालमत्तेसाठी घातक किंवा असुरक्षित असणाऱ्या वस्तू आणि सेवांपासून संरक्षण मिळण्याचा अधिकार. ग्राहक संरक्षण कायद्यानुसार ग्राहकाला आपल्या आयुष्याला अथवा आपल्या मालमत्तेला धोकादायक ठरू शकणाऱ्या वस्तू किंवा सेवांच्या वितरण अथवा विपणनापासून सुरक्षितता मिळविण्याचा हक्क आहे. म्हणूनच उत्पादक व्यापारी अथवा वितरक यांनी वस्तूची विक्री उत्पादन अथवा विपणन करण्यापूर्वी त्या ग्राहकाच्या वापराच्या दृष्टीने सुरक्षित आहेत याची काळजी घेणे आवश्यक आहे तसेच त्या वस्तूच्या वापरासंबंधी आणि वापराबाबतचे धोके ग्राहकांना योग्यरीत्या समजावून सांगणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे

२. **वस्तू निवडण्याचा अधिकार (**Right to choose)

स्पर्धात्मक किमतीत विविध प्रकारच्या वस्तू आणि सेवा उपलब्ध असल्यास, त्यातून स्वतःच्या पसंतीनुसार उत्तम पर्याय निवडण्याचा अधिकार. आजची बाजारपेठ ही स्पर्धेची बाजारपेठ म्हणून ओळखली जाते. स्पर्धात्मक बाजारपेठेत ग्राहकाला आवश्यक असणाऱ्या समान वापराच्या वस्तू अथवा सेवेमधून स्पर्धात्मक किमतीमध्ये योग्य वस्तू अथवा सेवा निवडण्याचा हक्क आहे.

३ **माहिती मिळविण्याचा हक्क (**Right to information)

कोणतीही वस्तू अथवा सेवा खरेदी करण्याचा निर्णय घेण्यापूर्वी ग्राहकाला त्या वस्तूबाबतची संपूर्ण माहिती असणे आवश्यक असते. या अनुषंगाने त्याला वस्तू अथवा सेवेची गुणवत्ता शुद्धता दर्जा मानक परिणाम क्षमता किंमत याबाबतची संपूर्ण माहिती घेण्याचा हक्क आहे त्याबरोबरच अनुचित व्यापारी प्रताप असून संरक्षण मिळण्यासाठी माहिती मिळवण्याचा हक्क ग्राहकांच्या दृष्टीने मोलाचा आहे

४ **म्हणणे मांडण्याचा किंवा ऐकून घेण्याचा अधिकार** (Right to be Heard):

ग्राहकांच्या योग्य तक्रारी आणि समस्यांचे योग्य मंचावर निवारण केले जाईल, याची खात्री बाळगणे आणि आपले म्हणणे मांडण्याचा अधिकार. ग्राहकाने खरेदी केलेल्या वस्तू अथवा सेवेबद्दल कोणत्याही प्रकारची समस्या किंवा तक्रार असेल तर अशी तक्रार योग्य त्या ग्राहक तक्रार निवारण मंचाद्वारे ऐकली जाण्याचा हक्क ग्राहकाला आहे

५ **तक्रार निवारणाचा हक्क** (Right to redressal)

अयोग्य व्यापार पद्धती (Unfair trade practices) किंवा ग्राहकांच्या शोषणाविरुद्ध कायदेशीर

दाद मागण्याचा आणि नुकसान भरपाई मिळवण्याचा अधिकार. ग्राहकाला पुरविण्यात आलेल्या वस्तू अथवा सेवेबद्दल कोणत्याही प्रकारची समस्या किंवा तक्रार असेल तर अशी तक्रार तो संबंधित ग्राहक तक्रार निवारण मंचामध्ये दाखल करून तक्रार निवारण करून घेण्याचा हक्क आहे. तसेच अनुचित व्यापारी प्रथा, प्रतिबंधित व्यापारी प्रथा किंवा अन्यप्रकारे ग्राहकाचे शोषण केले जात असेल तर ग्राहक संरक्षण कायद्यातील योग्य त्या न्यायालयीन यंत्रणेमार्फत तक्रार निवारण करण्याचा हक्क ग्राहकाला प्राप्त झाला आहे.

६. ग्राहक जागरूकता हक्क (Right to consumer awareness)

बाजारपेठेत प्रचलित असणाऱ्या खरेदी विक्रीच्या पद्धती, ग्राहकांचे विविध हक्क, त्यांच्या तक्रार निवारणासाठी उपलब्ध असणाऱ्या विविध कायदेशीर उपाय योजना आणि विविध प्रकारच्या ग्राहकाच्या हिताशी निगडित असणाऱ्या इतर गोष्टीबाबत जागरूक राहण्याचा हक्क ग्राहकाला आहे.

२.४.३ ग्राहक तक्रार निवारण माध्यम : संधटन आणि अधिकार क्षेत्र (Consumer Disputes Redressal Agencies : Composition and Jurisdictions)

भारतीय संविधानाने देशातील प्रत्येक नागरिकाला त्याची तक्रार मांडण्यासाठी आणि तक्रार निवारण करण्यासाठी व योग्य तो न्याय देण्यासाठी देशांमध्ये स्वतंत्र न्यायव्यवस्था निर्माण केली आहे परंतु दिवाणी न्यायालयामध्ये खर्चाचे प्रमाण अधिक असल्याने तसेच वेळखाऊ प्रक्रिया असल्याने देशातील असंघटित आणि विखुरलेला असा ग्राहक दिवाणी न्यायालयात दाद मागण्यासाठी आणि तक्रार निवारणासाठी जाऊ शकत नाही अशा या ग्राहकास त्वरित आणि कमी खर्चात न्याय मिळवून देण्यासाठी ग्राहक संरक्षण कायद्याने जिल्हा राज्य व केंद्रीय स्तरावर अर्धा न्यायालयीन कॉशी जुडीसीएल यंत्रणा उभी केली आहे. या यंत्रनेस संबंधित ग्राहकास योग्य तो न्याय देण्यासाठी व आवश्यक असेल तेव्हा नुकसान भरपाई देण्याचा आदेश देऊ शकतील असे अधिकार दिले गेले आहेत.

ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ अंतर्गत जिल्हा राज्य व राष्ट्रीय स्तरावर निर्माण केल्या गेलेल्या तक्रार निवारण माध्यमांची ओळख खालील प्रमाणे

१ जिल्हास्तर

अ) जिल्हा ग्राहक संरक्षण परिषद कलम ८ District Consumer Protection Council

प्रत्येक जिल्ह्याच्या कार्यक्षेत्रांतर्गत ग्राहकांच्या हक्कांचे जतन आणि संरक्षण करण्या संदर्भात सल्ला देण्यासाठी राज्य सरकारकडून अधिसूचनेद्वारे राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हा ग्राहक संरक्षण परिषदेची स्थापना केली जाते. ही परिषद आवश्यकतेनुसार आणि अध्यक्षांच्या संमतीने जिल्ह्यातील विशिष्ट ठिकाणी प्रत्येक वर्षी कमीत कमी दोन वेळा आपले कामकाज पूर्ण करण्यासाठी एकत्र येतील. या परिषदेमध्ये खालील सदस्यांचा समावेश असतो

१) संबंधित जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी हे अध्यक्ष असतील

२) सदर परिषदेत विहित हितसंबंधाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या शासकीय व अशासकीय व्यक्ती सदस्य म्हणून कार्य करतील

ब) जिल्हा ग्राहक विवाद निवारण आयोग कलम २८ (District Consumer Disputes Redressal Commission)

जिल्हास्तरावर ग्राहकांच्या तक्रारी व विवादांचे निराकरण करण्यासाठी ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ अंतर्गत जिल्हा ग्राहक विवाद निवारण आयोगाच्या स्थापनेची तरतूद करण्यात आली आहे. संबंधित राज्य सरकार अधिसूचनेद्वारे राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यात एक आणि आवश्यकता असल्यास एकापेक्षा जास्त जिल्हा ग्राहक विवाद निवारण आयोगाची स्थापना करेल. याच जिल्हा ग्राहक विवाद निवारण आयोगाला संक्षिप्त स्वरूपात जिल्हा आयोग असे म्हटले जाईल. या जिल्हा आयोगामध्ये खालील व्यक्तींचा समावेश असेल

१) अध्यक्ष आणि

२) केंद्र सरकारच्या सल्ल्यानुसार नियुक्त सदस्य. या सदस्यांची संख्या दोन पेक्षा कमी नसेल तसेच विहित केलेल्या संख्येपेक्षा जास्त नसेल

आयोगाचे अध्यक्ष व सदस्यांच्या नियुक्ती बाबत पात्रता

अध्यक्ष पात्रता:

जी व्यक्ती जिल्हा न्यायाधीश या पदावर कार्यरत आहे किंवा यापूर्वी कार्यरत होती किंवा त्या पदाची पात्रता धारण केली आहे अशी व्यक्ती जिल्हा आयोगाच्या अध्यक्षपदी नियुक्त करण्यास पात्र असेल

जिल्हा आयोगाच्या सदस्यांच्या पात्रता :

१. जिल्हा आयोगावर सदस्य म्हणून नियुक्त केला जाणाऱ्या व्यक्तीचे वय ३५ वर्षापेक्षा कमी असू नये

२. मान्यता प्राप्त विद्यापीठातून पदवी प्राप्त केलेली असावी

३. कायदा, व्यापार, कारखानदारी ,सार्वजनिक व्यवहार ,अर्थशास्त्र ,हिशेब प्रशासन इत्यादी बाबतच्या प्रश्नांचे योग्य ज्ञान असणाऱ्या आणि अशा प्रश्नांची हाताळणी करण्याचा कमीत कमी पंधरा वर्षे अनुभव असणारी प्रामाणिक आणि आदर्श व्यक्ती

वरील एकूण नियुक्त सदस्या पैकी किमान एक सदस्य ही महिला असणे बंधनकारक असेल सदस्य पदाची अपात्रता

१. राज्य सरकारच्या मते नैतिक अध:पतनाचा समावेश असणाऱ्या गुन्ह्यासाठी ज्या व्यक्तीला दोषी

ठरविले असेल आणि तिला कारावासाची शिक्षा झाली असेल किंवा

२. व्यक्ती अमुक्त दिवाळखोर असेल किंवा

३. जर अशी व्यक्ती भ्रमिष्ट किंवा वेडसर असून, सक्षम न्यायालयाने तसे घोषित केले असेल किंवा

४. शासकीय अथवा शासन नियंत्रित संस्थे च्या सेवेतून व्यक्तीला काढून टाकले असेल किंवा पदच्युत केले असेल तर किंवा

५. राज्य शासना च्या मते इतर अपात्रता व्यक्तीस लागू होत असल्यास

जिल्हा आयोगाचे अधिकार क्षेत्र कलम ३४ (Jurisdiction of District Commission)

१. ज्या तक्रार अर्जामधील वस्तू किंवा सेवेचे मूल्य किंवा तक्रारदाराने मागितलेली नुकसान भरपाईची रक्कम एक कोटी रुपयांपेक्षा जास्त नाही असे तक्रार अर्ज स्वीकारता येतात

२. जिल्हा आयोगाकडे स्थानिक अधिकार क्षेत्रातील असे तक्रार अर्ज दाखल करता येतील की ज्यामध्ये

अ) तक्रार अर्जातील विरुद्ध पक्षकार /पक्षकारांची संख्या एकापेक्षा जास्त असेल तर ते सर्व विरुद्ध पक्षकार तक्रार अर्ज दाखल करते समयी संबंधित जिल्हा मंचाच्या अधिकार क्षेत्रात राहत असतील किंवा व्यापार व्यवसाय करत असतील किंवा तेथे त्यांचे शाखा कार्यालय असेल किंवा उदरनिर्वाहासाठी वैयक्तिक पणे काम करत असतील

ब) तक्रार अर्जातील विरुद्ध पक्षकारांची संख्या एकापेक्षा जास्त असेल आणि त्यापैकी कोणताही विरुद्ध पक्षकार त्या मंचाच्या अधिकार क्षेत्रात प्रत्यक्षात व स्वेच्छेने राहत असेल किंवा व्यापार व्यवसाय करत असेल किंवा तेथे त्याचे शाखा कार्यालय असेल किंवा स्वतःच्या उदरनिर्वाहासाठी वैयक्तिक काम करत असेल, त्यावेळी जिल्हा आयोगाची संमती घेतली असली पाहिजे.

क) संबंधित आयोगाच्या अधिकारक्षेत्रात अंशतः अथवा पूर्णतः तक्रार अर्जास कारण घडले असले पाहिजे

ड) तक्रारदार संबंधित आयोगाच्या अधिकार क्षेत्रात राहतो किंवा वैयक्तिक फायद्यासाठी काम करतो

३. जिल्हा आयोगाचे मुख्यालय हे साधारणतः जिल्ह्याच्या ठिकाणी असेल तसेच राज्य सरकारने राज्य आयोगा बरोबर चर्चा विनिमय करून राजपत्रात अधिसूचित केलेल्या जिल्ह्यातील इतर कोणत्याही ठिकाणी आपले कार्य पार पाडेल

२. **राज्यस्तर** (State Level)

अ) राज्य ग्राहक संरक्षण परिषद कलम ६ (State Consumer Protection Council)

राज्यातील ग्राहकांच्या हक्कांचे संवर्धन आणि संरक्षण करण्याच्या संदर्भात सल्ला देण्याच्या उद्देशाने राज्य सरकार अधिसूचनेद्वारे प्रत्येक राज्यामध्ये ग्राहक संरक्षण परिषदेची स्थापना करेल. या परिषदेला संक्षिप्त स्वरूपात राज्य परिषद म्हणून ओळखले जाईल. या परिषदेमध्ये खालील व्यक्तींचा समावेश असेल

१) अध्यक्ष की ज्यांची पात्रता राज्य परिषदेच्या सदस्य मध्ये राज्य सरकारच्या ग्राहक व्यवहार मंत्रालयाचे प्रभारी मंत्री हे परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून कार्य करतील .

२) या परिषदेत विहित हितसंबंधाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या शासकीय व अशासकीय व्यक्ती या सदस्य म्हणून नियुक्त असतील.

३) सदर परिषदेत केंद्र सरकार द्वारे नामनिर्देशित केलेल्या शासकीय व्यक्तींचा समावेश असेल ज्यांची संख्या जास्तीत जास्त दहा इतकी असेल.

ही परिषद आवश्यकतेप्रमाणे आणि अध्यक्षांच्या संमतीने राज्यातील निर्देशित ठिकाणी वर्षातून कमीत कमी दोन वेळा आपले कार्य पार पाडण्यासाठी एकत्रित जमतील.

ब) राज्य ग्राहक विवाद निवारण आयोग कलम ४२ (State Consumer Disputes Redressal Commission)

राज्यस्तरावर ग्राहकांच्या तक्रारी आणि त्यांच्या विवादांचे निराकरण करण्यासाठी ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ अंतर्गत राज्य ग्राहक विवाद निवारण आयोग स्थापन करण्याची तरतूद केली आहे. संबंधित राज्य सरकार अधिसूचनेद्वारे आपल्या राज्यामध्ये राज्य ग्राहक विवाद निवारण आयोग स्थापन करेल. या आयोगालाच संक्षिप्त स्वरूपात राज्य आयोग असे म्हटले जाईल. या आयोगाचे मुख्य कार्यालय म्हणजेच कामकाजाचे ठिकाण हे राज्याच्या राजधानीच्या ठिकाणी असेल.

याबरोबरच राज्य सरकार आणि राज्य आयोगाच्या विचार विनिमयाने अधिसूचनेद्वारे सूचित केलेल्या ठिकाणी देखील राज्य आयोग आपले कार्य पार पाडेल . या राज्य आयोगामध्ये खालील व्यक्तींची समावेश असेल.

अ) अध्यक्ष आणि

ब) केंद्र सरकारशी सल्लामसलत केल्याप्रमाणे नियुक्त सदस्य यांची संख्या चार पेक्षा अधिक नसेल तसेच विहित केलेल्या संख्येपेक्षा जास्त नसेल

अध्यक्ष व सदस्यांची पात्रता

अ) राज्य आयोगावरील अध्यक्ष हे उच्च न्यायालयातील कार्यरत असलेले किंवा माजी न्यायमूर्ती असतील.

ब) राज्य आयोगावर नियुक्त होणाऱ्या सदस्यांची पात्रता

१. अशी व्यक्ती वय वर्षे ४० पेक्षा कमी असणार नाही

२. अशा व्यक्तीने मान्यता प्राप्त विद्यापीठातून पदवी घेतलेली असावी

३. कायदा, व्यापार, अर्थशास्त्र, हिशेब, कारखानदारी, सार्वजनिक व्यवहार किंवा प्रशासना संदर्भातील प्रश्नाबाबत योग्य ते ज्ञान असणारी आणि त्याचबरोबर अशा प्रश्नांची हाताळणी करण्याचा कमीत कमी वीस वर्षे इतका अनुभव असणारी पात्र, प्रामाणिक आणि आदर्श व्यक्ती

या राज्य आयोगावर नियुक्त होणाऱ्या एकूण सदस्या पैकी किमान एक सदस्य ही महिला असणे बंधनकारक असेल.

तसेच एकूण नियुक्त सदस्या पैकी न्यायालयीन पार्श्वभूमी असणाऱ्या व्यक्तींची कमाल संख्या ५०% पेक्षा जास्त असणार नाही .

जिल्हा आयोगावरील सदस्य म्हणून नेमणुकी संदर्भात लागू असणाऱ्या अपात्रता अटी या राज्य आयोगावरील नेमणुक संदर्भातही लागू असतील.

राज्य आयोगाचे अधिकार क्षेत्र कलम ४७ (Jurisdiction of State Commission)

१. राज्य आयोगाचे अधिकार क्षेत्र / अधिकार कक्षा खालील प्रमाणे असेल

अ) राज्य आयोग पुढील बाबी विचारात घेईल

अ) तक्रार अर्जातील वस्तूचे किंवा सेवेचे मूल्य किंवा तक्रारदाराने मागितलेल्या नुकसान भरपाईची रक्कम ही एक कोटी रुपयांपेक्षा जास्त असेल. परंतु दहा कोटी रुपयांपेक्षा कमी असेल

ब) अन्यायकारक करारा विरोधात तक्रार असल्यास त्या तक्रारीतील वस्तू किंवा सेवेसाठी दिलेला मोबदला हा रुपये दहा कोटी पेक्षा जास्त नसेल

क) राज्यातील कोणत्याही जिल्ह्याच्या जिल्हा मंचाने दिलेल्या आदेशाविरुद्ध करण्यात आलेले अपील राज्य आयोग स्वतःकडे दाखल करून घेईल.

आ) जर राज्य आयोगाच्या असे निदर्शनास आले की ज्या जिल्हा मंचासमोर एखादे प्रकरण प्रलंबित असेल किंवा निकाली काढण्यात आलेले असेल अशा प्रकरणांमध्ये संबंधित जिल्हा मंचाने त्यांना कायद्याने न दिलेल्या अधिकाराचा वापर केलेला आहे किंवा दिलेल्या अधिकाराचा वापर केलेलाच नाही किंवा अधिकाराचा बेकायदेशीर वापर केलेला आहे किंवा असा वापर अनियमितपणे केलेला आहे, अशा प्रसंगी राज्य आयोग संबंधित जिल्हा मंचासमोरील प्रकरणातील कागदपत्रे स्वतःकडे मागून घेऊन योग्य ते आदेश देऊ शकतील.

२. राज्य आयोगाचे अध्यक्ष ग्राहकांच्या तक्रारींचे आणि विवादांचे निराकरण करण्यासाठी खंडपीठाची निर्मिती करू शकतील. या खंडपीठाला राज्य आयोगाचे कार्यक्षेत्र व अधिकार प्राप्त होतील.

३. अशा खंडपीठांसमोर सुरू असलेली प्रकरणे निकाली काढताना सदस्यांमध्ये एकमत नसेल तर बहुमतानुसार निर्णय घेतला जाईल. तसेच जर अशा मुद्द्यावर समान मत विभागणी झाल्यास हे प्रकरण अध्यक्ष स्वतःकडे सुनावणीसाठी घेतील किंवा त्यांच्या सल्ल्याने इतर सदस्याकडे हस्तांतरित करतील. असा निर्णय घेण्यासाठी चा कालावधी हा निर्देशित केलेल्या दिनांकापासून एक महिना इतका असेल

४. राज्य आयोगाकडे तक्रार दाखल करताना पुढील बाबी विचारात घेतल्या जातील

अ) तक्रार अर्जातील विरुद्ध पक्षकार /पक्षकारांची संख्या एकापेक्षा जास्त असेल तर ते सर्व विरुद्ध पक्षकार तक्रार अर्ज दाखल करते समयी संबंधित राज्य आयोगाच्या अधिकार क्षेत्रात राहत असतील किंवा व्यापार व्यवसाय करत असतील किंवा तेथे त्यांचे शाखा कार्यालय असेल किंवा उदरनिर्वाहासाठी वैयक्तिक पणे काम करत असतील

ब) तक्रार अर्जातील विरुद्ध पक्षकारांची संख्या एकापेक्षा जास्त असेल आणि त्यापैकी कोणताही विरुद्ध पक्षकार त्या राज्य आयोगाच्या अधिकार क्षेत्रात प्रत्यक्षात व स्वेच्छेने राहत असेल किंवा व्यापार व्यवसाय करत असेल किंवा तेथे त्याचे शाखा कार्यालय असेल किंवा स्वतःच्या उदरनिर्वाहासाठी वैयक्तिक काम करत असेल, त्यावेळी राज्य आयोगाची संमती घेतली असली पाहिजे.

क) संबंधित आयोगाच्या अधिकारक्षेत्रात अंशतः अथवा पूर्णतः तक्रार अर्जास कारण घडले असले पाहिजे

ड) तक्रारदार संबंधित आयोगाच्या अधिकार क्षेत्रात राहतो किंवा वैयक्तिक फायद्यासाठी काम करतो.

३ **राष्ट्रीय स्तर** National Level

अ) **केंद्रीय ग्राहक संरक्षण परिषद कलम तीन** (Central Consumer Protection Council)

राष्ट्रीय स्तरावरील ग्राहकांच्या हक्कांचे संवर्धन आणि संरक्षण करण्याच्या संदर्भात सल्ला देण्याच्या उद्देशाने केंद्र सरकार अधिसूचनेद्वारे केंद्रीय ग्राहक संरक्षण परिषदेची स्थापना करेल. या परिषदेला संक्षिप्त स्वरूपात केंद्रीय परिषद म्हणून ओळखले जाईल. या परिषदेमध्ये खालील व्यक्तींचा समावेश असेल

१) अध्यक्ष, केंद्र सरकारच्या ग्राहक व्यवहार मंत्रालयाचे प्रभारी मंत्री हे या परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून कार्य करतील .

२) या परिषदेत विहित हितसंबंधाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या शासकीय व अशासकीय व्यक्ती या सदस्य म्हणून नियुक्त असतील.

ही परिषद आवश्यकतेप्रमाणे आणि अध्यक्षांच्या संमतीने योग्य वेळी व निर्देशित ठिकाणी वर्षातून कमीत कमी एक वेळा आपले कार्य पार पाडण्यासाठी एकत्रित जमतील.

ब) राष्ट्रीय ग्राहक विवाद निवारण आयोग कलम ९३ (National Consumer Dispute Redressal Commission)

राष्ट्रीय स्तरावर ग्राहकांच्या तक्रारी आणि त्यांच्या विवादांचे निराकरण करण्यासाठी ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ अंतर्गत राष्ट्रीय ग्राहक विवाद निवारण आयोग स्थापन करण्याची तरतूद केली आहे. केंद्र सरकार अधिसूचनेद्वारे केंद्रीय ग्राहक विवाद निवारण आयोग स्थापन करेल. या आयोगालाच संक्षिप्त स्वरूपात केंद्रीय आयोग असे म्हटले जाईल. या आयोगाचे मुख्य कार्यालय म्हणजेच कामकाजाचे ठिकाण हे देशााच्या राजधानीच्या ठिकाणी असेल.

याबरोबरच केंद्रीय परिषदेच्या विचार विनिमयाने अधिसूचनेद्वारे सूचित केलेल्या ठिकाणी देखील केंद्रीय आयोग आपले कार्य पार पाडेल. याबरोबरच राष्ट्रीय आयोगाचे खंडपीठ योग्य वाटेल अशा ठिकाणी स्थापन करण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला आहे.

या केंद्रीय आयोगामध्ये खालील व्यक्तींचा समावेश असेल.

अ) अध्यक्ष आणि

ब) नियुक्त सदस्य चार पेक्षा कमी नसेल तसेच विहित केलेल्या संख्येपेक्षा जास्त नसेल

अध्यक्ष व सदस्यांची पात्रता

अ) राष्ट्रीय आयोगावरील अध्यक्ष हे सर्वोच्च न्यायालयातील किंवा उच्च न्यायालयातील कार्यरत असलेले किंवा माजी न्यायमूर्ती असतील.

ब) राष्ट्रीय आयोगावर नियुक्त होणाऱ्या सदस्यांची पात्रता

१. उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश किंवा

२. जिल्हा न्यायाधीश अथवा अतिरिक्त जिल्हा न्यायाधीश या पदावर कमीत कमी दहा वर्षे कार्यरत असलेली व्यक्ती किंवा

३. कायदा, व्यापार, अर्थशास्त्र, हिशेब, कारखानदारी, सार्वजनिक व्यवहार किंवा प्रशासना संदर्भातील प्रश्नाबाबत योग्य ते ज्ञान असणारी आणि त्याचबरोबर अशा प्रश्नांची हाताळणी करण्याचा कमीत कमी वीस वर्षे इतका अनुभव असणारी पात्र, प्रामाणिक आणि आदर्श व्यक्ती

या आयोगावर नियुक्त होणाऱ्या एकूण सदस्या पैकी किमान एक सदस्य ही महिला असणे बंधनकारक असेल.

राष्ट्रीय आयोगाचे अधिकार क्षेत्र कलम ५८ (Jurisdiction of National Commission)

राष्ट्रीय आयोगाची अधिकार कक्षा पुढील पमाणे असेल

१. अ) राष्ट्रीय आयोग पुढील बाबी विचारात घेईल

अ) तक्रार अर्जातील वस्तूचे किंवा सेवेचे मूल्य किंवा तक्रारदाराने मागितलेल्या नुकसान भरपाईची रक्कम ही १० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त असेल.

ब) अन्यायकारक करारा विरोधात तक्रार असल्यास त्या तक्रारीतील वस्तू किंवा सेवेसाठी दिलेला मोबदला हा रुपये दहा कोटी पेक्षा जास्त असेल

क) कोणत्याही राज्याच्या राज्य आयोगाने दिलेल्या आदेशाविरुद्ध करण्यात आलेले अपील राष्ट्रीय आयोग स्वतःकडे दाखल करून घेईल

ड) केंद्रीय ग्राहक संरक्षण प्राधिकरणाच्या आदेशाविरुद्ध करण्यात आलेले अपील राष्ट्रीय आयोग आपल्याकडे दाखल करून घेईल

आ) जर राष्ट्रीय आयोगाच्या असे निदर्शनास आले की ज्या राज्य आयोगासमोर एखादे प्रकरण प्रलंबित असेल किंवा निकाली काढण्यात आलेले असेल अशा प्रकरणांमध्ये संबंधित राज्य आयोगाने त्यांना कायद्याने न दिलेल्या अधिकाराचा वापर केलेला आहे किंवा दिलेल्या अधिकाराचा वापर केलेलाच नाही किंवा अधिकाराचा बेकायदेशीर वापर केलेला आहे किंवा असा वापर अनियमितपणे केलेला आहे, अशा प्रसंगी राष्ट्रीय आयोग संबंधित राज्य आयोगासमोरील प्रकरणातील कागदपत्रे स्वतःकडे मागून घेऊन योग्य ते आदेश देऊ शकतील.

२. राष्ट्रीय आयोगाचे अध्यक्ष ग्राहकांच्या तक्रारींचे आणि विवादांचे निराकरण करण्यासाठी खंडपीठाची निर्मिती करू शकतील. या खंडपीठाला राष्ट्रीय आयोगाचे कार्यक्षेत्र व अधिकार प्राप्त होतील.

३. अशा खंडपीठांसमोर सुरू असलेली प्रकरणे निकाली काढताना सदस्यांमध्ये एकमत नसेल तर बहुमतानुसार निर्णय घेतला जाईल. तसेच जर अशा मुद्द्यावर समान मत विभागणी झाल्यास हे प्रकरण अध्यक्ष स्वतःकडे सुनावणीसाठी घेतील किंवा त्यांच्या सल्ल्याने इतर सदस्याकडे हस्तांतरित करतील. असा निर्णय घेण्यासाठी चा कालावधी हा निर्देशित केलेल्या दिनांकापासून दोन महिने इतका असेल.

केंद्रीय ग्राहक संरक्षण प्राधिकरण कलम १० (Central Consumer Protection Authority)

देशातील सर्वसामान्य असंघटित आणि असहाय्य अशा ग्राहकांच्या हितसंवर्धनासाठी ग्राहक संरक्षण

कायदा २०१९ अंतर्गत निर्माण केलेली एक महत्त्वपूर्ण बाब म्हणजे केंद्रीय ग्राहक संरक्षण प्राधिकरण होय. केंद्र सरकारच्या अधिसूचनेद्वारे हे केंद्रीय ग्राहक संरक्षण प्राधिकरण निर्माण करण्याची तरतूद केली गेली आहे. या प्राधिकरणाचा मुख्य उद्देश खालील प्रमाणे

१ ग्राहकांच्या हक्कांचे उल्लंघन, अन्यायकारक आणि अनुचित व्यापार पद्धती, सार्वजनिक ग्राहकांच्या हितासाठी घातक अशा खोट्या आणि दिशाभूल करणाऱ्या जाहिराती या अनुषंगाने निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवणे ,आणि

२. ग्राहकांच्या अधिकारांचे संरक्षण आणि संवर्धन करणे. त्याचबरोबर त्यांच्या हक्कांच्या संरक्षणाची अंमलबजावणी करणे

मध्यस्थता कलम ३७

ग्राहकांच्या तक्रारींचे तत्परतेने आणि कमीत कमी खर्चामध्ये निराकरण करण्यासाठी ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ मध्ये मध्यस्थता कलमाची तरतूद केली गेली आहे. या कलमांतर्गत जिल्हा आयोगाला त्यांच्यासमोर सुनावणीसाठी दाखल असलेल्या तक्रारीवर कायद्याद्वारे निर्देशित प्रकरणे सोडून इतर प्रकरणात दोन्ही पक्षांना मान्य होईल असा तोडगा निघू शकेल अशी बाब तक्रारीच्या पहिल्या अथवा नंतरच्या टप्प्यातील सुनावणीच्या वेळी निदर्शनास आल्यास जिल्हा आयोग दोन्ही पक्षातील वाद मध्यस्तीने मि टवण्यासंदर्भात निर्देश देऊ शकतील. मध्यस्थीने वाद मिटवण्यासाठी दोन्ही पक्षांनी पाच दिवसांच्या मुदतीत लेखी मान्यता देणे आवश्यक आहे. अशी लेखी संमती प्राप्त झाल्यापासून जिल्हा आयोग पाच दिवसांच्या मुदतीत ही तक्रार मध्यस्थीच्या माध्यमांनी सोडवण्यासाठी निर्देश देतील.

तुमची प्रगती तपासा भाग दोन

अ) दिलेल्या पर्यायातून योग्य पर्याय निवडा

१. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेत ९ एप्रिल .... रोजी ग्राहकाची शारीरिक सुरक्षितता, त्याच्या आर्थिक हिताची काळजी ,त्याला वस्तू निवडीचे स्वातंत्र्य, त्याच्यावर होणाऱ्या वेगळ्या प्रकारच्या अन्यायाबाबतची दाद मागणे यासाठीच्या यंत्रणा स्थापन करण्याबाबत ठराव संमत करण्यात आला.

अ) १९८५ ब) १९९१

क) १९९९ ड) २०१९

२. केंद्र सरकारच्या अधिसूचनेनुसार ग्राहक संरक्षण कायदा .... हा अस्तित्वात आला .

अ) १९८० ब) १९९०

क) २००० ड) २०१९

३. ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ हाच ग्राहक संरक्षण कायदा ...... ची जागा घेऊन तो संपूर्ण देशभर लागू झाला आहे

अ) १९८५ ब) १९९१

क) १९८६ ड) २०१९

४. ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९, कलम दोन (९) नुसार ग्राहकांना विविध मूलभूत हक्क प्राप्त झाले आहेत, हे हक्क....

अ) सुरक्षेचा हक्क ब) वस्तू निवडण्याचा अधिकार

क) माहिती मिळविण्याचा हक्क ड) वरीलपैकी सर्व

५ अशी कोणतीही व्यापारी प्रथा ज्यामध्ये ग्राहकाला परिस्थितीनुसार वस्तू वापर करताना अथवा सेवा खरेदी करताना, भाड्याने घेताना किंवा तिचा वापर करताना पूर्व अट म्हणून दुसरी वस्तू किंवा सेवा खरेदी करावी लागते किंवा भाड्याने घ्यावी लागते किंवा तिचा वापर करावा लागतो.

अ) प्रतिबंधात्मक व्यापारी प्रथा ब) अनुचित व्यापारी प्रथा

क) वरीलपैकी काही नाही ड) वरीलपैकी सर्व

६. जिल्हा ग्राहक संरक्षण परिषदेचे अध्यक्ष संबंधित जिल्ह्याचे .... हे असतील

अ) पालकमंत्री ब) जिल्हाधिकारी

क) पोलीसआयुक्त ड) प्रांताधिकारी

७. जिल्हा आयोगावर सदस्य म्हणून नियुक्त केला जाणाऱ्या व्यक्तीचे वय .... वर्षापेक्षा कमी असू नये

अ) २५ ब) ३५

क) ४५ ड) ६०

८. राज्य आयोगावर नियुक्त होणारा सदस्य पात्र होण्यासाठी अशा व्यक्तीचे वय..... वर्षे पेक्षा कमी असणार नाही

अ) ४० ब) २१

क) १८. ड) ३५

९. राष्ट्रीय आयोगावर नियुक्त होणाऱ्या सदस्यांची पात्रता ....

अ) उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश किंवा

ब) जिल्हा न्यायाधीश अथवा अतिरिक्त जिल्हा न्यायाधीश या पदावर कमीत कमी दहा वर्षे कार्यरत असलेली व्यक्ती किंवा

क) वरीलपैकी दोन्ही

ड) वरीलपैकी काही नाही

१० प्रतिफल देऊन किंवा देण्याचे वचन देऊन किंवा अंशतः देऊन राहिलेली देण्याचे वचन देऊन वस्तू खरेदी करते अशा व्यक्तीस .... असे म्हणतात

अ) विक्रेता | ब) मध्यस्थ

क) ग्राहक | ड) वरीलपैकी सर्व उत्पादक

११. राष्ट्रीय ग्राहक दिन .... रोजी साजरा केला जातो

अ) १५ ऑगस्ट | ब) २४ डिसेंबर

क) १४ नोव्हेंबर | ड) २६ जानेवारी

ब) खालील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा

१. प्रतिबंधात्मक व्यापारी प्रथा म्हणजे अशी कोणतीही व्यापारी प्रथा की, जी वस्तूच्या किमतीत किंवा तिच्या वितरण परिस्थितीमध्ये बदल करू इच्छिते किंवा वस्तू अथवा सेवांच्या बाजारात होणारा पुरवठा अशा प्रकारे बाधित करते की ,ज्यामुळे ग्राहकावर अन्याय किंमत किंवा वस्तू अथवा सेवा वापरावर निर्बंध लादले जाऊ शकतात.

२. जी व्यक्ती जिल्हा पोलीसआयुक्त या पदावर कार्यरत आहे किंवा यापूर्वी कार्यरत होती किंवा त्या पदाची पात्रता धारण केली आहे अशी व्यक्ती जिल्हा आयोगाच्या अध्यक्षपदी नियुक्त करण्यास पात्र असेल

३. राज्य आयोगावरील अध्यक्ष हे उच्च न्यायालयातील कार्यरत असलेले किंवा माजी न्यायमूर्ती असतील.

४. प्रत्येक जिल्ह्याच्या कार्यक्षेत्रांतर्गत ग्राहकांच्या हक्कांचे जतन आणि संरक्षण करण्या संदर्भात सल्ला देण्यासाठी राज्य सरकार कडून अधिसूचनेद्वारे राज्यातील प्रत्येक गावात जिल्हा ग्राहक संरक्षण परिषदेची स्थापना केली जाते.

५. भारतीय बाजारपेठ ही ग्राहकांची बाजारपेठ म्हणून ओळखली जाते.

६. ग्राहक संरक्षण कायदा प्रथमतः १९८६ मध्ये मंजूर झाला

७. १५ मार्च हा दिवस जागतिक ग्राहक दिवस म्हणून साजरा केला जातो

क) योग्य जोड्या जुळवा

१	जिल्हा ग्राहक विवाद निवारण आयोग	अ	नुकसान भरपाईची रक्कम दहा कोटी रुपयांपेक्षा जास्त
२	राज्य ग्राहक विवाद निवारण आयोग	ब	नुकसान भरपाईची रक्कम एक कोटी रुपयांपेक्षा जास्त नाही
३	राष्ट्रीय ग्राहक विवाद निवारण आयोग	क	ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ कलम १० अन्वये केंद्र सरकारच्या अधिसूचनेद्वारे निर्मिती
४	केंद्रीय ग्राहक संरक्षण प्राधिकरण	ड	नुकसान भरपाईची रक्कम ही एक कोटी पेक्षा जास्त परंतु दहा कोटी पेक्षा कमी आहे

२.५ सारांश

भारतामध्ये मालाच्या विक्रीचा कायदा हा एक जुलै १९३० रोजी जम्मू व काश्मीर राज्य वगळता भारतामध्ये लागू केला गेला. त्यानंतर भारतीय संसदेने २०१९ मध्ये जम्मू आणि काश्मीर पुनर्रचना कायदा पारित केला. या कायद्यास माननीय राष्ट्रपतींनी नऊ ऑगस्ट २०१९ ला संमती दिली आणि त्यानुसार मालाच्या विक्रीचा कायदा १९३० हा जम्मू आणि काश्मीर ला देखील लागू केला गेला.

या पाठांमध्ये आपण मालाच्या विक्रीचा कायदा १९३० याची संकल्पना, या कायद्यामध्ये समाविष्ट असणाऱ्या विविध संज्ञांचे अर्थ, मालाच्या विक्रीच्या करारासाठी आवश्यक परिस्थिती, मालाची विक्री व मालाच्या विक्रीचा ठराव यातील फरक, मालाच्या विक्री करारातील प्रमुख अटी व हमी, मालाच्या विक्रीच्या कराराची पूर्तता तसेच ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ मधील विविध संज्ञा चे अर्थ उदा: ग्राहक, तक्रार, तक्रार कर्ता, अनुचित व्यापारी प्रथा, प्रतिबंधात्मक व्यापारी प्रथा, ग्राहकांचे अधिकार, ग्राहक तक्रार निवारण माध्यमांचे संघटन व कार्यक्षेत्र इत्यादी बाबींचा अभ्यास केला.

ग्राहक संरक्षण विधेयक २०१९ हे आठ जुलै २०१९ रोजी सादर केले. या विधेयकाला राज्यसभा आणि लोकसभेने मान्यता दिल्यानंतर माननीय राष्ट्रपतींनी ९ ऑगस्ट २०१९ रोजी त्यावर स्वाक्षरी केली यानंतर केंद्र सरकारच्या अधिसूचनेनुसार ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ हा अस्तित्वात आला. ग्राहकांच्या हितांचे संरक्षण करण्यासाठी आणि त्या उद्देशासाठी, ग्राहकांच्या विवादांचे वेळेवर व प्रभावीपणे प्रशासन आणि निपटारा करण्यासाठी प्राधिकरणांची स्थापना करण्याकरिता आणि त्यासंबंधीच्या किंवा अनुषंगिक बाबींसाठी तरतूद करणारा अधिनियम होय.

सदर कायदा हाच ग्राहक संरक्षण कायदा, ग्राहक संरक्षण कायदा १९८६ ची जागा घेऊन तो संपूर्ण देशभर लागू झाला आहे. या पाठांमध्ये आपण विविध व्याख्या (संज्ञा): ग्राहक, तक्रार, तक्रार कर्ता,

अनुचित व्यापारी प्रथा, प्रतिबंधात्मक व्यापारी प्रथा, ग्राहकांचे अधिकार, ग्राहक तक्रार निवारण माध्यमे: संघटन व कार्यक्षेत्र इत्यादी बाबींचा अभ्यास केला.

२.६ पारिभाषिक शब्द

१. **अनुचित व्यापारी प्रथा :** मालाची विक्री वाढवण्यासाठी विक्रेत्याने अवलंबलेली कोणतीही अनुचित पद्धत

२. **दोष:** वस्तूच्या दर्जा मधील अपूर्णता

३. **ग्राहक :** प्रतिफल देऊन किंवा देण्याचे वचन देऊन वस्तू खरेदी करणारी व्यक्ती

४. **प्रतिबंधात्मक व्यापारी :** प्रथा अशी कोणतीही व्यापारी प्रथा जी वस्तूच्या किमतीत किंवा तिच्या वितरण परिस्थितीत बदल करू इच्छिते

५. **भविष्यातील माल :** मालाच्या विक्रीचा करार झाल्यानंतर उत्पादन केला जाणारा किंवा त्यानंतर विक्रेत्याकडे विक्रीसाठी येणारा माल

६. **मालाची पाठवण:** एका व्यक्तीच्या ताब्यात असलेला माल किंवा वस्तू त्याने योग्य त्या मोबदल्यात स्वखुशीने दुसऱ्या व्यक्तीच्या ताब्यात देणे

७. माल पाठविण्याच्या स्थितीत असणे

८. माल विक्री करारानुसार खरेदीदारास मालाचा ताबा घेणे बंधनकारक राहील अशा स्थितीत माल असणे

९. माल: रोख रक्कम आणि कोर्टामार्फत कर्ज वसूल करण्याचा कायदेशीर हक्क सोडून इतर सर्व प्रकारच्या चल वस्तू माल या संकल्पनेत समाविष्ट होतात. यामध्ये कंपन्यांचे भाग, शेतामध्ये उगवलेले धान्य, गवत, जमिनीशी संलग्न असलेले परंतु विक्रीपूर्वी ते जमिनीपासून वेगळे काढता येतील अशा जमिनीतील वस्तू, झाडांची खोडे इत्यादींचा समावेश होतो

१०. **दिवाळखोर व्यक्ती :** व्यावसायिक देणे भागविण्या योग्य झाली असताना देखील जी व्यक्ती ती भागवू शकत नाही किंवा नेहमीच्या व्यवहारातील देणे देण्याचे थांबविते अशी व्यक्ती म्हणजे दिवाळखोर व्यक्ती होय

११. **व्यापारी प्रतिनिधी :** व्यावसायिकाच्या वतीने मालाची खरेदी करणे मालाची विक्री करणे किंवा माल तारण ठेवून कर्ज काढणे किंवा अन्य व्यावसायिक कामे करण्याचा अधिकार असणारी व्यक्ती

२.७ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

तुमची प्रगती तपासा भाग एक :

अ) दिलेल्या पर्यायातून योग्य पर्याय निवडा

१ - ब १९३०, २ - अ भविष्यातील, ३ - क दिवाळखोर, ४ - ब विक्री
५ - अ विक्रीचा ठराव

ब) खालील विधाने चुक की बरोबर ते लिहा

१ -- चुक , २ -- बरोबर , ३ -- बरोबर , ४ -- चुक , ५ -- चुक , ६ -- बरोबर

तुमची प्रगती तपासा भाग दोन :

अ) दिलेल्या पर्यायातून योग्य पर्याय निवडा

१ - अ १९८५, २ - ड २०१९, ३ - क १९८६, ४ - ड वरीलपैकी सर्व,
५ - अ प्रतिबंधात्मक व्यापारी प्रथा, ६ - ब जिल्हाधिकारी, ७ - ब ३५, ८ - अ ४०
९ - क वरीलपैकी दोन्ही, १० - क ग्राहक, ११ - ब २४ डिसेंबर

ब) खालील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा

१ -- बरोबर, २ - चूक , ३ - बरोबर, ४ -- चूक, ५ -- चूक, ६ - बरोबर,
७ -- बरोबर

क) योग्य जोड्या जुळवा

१ -- ब, २ -- ड, ३ -- अ, ४ - क

२.८ स्वाध्याय

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. मालाची विक्री आणि मालाच्या विक्रीचा ठराव म्हणजे काय हे सांगून या दोन्हीतील फरक स्पष्ट करा.

२. मालाच्या विक्री करारातील प्रमुख व दुय्यम अटी स्पष्ट करा.

३. मालाच्या विक्रीच्या कराराची पूर्तता विशद करा.

४. मालाच्या विक्रीच्या कराराची आवश्यकता किंवा करारासाठी आवश्यक परिस्थिती स्पष्ट करा.

५. ग्राहक संरक्षण कायदा ची व्याख्या सांगून ग्राहकांचे अधिकार स्पष्ट करा.

६. ग्राहक तक्रार निवारण माध्यमे थोडक्यात विशद करा

७. ग्राहक संरक्षण कायदा अंतर्गत ग्राहक, तक्रार, तक्रार करता, व अनुचित व्यापारी प्रथा म्हणजे काय हे सांगा

८. जिल्हा ग्राहक विवाद निवारण आयोगाच्वा अध्यक्ष व सदस्य यांची पात्रता व अधिकार क्षेत्र स्पष्ट करा

९. राज्य ग्राहक विभाग निवारण आयोगाचे अधिकार क्षेत्र विशद करा

१०. राष्ट्रीय ग्राहक विवाद निवारण आयोगाचे अधिकार कक्षा स्पष्ट करा

ब) टिपा लिहा

१. ग्राहक

२. तक्रार

३. तक्रार करता

४. अनुचित व्यापारी प्रथा

५. प्रतीबंधात्मक व्यापारी प्रथा

६. ग्राहकांचे अधिकार

७. जिल्हा ग्राहक विवाद निवारण आयोग

८. राज्य ग्राहक विवाद निवारण आयोग

९. राष्ट्रीय ग्राहक विवाद निवारण आयोग

१०. मालाची विक्री

११. मालाच्या विक्रीचा ठराव

१२. मालाच्या विक्री करारातील प्रमुख अट

१३. मालाच्या विक्री करारातील दुय्यम अटी /हमी

१४. मालाच्या विक्रीच्या करारासाठी आवश्यक परिस्थिती

२.९ संदर्भसूची

घटक - ३

कामगार कायदे

(Labour Law)

०. उद्दिष्टे

या घटकाच्या अध्ययनानंतर तुम्ही --

१. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायदा १९५२ चा अर्थ व लागू होण्याचे निकष समजून घ्याल.

२. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायद्यांतर्गत योगदानाचे दर, देयकाची नियतकालिकता आणि परताव्याची प्रक्रिया स्पष्ट कराल.

३. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायद्यांतर्गत कायद्याखालील अनिवार्य नोंदी व त्यांचे अनुपालन केले नाही तर त्याचे होणारे कायदेशीर परिणाम जाणून घ्याल.

४. उपदान प्रदान (सुधारित) कायदा २०१८ चा अर्थ, लागू होण्याचे निकष व उपदान गणना पद्धती समजाल.

५. उपदान प्रदान (सुधारित) कायदा २०१८ अंतर्गत अनिवार्य नोंदी व त्यांचे अनुपालन केले नाही तर त्याचे होणारे कायदेशीर परिणाम जाणून घ्याल.

६. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायदा १९५२ व उपदान प्रदान (सुधारित) कायदा २०१८

या दोन्ही कायद्यांमधील परस्पर संबंध जाणून घेऊ शकाल.

१. प्रास्ताविक

मागील घटकांमध्ये आपण भारतीय न्यायव्यवस्थेची रचना ज्यामध्ये कायद्याची व्याख्या, कायद्याचे स्रोत, कायद्याचे प्रकार, नैसर्गिक न्याय म्हणजे काय? इत्यादी बाबत माहिती करून घेतली. तसेच भारतीय करार कायद्यामध्ये असणाऱ्या वेगवेगळ्या व्याख्या आणि संकल्पना अभ्यासल्या. तसेच वस्तू विक्री कायदा आणि ग्राहक संरक्षण कायदा यांचा अर्थ आणि त्यामधील वेगवेगळ्या तरतुदींचा सखोल अभ्यास केला. आता या घटकात आपण कामगार कायद्यांचा विशेषतः कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायदा १९५२ व उपदान प्रदान (सुधारित) कायदा २०१८ यांचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

भारत हा एक विकसनशील देश असून येथील कामगार वर्ग हा देशाच्या आर्थिक विकासाचा कणा आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर कामगारांसमोर केवळ भारतातच नव्हे तर सर्वत्र अनेक अडचणी आल्या ज्याम ध्ये प्रामुख्याने कामगारांचे कमी वेतन देऊन आर्थिक शोषण आणि पिळवणूक करणे, दीर्घ कामाचे तास

लादणे आणि असुरक्षित कामाच्या परिस्थितीकडे दुर्लक्ष करून कामगारांच्या कामाच्या ठिकाणी आवश्यक असणाऱ्या सुरक्षिततेच्या अधिकारावर जाणते- अजाणतेपणी गदा आणणे अश्या समस्यांचा सामना करावा लागला. अश्या समस्यांना ओळखून त्यावर नियंत्रण ठेवून कामगारांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी, त्यांना योग्य वेतन, सुरक्षित कार्यपरिस्थिती, सामाजिक सुरक्षा आणि न्याय्य वागणूक मिळावी अश्या विधायक उद्देशाने कामगार कायद्यांची निर्मिती करण्यात आली. केवळ तेवढेच नव्हे तर कामगार व नियोक्ता यांच्यात सुसंवाद व औद्योगिक शांतता राखणे, कामगारांचे शोषण थांबवणे, त्यांना सामाजिक सुरक्षा देणे आणि त्यांचे भविष्य सुरक्षित करणे हे या कायद्यांचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे थोडक्यात आपण असे म्हणू शकतो की, ज्या कायद्यांचा उद्देश हा कामगार आणि नियोक्ता यांच्यातील संबंधांचे नियमन करणे तसेच कामगारांचे हक्क, कर्तव्ये, वेतन, कामाचे तास, सुरक्षितता, आरोग्य, कल्याण आणि सामाजिक सुरक्षा यांसंबंधी तरतुदी करण्याचे उद्दिष्ट समोर ठेवून करण्यात आलेले असते अशा कायद्यांना सर्वसाधारणपणे एकत्रितरित्या कामगार कायदे असे संबोधले जाते.

येथे आपण हे देखील विचारात घेणे आवश्यक ठरते की, इतर कायद्यांप्रमाणे कामगार कायद्यांचा उगम स्रोत देखील भारतीय संविधान मध्ये सांगितलेल्या आणि संरक्षित केलेल्या वेगवेगळ्या न्याय आणि अधिकार यांच्या मूलभूत संकल्पनेवर आधारित आहे. त्याचा थोडक्यात आढावा आपण येथे घेऊया.

भारतातील कामगार कायद्याचे उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे थोडक्यात सांगता येतील-

१. न्याय प्रस्थापित करणे - सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक.

२. सर्व कामगारांना संधी उपलब्ध करून देणे; जात, धर्म, श्रद्धा, विश्वास यांचा विचार न करता; त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी.

३. समाजातील दुर्बल घटकांचे संरक्षण करणे.

४. औद्योगिक शांतता राखणे.

५. आर्थिक वाढीसाठी परिस्थिती निर्माण करणे.

६. कामगारांच्या मानकांचे संरक्षण आणि सुधारणा करणे.

७. कामगारांना शोषणापासून वाचवणे.

८. कामगारांना त्यांच्या सेवा परिस्थिती सुधारण्यासाठी एकत्रित व्यवहार करण्याचा अधिकार सुनिश्चित करणे.

९. सामाजिक कल्याणाचा रक्षक म्हणून कायद्याच्या आधारे केंद्र व राज्य सरकार याना विविध अधिकार देणे.

१०. कामगारांचे मानवी हक्क आणि मानवी प्रतिष्ठा सुनिश्चित करणे.

कामगार कल्याणासाठी यापूर्वी अनेक महत्त्वाचे कायदे अस्तित्वात आहेत उदाहरणार्थ, कारखाना अधिनियम, १९४८, औद्योगिक विवाद अधिनियम, १९४७, कामगार संघटना अधिनियम, १९२६, किमान वेतन अधिनियम, १९४८ इत्यादी अनेक कायदे अस्तित्वात आहेत. परंतु आपण या घटकामध्ये त्यापैकी केवळ कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायदा १९५२ व उपदान प्रदान (सुधारित) कायदा २०१८ हे दोन कायदे आणि त्यामधील वेगवेगळ्या तरतुदी, व्याख्या आणि संकल्पना यांचा अभ्यास करणार आहोत. या घटकाच्या अभ्यासामुळे आपणास या कायद्यांची सखोल माहिती मिळेल.

२. विषय विवेचन

२.१ विभाग / उपघटक

१. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी आणि संकीर्ण उपबंध कायदा, १९५२

अ) अर्थ

कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायदा १९५२ हा भारत सरकारने कामगारांच्या निवृत्तीनंतरच्या जीवनाची सुरक्षा करण्यासाठी संमत केलेला एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक सुरक्षा कायदा आहे. हा कायदा १ नोव्हेंबर १९५२ रोजी अमलात आला. या कायद्यांतर्गत कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटना (EPFO) या स्वायत्त संस्थेची स्थापना करण्यात आली आहे. EPFO हा भारतातील सर्वात मोठी सामाजिक सुरक्षा संस्था आहे. ईपीएफओ हा जगातील प्रमुख सामाजिक सुरक्षा संस्थांपैकी एक मानला जातो, ज्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचे विशाल ग्राहक वर्ग आणि हाताळल्या जाणाऱ्या आर्थिक व्यवहारांचे प्रमाण. वार्षिक अहवाल २०२२-२३ नुसार सध्या ते आपल्या सदस्यांच्या संदर्भात २९.८८ कोटी खाती सांभाळत आहे.

कायद्याचे मुख्य उद्दिष्ट

कर्मचाऱ्यांनी सेवेत असताना काही रक्कम जमा करावी, जेणेकरून निवृत्तीनंतर, अपंगत्व आल्यास किंवा मृत्यूच्या वेळी त्यांना किंवा त्यांच्या कुटुंबाला आर्थिक सहाय्य मिळेल.

या कायद्याअंतर्गत कर्मचारी आणि नोकरी देणारा ज्याला सेवायोजक असे देखील म्हटले जाते या दोघांनी काही ठराविक प्रमाणामध्ये रक्कम कर्मचाऱ्यांच्या भविष्य निर्वाह निधी खात्या मध्ये जमा करावयाचे असते. ही ठराविक रक्कम कर्मचाऱ्यांच्या पगारातून वजा केली जाते. एखाद्या कर्मचाऱ्याला या ठराविक रकमेपेक्षा जास्त रक्कम जमा करावयाचे असल्यास तो तशी ज्यादाची रक्कम जमा करू शकतो. परंतु याठिकाणी हे लक्षात घेतले पाहिजे की, एखाद्या कर्मचाऱ्याने स्वतःच्या भविष्य निर्वाह निधी खात्यामध्ये ज्यादाची रक्कम जमा केली तर सेवायोजकाने तशाच पद्धतीने जादाची रक्कम जमा करणे बंधनकारक नाही. म्हणजेच स्वताहाच्या भविष्याचा विचार करूण कर्मचारी स्वतःच्या भविष्य निर्वाह निधी खात्यामध्ये ठरलेल्या योगदानापेक्षा ज्यादा ची रक्कम देऊ शकतो. सदरच्या रकमेवर येणारे कोणत्याही प्रकारचे व्याज हे कर्मचाऱ्याच्या खात्यामध्ये जमा करून त्याचा लाभ कर्मचाऱ्याला दिला जातो.

या कायद्यांतर्गत तीन मुख्य योजना आहेत.

कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी योजना (EPF Scheme) १९५२

या योजने अंतर्गत सेवानिवृत्ती आणि मृत्यूनंतर जमा रक्कम व व्याज मिळेल. तसेच शिक्षण, लग्न, आजार आणि घर बांधणी यासारख्या बाबीसाठी आंशिक रक्कम काढता येईल.

कर्मचारी ठेव संलग्न विमा योजना (EDLI) १९७६

या योजने अंतर्गत मृत्यू झालेल्या कर्मचाऱ्याला जे मृत्यूच्या वेळी योजनेचे सदस्य होते त्यांना लाभ दिला जातो. लाभाची रक्कम ही पगाराच्या २० पट असते. परंतु, जास्तीत जास्त लाभाची मर्यादा ६ लाख रुपये करण्यात आलेली आहे.

कर्मचारी पेन्शन योजना (EPS) १९९५

या योजनेअंतर्गत सुपरऍन्युएशन/निवृत्ती, अपंगत्व, मृत्यू झालेल्या व्यक्तीचे लाभार्थी, विधवा/विधुर आणि मुले यासाठी मासिक लाभ देण्यात येतो.

ब) कायदा लागू होण्याचे निकष

कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायदा १९५२ कायदा खालील आस्थापनांना लागू होतो-

- जिथे २० किंवा त्यापेक्षा अधिक कर्मचारी आहेत अशा कोणत्याही कारखान्याला, व्यावसायिक संस्थेला किंवा आस्थापनेला.
- एकदा कायदा लागू झाल्यानंतर, कर्मचारी संख्या २० पेक्षा कमी झाली तरी कायदा लागू राहतो.
- केंद्र सरकार अधिसूचनेद्वारे २० पेक्षा कमी कर्मचारी असलेल्या आस्थापनांनाही कायदा लागू करू शकते.
- स्वैच्छिकरित्या (कोणतीही आस्थापना या कायद्याखाली नोंदणी करू शकते).

कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायदा १९५२ कायदा खालील आस्थापनांना लागू नाही

- सरकारी कर्मचारी (ज्यांना सरकारी GPF लागू आहे),
- सहकारी संस्था (काही अटींसह), आणि
- केंद्र/राज्य सरकारने अधिसूचित केलेल्या इतर संस्था.

क) योगदानाचे दर : कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायदा १९५२ कायद्यांतर्गत नियोक्ता (Employer) आणि कर्मचारी (Employee) दोघेही योगदान देतात.

कर्मचाऱ्याचे योगदान

- मूळ वेतन (Basic Salary) + महागाई भत्ता (DA) यांच्या १२% रक्कम EPF मध्ये जमा होते.
- कर्मचारी स्वेच्छेने १२% पेक्षा अधिक योगदान देऊ शकतो याला VPF (Voluntary Provident Fund) म्हणतात.

नियोक्त्याचे योगदान

- नियोक्त्याचे एकूण योगदान १२% असते, परंतु ते विभागले जाते:
- ३.६७% → EPF खात्यात (Provident Fund Account)
- ८.३३% → EPS (Pension Scheme) मध्ये
- याव्यतिरिक्त नियोक्ता EDLI योगदान ०.५% व प्रशासकीय शुल्क भरतो.

ड) देयकाची नियतकालिकता व परतावा देयकाची नियतकालिकता-

भविष्यनिर्वाह निधी अंशदान प्रत्येक महिन्याच्या वेतन कपातीनंतर पुढील महिन्याच्या १५ तारखेपर्यंत भरणे अनिवार्य आहे.

आजकाल बँकिंग क्षेत्रामध्ये झालेल्या प्रगतीमुळे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून अंशदान जमा करणे शक्य होत आहे. त्यामुळे अंशदानाची रक्कम जमा करताना कोणत्याही पद्धतीची चाल ढकल मान्य केली जात नाही. त्यामुळे सेवायोजकाने अंशदान हे विहित मुदतीमध्येच जमा करणे अनिवार्य आहे. जर सेवायोजकाने विहित मुदतीत अंशदान जमा केले नाही तर त्याला देय रकमेवर दंडाची आकारणी केली जाते.

परतावा –

ECR (Electronic Challan cum Return): प्रत्येक महिन्यात ऑनलाईन पद्धतीने सादर करणे आवश्यक आहे.

वार्षिक परतावा: दरवर्षी एप्रिल महिन्यात मागील आर्थिक वर्षाचा परतावा सादर करावा.

UAN (Universal Account Number): प्रत्येक कर्मचाऱ्याला एक कायमस्वरूपी UAN क्रमांक दिला जातो जो नोकरी बदलली तरी तोच राहतो.

इ) अनिवार्य नोंदी

आपण याआधी यावर सखोल चर्चा केली आहे की, कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायदा, १९५२ हा भारतातील संघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या सामाजिक सुरक्षिततेसाठी तयार करण्यात आलेला एक महत्त्वाचा कायदा आहे तसेच या कायद्याचा मूळ उद्देश कर्मचाऱ्यांनी आपल्या नोकरीच्या कालावधीत काही

प्रमाणात बचत करावी आणि निवृत्तीनंतर किंवा गरजेच्या प्रसंगी त्यांना आर्थिक आधार मिळावा असा आहे. वरील उद्देश पूर्ण करण्यासाठी कायद्याने नियोक्त्यांवर (Employers) काही निश्चित जबाबदाऱ्या टाकल्या आहेत, त्यापैकी एक महत्त्वाची जबाबदारी म्हणजे कर्मचाऱ्यांशी संबंधित विविध नोंदी व कागदपत्रे व्यवस्थित ठेवणे.

अशी तरतूद करण्यामागील हेतू आपण लक्षात घेतला पाहिजे तो म्हणजे, केवळ अंशदान (Contribution) कापून जमा करणे एवढेच नियोक्त्याचे कर्तव्य नसून, त्या संदर्भातील संपूर्ण दस्तऐवजीकरण अद्ययावत आणि सुरक्षित ठेवणे हे देखील तितकेच महत्त्वाचे कर्तव्य आहे. याठिकाणी आपण या नोंदींचे स्वरूप, त्यांचे महत्त्व आणि त्या किती कालावधीसाठी जपून ठेवाव्यात याबाबत सविस्तर चर्चा करणार आहोत.

नोंदी ठेवणे बंधनकारक का आहे?

कायद्यामध्ये “अनिवार्य” हा शब्द वापरण्यामागचा अर्थ स्पष्ट आहे या नोंदी ठेवणे ही नियोक्त्याची ऐच्छिक बाब नसून ती एक कायदेशीर जबाबदारी आहे, ज्यातून कोणत्याही परिस्थितीत सूट मिळू शकत नाही. याची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. पडताळणीसाठी उपलब्धता

भविष्य निर्वाह निधी आयुक्त किंवा संबंधित प्राधिकरणाने जेव्हा केव्हा या नोंदींची मागणी करेल, तेव्हा त्या तत्काळ सादर करणे नियोक्त्यावर बंधनकारक असते. नोंदी अपूर्ण किंवा उपलब्ध नसल्यास त्याला कायदेशीर जबाबदारीतून सूट मिळत नाही, उलट अशा कसुरीसाठी दंडात्मक कारवाईला सामोरे जावे लागू शकते.

२. कर्मचारी हक्कांचे संरक्षण

या नोंदींमुळे कर्मचाऱ्याच्या सेवाकाळातील अंशदान, वेतन, हजेरी यांचा अचूक हिशेब उपलब्ध राहतो, ज्यामुळे भविष्यात कर्मचाऱ्याला त्याच्या हक्काची रक्कम मिळवण्यात कोणतीही अडचण येत नाही.

३. कायदेशीर पुरावा म्हणून उपयोग

जर भविष्यात कर्मचारी व नियोक्ता यांच्यात कोणताही वाद उद्भवला, किंवा लेखापरीक्षण (Audit) व विभागीय तपासणी झाली, तर या नोंदी हाच एकमेव विश्वासार्ह पुरावा ठरतात. म्हणूनच, नियोक्त्याने किंवा आस्थापनेच्या व्यवस्थापनाने कायद्यात नमूद केलेल्या पद्धतीनुसार सर्व नोंदी काटेकोरपणे ठेवणे अत्यावश्यक ठरते.

आवश्यक नोंदींचे स्वरूप

अधिनियमांतर्गत ठेवाव्या लागणाऱ्या प्रमुख नोंदी व कागदपत्रे खालीलप्रमाणे आहेत.

अ.क्र.	नोंद/फॉर्म	उद्देश
१	नोंदणी प्रमाणपत्र (PF Code Number)	आस्थापनेची भविष्य निर्वाह निधी कार्यालयाकडे अधिकृत नोंदणी दर्शवणारे प्रमाणपत्र
२	Form 2	नवीन कर्मचारी रुजू होताना भरावयाचे नामनिर्देशन (Nomination) व घोषणापत्र
३	Form 5	संबंधित महिन्यात नव्याने सामील झालेल्या कर्मचाऱ्यांची यादी
४	Form 10	संबंधित महिन्यात सेवा सोडून गेलेल्या कर्मचाऱ्यांची यादी
५	Form 12A	मासिक अंशदानाचा तपशीलवार अहवाल
६	ECR (Electronic Challan cum Return)	दर महिन्याला ऑनलाईन पद्धतीने भरावा लागणारा अंशदान परतावा
७	PF Passbook	प्रत्येक कर्मचाऱ्याच्या खात्यातील जमा-व्यवहारांची अद्ययावत नोंद
८	UAN संलग्नीकरण	कर्मचाऱ्याचा युनिव्हर्सल अकाउंट नंबर आधार व बँक खात्याशी जोडणे

याशिवाय, कर्मचाऱ्यांची हजेरीपत्रके, वेतनपट (Wage Register), आणि अंशदानासंबंधी इतर सहाय्यक कागदपत्रेदेखील याच नोंदींचा अविभाज्य भाग मानली जातात. कारण अंशदानाची अचूक गणना ही मूळ वेतन व हजेरी यांच्यावर अवलंबून असते, त्यामुळे केवळ पीएफ संबंधित फॉर्म्स ठेवून चालत नाही, तर त्यांना आधारभूत ठरणारी वेतन व हजेरीविषयक कागदपत्रेही तितक्याच काटेकोरपणे जपावी लागतात.

नोंदी जतन करण्याचा कालावधी - कायदेशीर स्थिती

येथे एक महत्त्वाचा मुद्दा लक्षात घेणे गरजेचे आहे तो म्हणजे अधिनियमामध्ये सर्व प्रकारच्या अभिलेखांसाठी एकच निश्चित कालमर्यादा नमूद केलेली नाही. म्हणजेच कायद्याने "इतकीच वर्षे नोंदी ठेवा" असे स्पष्ट बंधन प्रत्येक दस्तऐवजासाठी सरसकट घातलेले नाही. मात्र, याचा अर्थ असा नव्हे की नियोक्त्याला हवे तेव्हा नोंदी नष्ट करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारात नोंदी जतन करण्याचा कालावधी ठरवताना खालील बाबींचा विचार करणे अपेक्षित असते.

- **कर्मचारी दाव्यांची शक्यता** - निवृत्तीनंतर किंवा नोकरी सोडल्यानंतर अनेक वर्षांनीही कर्मचारी आपल्या पीएफ रकमेचा दावा करू शकतो.
- **लेखापरीक्षण व विभागीय तपासणी** - भविष्य निर्वाह निधी कार्यालयाकडून केव्हाही मागील नोंदींची तपासणी होऊ शकते.

- **न्यायालयीन किंवा कामगार विवाद -** जर भविष्यात कोणताही कायदेशीर वाद उद्भवला, तर जुन्या नोंदीच निर्णायक पुरावा ठरतात.

वरील सर्व बाबींचा एकत्रित विचार करता, व्यावहारिक व विवेकपूर्ण दृष्टिकोनातून अशा नोंदी किमान सात ते दहा वर्षे, किंवा संबंधित कर्मचारी व दाव्यांशी निगडित प्रकरण पूर्णपणे निकाली निघेपर्यंत सुरक्षित ठेवणे उचित मानले जाते. विशेषतः दीर्घकालीन कायदेशीर सुरक्षिततेच्या दृष्टीने या नोंदी आणखी जास्त काळ जपून ठेवणे योग्य ठरते. जेव्हा एखाद्या कर्मचाऱ्याचा दावा प्रलंबित असतो किंवा आस्थापनेवर विभागीय चौकशी सुरू असते. अश्या परिस्थितीत दीर्घकालीन सुरक्षिततेच्या दृष्टीने या नोंदी आणखी जास्त काळ जपून ठेवणे योग्य ठरते.

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास, कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी अधिनियम, १९५२ अंतर्गत नोंदी ठेवणे ही केवळ औपचारिकता नसून ती नियोक्त्याची मूलभूत आणि कायदेशीर जबाबदारी आहे. या नोंदींमुळे एकीकडे कर्मचाऱ्यांचे आर्थिक हक्क सुरक्षित राहतात, तर दुसरीकडे नियोक्त्याला भविष्यातील संभाव्य वाद, लेखापरीक्षण किंवा विभागीय तपासणीच्या वेळी आवश्यक पुरावा सादर करता येतो. त्यामुळे प्रत्येक आस्थापनेने ही जबाबदारी गांभीर्याने घेऊन सर्व संबंधित नोंदी अचूक, अद्ययावत आणि सुरक्षित पद्धतीने जतन कराव्यात, आणि किमान सात ते दहा वर्षांचा किंवा संबंधित प्रकरण पूर्णतः निकाली निघेपर्यंतचा कालावधी हा अभिलेख जतन करण्यासाठी योग्य निकष मानावा.

ई) कायदा न-पालनाचे परिणाम

कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी अधिनियम, १९५२ अंतर्गत न-पालनाचे परिणाम

कोणताही कायदा प्रभावीपणे अंमलात आणण्यासाठी केवळ तरतुदी करून चालत नाही, तर त्या तरतुदींचे पालन न केल्यास काय परिणाम होतील याचीही स्पष्टता कायद्यात असणे आवश्यक असते. कोणत्याही व्यक्तीला कायद्याने हक्क प्रदान करणे ही न्यायव्यवस्थेची पहिली पायरी असते; परंतु त्या हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास प्रभावी उपाय उपलब्ध नसतील, तर त्या हक्कांना प्रत्यक्षात कोणतेही महत्त्व राहत नाही. म्हणूनच, हक्कांइतकेच त्यांच्या उल्लंघनावरील उपाय (Remedies) देखील महत्त्वाचे मानले जातात. या तत्त्वाचा आधार ‘‘Ubi jus ibi remedium’’ या प्रसिद्ध लॅटिन न्यायसूत्रात आढळतो. या न्यायसूत्राचा अर्थ ‘‘जिथे हक्क आहे, तिथे त्याच्या संरक्षणासाठी उपाय असलाच पाहिजे’’ असा होतो. म्हणजेच, प्रत्येक कायदेशीर हक्कास त्याच्या अंमलबजावणीसाठी आणि हक्कभंग झाल्यास न्याय मिळविण्यासाठी योग्य कायदेशीर उपाय उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. जर हक्कभंग झाल्यानंतर कोणताही प्रभावी उपाय उपलब्ध नसेल, तर त्या हक्काचे अस्तित्व केवळ सैद्धांतिक स्वरूपाचे राहते. त्यामुळे न्यायव्यवस्थेचे खरे सामर्थ्य केवळ हक्कांची घोषणा करण्यात नसून, त्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी परिणामकारक आणि सुलभ उपाय उपलब्ध करून देण्यात आहे. अशा उपायांमुळे व्यक्तीचा न्यायव्यवस्थेवरील विश्वास दृढ होतो आणि कायद्याच्या राज्याची संकल्पना प्रत्यक्षात साकार होते.

कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी अधिनियम, १९५२ अंतर्गत नियोक्त्याने किंवा आस्थापनेने कायद्यातील तरतुदींचे उल्लंघन केल्यास, त्याला गुन्हा मानले जाते आणि त्यासाठी कारावास, दंड किंवा दोन्हीची तरतूद कायद्यात करण्यात आली आहे. या कठोर तरतुदींमागचा उद्देश स्पष्ट आहे की, कर्मचाऱ्यांच्या हक्काच्या रकमेत कोणत्याही प्रकारे कसूर होऊ नये आणि नियोक्त्यांनी आपली जबाबदारी वेळेवर व प्रामाणिकपणे पार पाडावी.

खाली कायद्यातील कलम १४ अंतर्गत नमूद केलेले प्रमुख गुन्हे, त्यासाठीच्या शिक्षा आणि इतर आर्थिक व प्रशासकीय परिणाम यांची सविस्तर मांडणी करण्यात आली आहे.

कलम १४ अंतर्गत गुन्हे व शिक्षा

- १४ (१) नुसार प्रॉव्हिडंट फंड, कुटुंब पेन्शन फंड किंवा डिपॉझिट-लिंक्ड इन्शुरन्स फंडसाठी देय भरपाई टाळण्याच्या हेतूने खोटे विधान करणे किंवा चुकीचे प्रतिनिधित्व करणे – कमाल १ वर्ष कारावास किंवा ₹ ५,०००/- दंड, किंवा दोन्ही
- १४ (१अ) नुसार परिच्छेद ३८ अंतर्गत प्रशासकीय शुल्क किंवा कलम १७ (३)(अ) अंतर्गत तपासणी शुल्क वेळेवर न भरणे – कमाल ३ वर्षे कारावास (किमान ६ महिने) आणि ₹ ५,०००/- दंड
- १४ (१अ) नुसार कर्मचाऱ्यांच्या वाट्याचे अंशदान भरण्यात कसूर (कलम ६) – कमाल ३ वर्षे कारावास (किमान १ वर्ष) आणि ₹ १०,०००/- दंड
- १४ (१ब) नुसार डिपॉझिट-लिंक्ड इन्शुरन्स फंडाचे अंशदान, प्रशासकीय शुल्क किंवा तपासणी शुल्क भरण्यात कसूर – कमाल १ वर्ष कारावास (किमान ६ महिने) किंवा ₹ ५,०००/- दंड, किंवा दोन्ही
- १४ (२) नुसार कायद्यातील कोणत्याही तरतुदीचे उल्लंघन किंवा पालन न करणे – कमाल १ वर्ष कारावास किंवा ₹ ४,०००/- दंड, किंवा दोन्ही
- १४ (२अ) नुसार कलम १७ अंतर्गत मिळालेल्या सूटीच्या अटींचे उल्लंघन – कमाल ६ महिने कारावास (किमान १ महिना) आणि कमाल ₹ ५,०००/- दंड
- १४अअ नुसार पूर्वी शिक्षा झाल्यानंतर पुन्हा तोच किंवा तत्सम गुन्हा केल्यास (पुनरावृत्ती गुन्हा) – कमाल ५ वर्षे कारावास (किमान २ वर्षे) आणि कमाल ₹ २५,०००/- दंड

वरील तरतुदींचा सखोल अभ्यास केल्यास एक महत्त्वाची बाब लक्षात येते ती म्हणजे कायद्याने केवळ एकसमान शिक्षा न ठेवता, गुन्ह्याच्या गांभीर्यानुसार वेगवेगळ्या शिक्षांची तरतूद केली आहे. विशेषतः कर्मचाऱ्यांच्या हक्काच्या अंशदानाशी थेट संबंधित असलेल्या कसुरींसाठी (जसे की कलम ६ अंतर्गत

कर्मचाऱ्यांचा वाटा न भरणे) तुलनेने अधिक कठोर शिक्षा ठेवण्यात आली आहे, तर पुनरावृत्ती गुन्ह्यांसाठी शिक्षेत लक्षणीय वाढ करण्यात आली आहे, जेणेकरून वारंवार उल्लंघन करणाऱ्या नियोक्त्यांना जरब बसेल.

- **आर्थिक स्वरूपाचे परिणाम**

केवळ फौजदारी शिक्षेपुरतेच हे न-पालनाचे परिणाम मर्यादित नाहीत, तर आर्थिक स्वरूपातही नियोक्त्यावर अतिरिक्त बोजा टाकला जातो. तो कश्या प्रकारे ते थोडक्यात जाणून घेऊया.

१. थकबाकीवरील व्याज

जर नियोक्त्याने विहित मुदतीत अंशदान भरले नाही, तर अशा थकबाकीवर दरमहा साधारणतः १२% ते १८% पर्यंत व्याज आकारले जाते. ही व्याजाची रक्कम थकबाकीच्या कालावधीनुसार वाढत जाते, त्यामुळे विलंब जितका जास्त तितका आर्थिक बोजाही अधिक.

२. नुकसानभरपाई

व्याजाव्यतिरिक्त, न-पालनाच्या कालावधीनुसार वेगळी नुकसानभरपाईदेखील आकारली जाते, जी साधारणपणे ५% ते २५% पर्यंत असू शकते. म्हणजेच नियोक्त्याला मूळ थकीत रकमेसोबतच व्याज आणि नुकसानभरपाई अशा दोन्ही स्वरूपात अतिरिक्त रक्कम भरावी लागते.

वरील तरतुदींमागील विचार असा आहे की, नियोक्त्याने वेळेवर अंशदान भरणे आर्थिकदृष्ट्या अधिक फायदेशीर ठरावे, आणि विलंब करणे तोट्याचे ठरावे.

३. प्रशासकीय व फौजदारी कारवाई

आर्थिक दंड व शिक्षेव्यतिरिक्त, गंभीर स्वरूपाच्या उल्लंघनांसाठी प्रशासकीय आणि फौजदारी पातळीवरही कठोर पावले उचलली जाऊ शकतात.

४. EPFO मार्फत चौकशी व जप्ती

भविष्य निर्वाह निधी आयुक्तांना संबंधित आस्थापनेची चौकशी करण्याचे तसेच आवश्यकता भासल्यास मालमत्ता जप्त करण्याचे अधिकार आहेत.

५. आस्थापना सील करणे

अत्यंत गंभीर स्वरूपाचे उल्लंघन आढळल्यास, संबंधित आस्थापना पूर्णतः बंद करण्याचे किंवा सील करण्याचे आदेशही प्राधिकरणाकडून दिले जाऊ शकतात.

६. कर्मचाऱ्यांची तक्रार यंत्रणा

जर एखाद्या कर्मचाऱ्याला असे वाटले की त्याचे अंशदान वेळेवर भरले जात नाही किंवा नियमांचे

उल्लंघन होत आहे, तर तो थेट EPFO कडे तक्रार दाखल करू शकतो. ही तरतूद कर्मचाऱ्यांना एक स्वतंत्र आणि प्रभावी तक्रार निवारण मार्ग उपलब्ध करून देते.

सारांश

अश्याप्रकारे, कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी अधिनियम, १९५२ अंतर्गत न-पालनाचे परिणाम हे बहुस्तरीय आहेत. एका बाजूला फौजदारी शिक्षा व दंड, तर दुसऱ्या बाजूला व्याज व नुकसानभरपाईच्या स्वरूपातील आर्थिक बोजा, आणि गरज पडल्यास प्रशासकीय स्तरावर आस्थापना सील करण्यापर्यंतची कठोर कारवाई. या सर्व तरतुदींमागचा मूळ हेतू एकच आहे तो म्हणजे कर्मचाऱ्यांच्या हक्काच्या रकमेचे संरक्षण करणे आणि नियोक्त्यांनी आपली कायदेशीर जबाबदारी वेळेवर, प्रामाणिकपणे व पूर्णपणे पार पाडावी यासाठी पुरेसा प्रतिबंधात्मक दबाव निर्माण करणे. त्यामुळे प्रत्येक नियोक्त्याने या तरतुदींचे गांभीर्य लक्षात घेऊन अंशदान भरणा, नोंदी व्यवस्थापन आणि इतर कायदेशीर बाबींमध्ये कोणतीही हलगर्जी न करता वेळेवर पालन करणे हिताचे ठरते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न १

(विभाग / उपघटक १ : कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायदा, १९५२)

अ) रिकाम्या जागा भरा

१. EPFO चे पूर्ण रूप_ असे आहे.

२. कायद्यांतर्गत कर्मचाऱ्याचे योगदान हे मूळ वेतन व महागाई भत्ता यांच्या_ % इतके असते.

ब) चूक की बरोबर ते लिहा

१. एकदा कायदा लागू झाल्यानंतर, कर्मचारी संख्या २० पेक्षा कमी झाल्यास कायदा आपोआप रद्द होतो.

२. नियोक्त्याच्या १२% योगदानापैकी ८.३३% रक्कम कर्मचारी पेन्शन योजनेत (EPS) जमा होते.

३. VPF अंतर्गत कर्मचारी १२% पेक्षा अधिक योगदान देऊ शकत नाही.

क) योग्य पर्याय निवडा

१. भविष्य निर्वाह निधीचे मासिक अंशदान पुढील महिन्याच्या कोणत्या तारखेपर्यंत भरणे बंधनकारक आहे?

(अ) ५ तारीख (ब) १० तारीख

(क) १५ तारीख (ड) २० तारीख

२. कलम १४(१अ) नुसार कर्मचाऱ्यांच्या वाट्याचे अंशदान भरण्यास कसूर केल्यास जास्तीत जास्त किती वर्षे कारावासाची शिक्षा होऊ शकते?

(अ) १ वर्ष (ब) २ वर्षे

(क) ३ वर्षे (ड) ५ वर्षे

ड) जोड्या जुळवा

गट अ (योजना)	गट ब (वर्ष)
१. EPF Scheme	अ. १९९५
२. EDLI Scheme	ब. १९७६
३. EPS Scheme	क. १९५२

२.२ विभाग / उपघटक

२ उपदान देयक (सुधारणा) कायदा २०१८

अ) अर्थ

उपदान (Gratuity) म्हणजे एखाद्या कर्मचाऱ्याने दीर्घकाळ एकाच आस्थापनेत सेवा केल्याबद्दल निवृत्ती, राजीनामा, मृत्यू किंवा अपंगत्वाच्या वेळी नियोक्त्याने त्याला अथवा त्याच्या कुटुंबाला दिलेली एकरकमी कृतज्ञतापूर्वक रक्कम असे म्हणता येईल.

मूळ उपदान देयक कायदा, १९७२ हा कायदा कामगारांना उपदान देण्यासाठी अस्तित्वात आला. कालांतराने वेळोवेळी आवश्यकतेनुसार यामध्ये अनेक सुधारणा करण्यात आल्या. उपदान देयक (सुधारणा) विधेयक, २०१८ हे लोकसभेने १५ मार्च २०१८ रोजी आणि राज्यसभेने २२ मार्च २०१८ रोजी मंजूर केले. राष्ट्रपतींची संमती मिळाल्यानंतर हा कायदा २९ मार्च २०१८ पासून लागू करण्यात आला. उपदान देयक अधिनियम, १९७२ हा १० किंवा त्यापेक्षा अधिक कर्मचारी कार्यरत असलेल्या आस्थापनांना लागू होतो. या अधिनियमाचा मुख्य उद्देश म्हणजे कर्मचाऱ्याला त्याच्या दीर्घकालीन सेवेनंतर निवृत्ती, सेवानिवृत्ती, राजीनामा, मृत्यू किंवा कायमस्वरूपी अपंगत्व आल्यास त्याला आर्थिक सामाजिक सुरक्षा प्रदान करणे हा आहे. त्यामुळे हा कायदा उद्योग, कारखाने आणि विविध आस्थापनांमधील कर्मचाऱ्यांसाठी एक महत्त्वाचा सामाजिक सुरक्षा कायदा मानला जातो. या कायद्यामध्ये सन २०१८ ची सुधारणा होण्यापूर्वी या अधिनियम ांतर्गत देण्यात येणाऱ्या उपदानाची कमाल मर्यादा केवळ ₹ १० लाख इतकी होती. त्याचबरोबर, केंद्र सरकारच्या कर्मचाऱ्यांसाठी लागू असलेल्या केंद्रीय नागरी सेवा (निवृत्तीवेतन) नियम, १९७२ (Central Civil Services (Pension) Rules, १९७२) मध्येही उपदानाची कमाल मर्यादा पूर्वी केवळ ₹ १०

लाख इतकीच होती. मात्र, सातव्या केंद्रीय वेतन आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी झाल्यानंतर केंद्र सरकारी कर्मचाऱ्यांसाठी उपदानाची कमाल मर्यादा ही ₹ २० लाख करण्यात आली. या पार्श्वभूमीवर तसेच महागाई, वेतन आणि खासगी क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांचे हित या सगळ्याचा विचार करून सरकारने उपदान देयक अधिनियम, १९७२ मध्येही सुधारणा करण्याचा निर्णय घेतला.

२०१८ च्या या सुधारणा अधिनियमाद्वारे केंद्र सरकारला अधिसूचनेद्वारे उपदानाची कमाल मर्यादा वेळोवेळी निश्चित करण्याचा अधिकार देण्यात आला. त्यानुसार प्रामुख्याने करण्यात आलेले ठळक बदल म्हणजे यामध्ये उपदानाची कमाल मर्यादा वाढवण्याचे अधिकार केंद्र सरकारला दिले व महिला कर्मचाऱ्यांसाठी प्रसूती रजेच्या कालावधीत उपदान गणनेत बदल केले गेले. या सुधारणा अधिनियमाद्वारे महिला कर्मचाऱ्यांच्या सततच्या सेवेची गणना करताना प्रसूती रजेचा विचार करण्यासंबंधी तरतुदीत बदल करण्यात आला. पूर्वी या अधिनियमात १२ आठवड्यांच्या प्रसूती रजेचा विचार करण्यात येत होता. सुधारणेनंतर ही तरतूद बदलून ङ्कङ्खकेंद्र सरकार वेळोवेळी अधिसूचनेद्वारे ज्या कालावधीची घोषणा करेलङ्खङ्ख अशी करण्यात आली. त्यानुसार केंद्र सरकारने प्रसूती रजेचा कालावधी २६ आठवडे असा अधिसूचित केला. या सुधारणा अधिनियमामुळे खालील महत्त्वाचे परिणाम झाले त्याचा आपण थोडक्यात आढावा घेऊ. त्याचे परिणाम खालीलप्रमाणे –

१. खासगी क्षेत्रातील कर्मचारी तसेच सरकारी सार्वजनिक उपक्रम आणि स्वायत्त संस्थांमधील कर्मचारी यांना केंद्र सरकारी कर्मचाऱ्यांप्रमाणे अधिक उपदानाचा लाभ मिळू लागला.

२. केंद्रीय नागरी सेवा (निवृत्तीवेतन) नियम, १९७२ लागू नसलेल्या कर्मचाऱ्यांनाही उपदानाची वाढीव कमाल मर्यादा उपलब्ध झाली.

३. सरकारी व खासगी क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांमध्ये उपदानाच्या बाबतीत अधिक समानता निर्माण झाली.

४. महागाई आणि वेतनवाढ लक्षात घेऊन कर्मचाऱ्यांच्या सामाजिक सुरक्षेला अधिक बळकटी मिळाली.

५. महिला कर्मचाऱ्यांच्या मातृत्व हक्कांचे संरक्षण अधिक प्रभावी झाले, कारण सततच्या सेवेच्या गणनेत २६ आठवड्यांच्या प्रसूती रजेचा समावेश करण्यात आला.

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास, उपदान देयक (सुधारणा) अधिनियम, २०१८ हा कर्मचाऱ्यांच्या सामाजिक सुरक्षेला अधिक सक्षम करणारा महत्त्वपूर्ण सुधारणा कायदा आहे. या अधिनियमामुळे उपदानाची कमाल मर्यादा ₹ २० लाख करण्यात आली तसेच महिला कर्मचाऱ्यांच्या प्रसूती रजेबाबतची तरतूद अधिक प्रगत आणि कर्मचाऱ्यांच्या हिताची करण्यात आली. त्यामुळे सरकारी आणि खासगी क्षेत्रातील

कर्मचाऱ्यांमध्ये उपदानाच्या लाभाबाबत अधिक समता निर्माण झाली असून, कर्मचाऱ्यांच्या आर्थिक सुरक्षिततेसही मोठे बळ मिळाले.

यापलीकडे जाऊन उपदनाचे कायदेशीर स्वरूप विचारात घेतले तर आपणास असे म्हणता येईल की, उपदानाचे स्वरूप हे एक कायदेशीर बंधन आहे. नियोक्त्याने ते अनिवार्यपणे द्यावयाचे असते.

ब) उपदान देयक (सुधारणा) कायदा २०१८ लागू होण्याचे निकष

खालील आस्थापनांना उपदान कायदा लागू आहे –

- कारखाने
- खाणी, तेलक्षेत्रे, बंदरे व रेल्वे कंपन्या
- दुकाने व व्यापारी आस्थापना (जिथे १० वा अधिक कर्मचारी आहेत / होते)
- मोटर वाहतूक उपक्रम

विशेष म्हणजे एखादी आस्थापना एकदा या कायद्याच्या कक्षेत आली आणि त्यांनतर कर्मचारी संख्या घटली तरी कायदा लागू राहतो.

उपदान मिळण्यासाठी पात्रता –

- कर्मचाऱ्याने त्याच आस्थापनेत किमान ५ वर्षे सलग सेवा केलेली असावी.
- यामध्ये एक अपवाद असा की कर्मचाऱ्याचा मृत्यू किंवा अपंगत्व ओढावल्यास अश्या वेळी ५ वर्षांची अट लागू नाही किंवा शिथिल करण्यात येते.
- तसेच ठेकेदार कामगार, हंगामी कामगार यांनाही उपदान मिळू शकते.

क) योगदानाचे दर

उपदान (Gratuity) ही अशी वैधानिक सामाजिक सुरक्षा योजना आहे, ज्यामध्ये योगदानाची संपूर्ण जबाबदारी नियोक्त्यावर (Employer) असते. उपदान देयक अधिनियम, १९७२ अंतर्गत पात्र ठरणाऱ्या कर्मचाऱ्याला उपदानाची रक्कम देणे हे नियोक्त्याचे कायदेशीर कर्तव्य आहे. या योजनेसाठी कर्मचाऱ्याकडून कोणतेही आर्थिक योगदान घेतले जात नाही. त्याच्या मासिक वेतनातून उपदानासाठी कोणतीही कपात केली जात नाही किंवा स्वतंत्र निधी जमा करण्याची अपेक्षाही नसते. त्यामुळे उपदान ही भविष्यनिर्वाह निधी (Provident Fund) किंवा कर्मचारी राज्य विमा (ESI) यांसारखी योगदानाधारित योजना नसून, ती नियोक्त्याद्वारे पूर्णपणे वित्तपुरवठा केली जाणारी वैधानिक लाभ योजना आहे.

उपदानाची संकल्पना कर्मचाऱ्याने संस्थेला दिलेल्या दीर्घकालीन, सातत्यपूर्ण आणि निष्ठावान सेवेची दखल घेण्याच्या विचारातून विकसित झाली आहे. एखादा कर्मचारी अनेक वर्षे आपल्या श्रम, ज्ञान,

अनुभव आणि कौशल्याच्या आधारे संस्थेच्या प्रगतीत महत्त्वाची भूमिका बजावत असतो. त्याच्या या योगदानाचा सन्मान म्हणून सेवा समाप्तीच्या वेळी त्याला आर्थिक स्वरूपात उपदान दिले जाते. त्यामुळे उपदान ही केवळ आर्थिक देय रक्कम नसून, ती कर्मचाऱ्याच्या सेवेला दिलेली कायदेशीर मान्यता आणि संस्थेकडून व्यक्त केलेली कृतज्ञता मानली जाते.

उपदानाची संपूर्ण जबाबदारी नियोक्त्यावर ठेवण्यामागे सामाजिक न्यायाची संकल्पना कार्यरत आहे. भारताने कल्याणकारी राज्याचा स्वीकार केला असून, कामगारांच्या आर्थिक सुरक्षिततेची जबाबदारी केवळ व्यक्तीवर न टाकता नियोक्ता आणि राज्य यांच्यावरही सोपविण्यात आली आहे. सेवेच्या काळात कर्मचाऱ्याने निर्माण केलेल्या मूल्यामध्ये त्याचा योग्य वाटा असावा, तसेच निवृत्ती, राजीनामा, कायम स्वरूपी अपंगत्व किंवा मृत्यू यांसारख्या परिस्थितीत त्याला किंवा त्याच्या कुटुंबाला आर्थिक आधार मिळावा, हा या कायद्यामागील मूलभूत विचार आहे.

याशिवाय, उपदानामुळे नियोक्ता आणि कर्मचारी यांच्यातील विश्वासाचे नाते अधिक दृढ होते. कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या दीर्घ सेवेला योग्य मान्यता मिळत असल्याची भावना निर्माण होते, ज्यामुळे संस्थेबद्दलची निष्ठा आणि कार्यप्रेरणा वाढण्यास मदत होते. दुसरीकडे, नियोक्त्यालाही आपल्या सामाजिक आणि कायदेशीर जबाबदाऱ्यांची जाणीव राहते. अशा प्रकारे उपदानाची व्यवस्था ही केवळ आर्थिक लाभ देणारी तरतूद नसून, कामगारांच्या सन्मानाचे रक्षण करणारी, सामाजिक सुरक्षा मजबूत करणारी आणि औद्योगिक संबंधांमध्ये समतोल राखणारी एक महत्त्वपूर्ण कल्याणकारी यंत्रणा आहे.

म्हणूनच, उपदान देयक अधिनियम, १९७२ अंतर्गत उपदानासाठी आवश्यक असलेले संपूर्ण आर्थिक योगदान नियोक्त्याकडूनच केले जाते, तर कर्मचारी कोणतेही आर्थिक योगदान न देता आपल्या पात्रतेच्या आधारे हा वैधानिक लाभ प्राप्त करतो. ही व्यवस्था भारतीय कामगार कायद्यांमधील सामाजिक सुरक्षा, मानवी प्रतिष्ठा आणि न्याय्य रोजगार संबंध या मूलभूत तत्त्वांचे प्रभावी प्रतिबिंब असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही.

ड) उपदान गणना / उपदानाची (Gratuity) रक्कम कशी मोजली जाते?

उपदान देयक अधिनियम, १९७२ मध्ये उपदानासाठी वेगळा टक्केवारीचा दर निश्चित केलेला नाही. उपदानाची रक्कम निश्चित करण्यासाठी कायद्यात एक विशिष्ट सूत्र (Formula) दिले आहे. या सूत्रामध्ये कर्मचाऱ्याचे शेवटचे प्राप्त झालेले वेतन (मूलभूत वेतन + महागाई भत्ता) आणि पूर्ण झालेली सेवेची वर्षे यांचा आधार घेतला जातो. घरभाडे भत्ता (HRA), प्रवास भत्ता (TA), बोनस, प्रोत्साहनपर भत्ते (Incentives) किंवा इतर भत्ते या गणनेत समाविष्ट केले जात नाहीत.

(i) 'Gratuity Act' लागू असलेल्या कर्मचाऱ्यांसाठी खालीलप्रमाणे–

उपदान = अंतिम मूळ वेतन (१५/२६) पूर्ण झालेली सेवा वर्षे

याठिकाणी आपण हे लक्षात घेऊया १५ = प्रत्येक वर्षासाठी १५ दिवस, २६ = महिन्यात ४ रविवार वगळून सरासरी कामाचे दिवस

उदाहरण- एका कर्मचाऱ्याचे अंतिम मूळ वेतन रु. ३०,०००/- असून त्याची सेवा २० वर्षे आहे.

उपदान = ३०,००० (१५/२६) २० = रु. ३,४६,१५३/- (अंदाजे)

उपदानाची पात्रता आणि रक्कम निश्चित करताना केवळ गणनेचे सूत्र लक्षात घेणे पुरेसे नसते. उपदान देयक अधिनियम, १९७२ तसेच उपदान देयक (सुधारणा) अधिनियम, २०१८ मधील काही विशेष तरतुदींचाही विचार करणे आवश्यक असते. या तरतुदींमुळे उपदानाची गणना अधिक अचूकपणे करता येते आणि कर्मचाऱ्यांच्या कायदेशीर हक्कांचे योग्य संरक्षण सुनिश्चित होते. त्या तरतुदी पुढीलप्रमाणे आहेत---

१. महिला कर्मचाऱ्यांच्या सततच्या सेवेची (Continuous Service) गणना करताना प्रसूती रजेचा कालावधी सेवेचा भाग म्हणून विचारात घेतला जातो.

२. उपदान देयक (सुधारणा) अधिनियम, २०१८ नुसार केंद्र सरकारला प्रसूती रजेचा कालावधी अधिसूचनेद्वारे निश्चित करण्याचा अधिकार देण्यात आला असून, सध्या हा कालावधी २६ आठवडे निश्चित करण्यात आला आहे.

३. उपदानाची गणना करताना, पूर्ण झालेल्या सेवावर्षांव्यतिरिक्त सहा महिन्यांपेक्षा अधिक अतिरिक्त सेवा असल्यास ती एक पूर्ण सेवावर्ष म्हणून गणली जाते. मात्र, सहा महिने किंवा त्यापेक्षा कमी अतिरिक्त सेवा असल्यास ती पुढील पूर्ण वर्ष म्हणून विचारात घेतली जात नाही.

इ) अनिवार्य नोंदी

उपदान देयक अधिनियम, १९७२ ची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी उपदान देयक (केंद्रीय) नियम, १९७२ अंतर्गत विविध नमुने (Forms) आणि अभिलेख (Records) निर्धारित करण्यात आले आहेत. या नमुन्यांच्या माध्यमातून आस्थापनेचे उद्घाटन, बदल, नामनिर्देशन, उपदानासाठी अर्ज, उपदान मंजुरी किंवा नकार, तसेच अपील व इतर प्रशासकीय कार्यवाहीची नोंद अधिकृत पद्धतीने ठेवली जाते. हे अभिलेख जतन करणे आणि आवश्यकतेनुसार त्यांचा वापर करणे ही नियोक्त्याची कायदेशीर जबाबदारी आहे.

अ. क्र.	**नमुना** (Form)	नियम	उद्देश
१	Form A	नियम ३(१)	आस्थापना सुरू झाल्याची सूचना (Notice of Opening)
२	Form B	नियम ३(२)	आस्थापनेतील बदलाची सूचना (Notice of Change)
३	Form C	नियम ३(३)	आस्थापना बंद झाल्याची सूचना (Notice of Closure)
४	Form D	नियम ५(१)	पतीला कुटुंबातून वगळण्याची सूचना

५	Form E	नियम ५(२)	पतीला वगळण्याची सूचना मागे घेण्याबाबतची सूचना
६	Form F	नियम ६(१)	नामनिर्देशन (Nomination)
७	Form G	नियम ६(३)	नवीन नामनिर्देशन (Fresh Nomination)
८	Form H	नियम ६(४)	नामनिर्देशनामध्ये बदल (Modification of Nomination)
९	Form I	नियम ७(१)	कर्मचाऱ्याचा उपदानासाठी अर्ज
१०	Form J	नियम ७(२)	नामनिर्देशित व्यक्तीचा उपदानासाठी अर्ज
११	Form K	नियम ७(३)	कायदेशीर वारसाचा उपदानासाठी अर्ज
१२	Form L	नियम ८(१)(i)	उपदान मंजूर केल्याची सूचना
१३	Form M	नियम ८(१)(ii)	उपदानाचा दावा नाकारल्याची सूचना
१४	Form N	नियम १०(१)	नियंत्रक प्राधिकरणाकडे निर्देश मागण्यासाठी अर्ज
१५	Form O	नियम ११(१)	नियंत्रक प्राधिकरणासमोर उपस्थित राहण्याची सूचना
१६	Form P	नियम १४	समन्स (Summons)
१७	Form Q	नियम १६(१)	कलम ७ अंतर्गत अर्जाची नोंद (Particulars of Application)
१८	Form R	नियम १७	उपदान देण्याबाबत आदेशाची सूचना
१९	Form S	नियम १८(८)	अपीलीय प्राधिकरणाने निश्चित केलेल्या उपदानाच्या देयकाची सूचना
२०	Form U	नियम २०	अधिनियम व नियमांचा सारांश (abstract of the act and Rules)

ई) कायद्याचे पालन न केल्यास होणारे परिणाम

१. कलम ४ A (८) अंतर्गत, अनिवार्य विमा प्रीमियम किंवा मान्यताप्राप्त उपदान निधीसाठी आवश्यक योगदान न भरल्यास ₹ १०,००० पर्यंत दंड होऊ शकतो. उल्लंघन सुरू राहिल्यास प्रत्येक दिवसासाठी ₹ १,००० पर्यंत अतिरिक्त दंड आकारला जाऊ शकतो.

२. कलम ९(१) अंतर्गत, उपदान देण्याचे दायित्व टाळण्यासाठी जाणीवपूर्वक खोटे विधान करणे किंवा खोटी माहिती देणे यासाठी सहा महिन्यांपर्यंत कारावास किंवा ₹ १०,००० पर्यंत दंड किंवा दोन्ही अशी शिक्षा होऊ शकते.

३. कलम ९(२) अंतर्गत, अधिनियम, नियम किंवा त्याअंतर्गत दिलेल्या आदेशांचे उल्लंघन केल्यास किमान तीन महिने ते कमाल एक वर्ष कारावास, किंवा ₹ १०,००० ते ₹ २०,००० पर्यंत दंड, किंवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात.

४. कलम ९ मधील परंतुक (Proviso) अंतर्गत, देय उपदानाची रक्कम न दिल्यास किमान सहा महिने

ते कमाल दोन वर्षे कारावास होऊ शकतो. तथापि, न्यायालय निर्णयात विशेष व पुरेशी कारणे नमूद करून किमान शिक्षेपेक्षा कमी शिक्षा देऊ शकते.

उपदान देयक अधिनियम, १९७२ च्या कलम १० अंतर्गत, काही विशिष्ट परिस्थितींमध्ये नियोक्त्याला जबाबदारीतून सूट मिळू शकते. मात्र, ही सूट आपोआप मिळत नाही. नियोक्त्याने न्यायालयासमोर हे सिद्ध करणे आवश्यक असते की, अधिनियमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी त्याने आवश्यक ती सर्व दक्षता (Due Diligence) घेतली होती आणि संबंधित गुन्हा त्याच्या माहितीशिवाय, संमतीशिवाय किंवा संगनमताशिवाय दुसऱ्या व्यक्तीकडून करण्यात आला आहे.

अशा वेळी नियोक्त्याने संबंधित व्यक्तीविरुद्ध लेखी तक्रार दाखल करून, सुनावणीपूर्वी आवश्यक नोटीस देणे बंधनकारक असते. न्यायालयाला नियोक्त्याचे स्पष्टीकरण आणि पुरावे समाधानकारक वाटल्यास प्रत्यक्ष गुन्हेगार व्यक्तीला दोषी ठरवून तिच्यावर कायद्यानुसार कारवाई केली जाऊ शकते आणि नियोक्त्याला त्या गुन्ह्याबाबत जबाबदारीतून मुक्त केले जाऊ शकते.

मात्र, संबंधित व्यक्ती न्यायालयासमोर हजर न झाल्यास न्यायालय जास्तीत जास्त तीन महिन्यांपर्यंत सुनावणी पुढे ढकलू शकते. तरीही ती व्यक्ती हजर झाली नाही, तर न्यायालय नियोक्त्याविरुद्ध खटला चालवून उपलब्ध पुराव्यांच्या आधारे निर्णय देऊ शकते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न २

(विभाग / उपघटक २: उपदान देयक (सुधारणा) कायदा २०१८)

अ) रिकाम्या जागा भरा

१. उपदान देयक (सुधारणा) कायदा, २०१८ ही सुधारणा .... पासून लागू करण्यात आली.

२. सुधारणेनंतर उपदानाची कमाल मर्यादा ₹ .... इतकी करण्यात आली.

३. उपदान गणनेचे सूत्र: उपदान = अंतिम मूळ वेतन (१५/२६) ....

ब) चूक की बरोबर ते लिहा

१. उपदानासाठी कर्मचाऱ्याच्या मासिक वेतनातून कोणतीही कपात केली जात नाही.

२. उपदान मिळण्यासाठी सर्वच कर्मचाऱ्यांना कोणत्याही परिस्थितीत ५ वर्षांची सेवा पूर्ण करावीच लागते.

३. उपदान गणनेमध्ये घरभाडे भत्ता (HRA) व प्रवास भत्ता (TA) यांचा समावेश होतो.

क) योग्य पर्याय निवडा

१. उपदान देयक (सुधारणा) अधिनियम, २०१८ नुसार महिला कर्मचाऱ्यांसाठी प्रसूती रजेचा कालावधी किती आठवडे निश्चित करण्यात आला?

(अ) १२ आठवडे (ब) १८ आठवडे

(क) २४ आठवडे (ड) २६ आठवडे

२. कलम ९ मधील परंतुकांतर्गत देय उपदानाची रक्कम न दिल्यास जास्तीत जास्त किती वर्षे कारावासाची शिक्षा होऊ शकते?

(अ) १ वर्ष (ब) २ वर्षे

(क) ३ वर्षे (ड) ५ वर्षे

ड) जोड्या जुळवा

गट अ (नमुना/Form)	गट ब (उद्देश)
१. Form I	अ. उपदान मंजूर केल्याची सूचना
२. Form L	ब. कर्मचाऱ्याचा उपदानासाठी अर्ज
३. Form N	क. नियंत्रक प्राधिकरणाकडे निर्देश मागण्यासाठी अर्ज

३. सारांश

कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायदा, १९५२ हा संघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या निवृत्तीनंतरच्या आर्थिक सुरक्षिततेसाठी करण्यात आलेला एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक सुरक्षा कायदा आहे. हा कायदा २० किंवा अधिक कर्मचारी असलेल्या आस्थापनांना लागू होतो व EPFO मार्फत त्याची अंमलबजावणी केली जाते. या कायद्यांतर्गत कर्मचारी व नियोक्ता दोघेही ठराविक दराने (साधारणतः १२%) योगदान देतात, जे EPF, EPS व EDLI या तीन योजनांमध्ये विभागले जाते. अंशदान प्रत्येक महिन्याच्या १५ तारखेपर्यंत भरणे व विविध नमुन्यांमध्ये (Form २, ५, १०, १२A इ.) नोंदी ठेवणे नियोक्त्यावर बंधनकारक आहे. अनुपालन न केल्यास कलम १४ अंतर्गत कारावास व दंडाची तरतूद असून, याशिवाय व्याज, नुकसानभरपाई व आस्थापना सील करण्यासारख्या प्रशासकीय कारवाईचीही तरतूद आहे.

उपदान देयक (सुधारणा) कायदा २०१८ हा कर्मचाऱ्यांच्या दीर्घकालीन सेवेचा सन्मान करून त्यांना आर्थिक सुरक्षितता प्रदान करणारा एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक कल्याणकारी कायदा आहे. हा कायदा दहा किंवा अधिक कर्मचारी असलेल्या कारखाना, दुकान आणि आस्थापनांना लागू होतो. सामान्यतः सलग पाच वर्षांची सेवा पूर्ण केलेल्या कर्मचाऱ्यास उपदानाचा हक्क प्राप्त होतो; मात्र मृत्यू किंवा कायमस्वरूपी अपंगत्वाच्या बाबतीत ही अट लागू होत नाही. कायद्यानुसार कर्मचाऱ्याने नामनिर्देशन करणे, उपदानासाठी

अर्ज करणे आणि नियोक्त्याने निर्धारित कालावधीत उपदानाची रक्कम अदा करणे आवश्यक आहे. विलंब झाल्यास कायद्यानुसार व्याज देण्याची तरतूद आहे. तसेच गंभीर गैरवर्तन, नियोक्त्याच्या मालमत्तेचे नुकसान किंवा नैतिक अध:पतनाशी संबंधित गुन्ह्यांच्या विशिष्ट परिस्थितीत उपदान जप्त करण्याचीही तरतूद करण्यात आली आहे. अशा प्रकारे हा कायदा कर्मचारी आणि नियोक्ता यांच्यातील हक्क व कर्तव्यांचा समतोल राखत कर्मचाऱ्यांच्या आर्थिक हिताचे प्रभावी संरक्षण करतो.

४. पारिभाषिक शब्द

- **EPF (कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी)** निवृत्तीनंतरच्या आर्थिक सुरक्षिततेसाठी कर्मचारी व नियोक्ता यांच्या योगदानातून तयार होणारा निधी.
- **EPFO** कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटना; EPF योजनांचे व्यवस्थापन करणारी स्वायत्त संस्था.
- **EPS** कर्मचारी पेन्शन योजना; निवृत्तीनंतर मासिक निवृत्तीवेतन देणारी योजना.
- **EDLI** कर्मचारी ठेव संलग्न विमा योजना; सेवेत असताना मृत्यू झाल्यास कुटुंबाला विमा लाभ देणारी योजना.
- **VPF** ऐच्छिक भविष्य निर्वाह निधी; कायद्याने निश्चित केलेल्या दरापेक्षा अधिक योगदान देण्याची कर्मचाऱ्याची सुविधा.
- **UAN** युनिव्हर्सल अकाउंट नंबर; प्रत्येक कर्मचाऱ्याला दिलेला कायमस्वरूपी क्रमांक, जो नोकरी बदलली तरी तोच राहतो.
- **ECR** इलेक्ट्रॉनिक चलन कम रिटर्न; मासिक अंशदान भरण्यासाठीचा ऑनलाइन परतावा.
- **उपदान (Gratuity)** दीर्घ व सलग सेवेबद्दल नियोक्त्याने कर्मचाऱ्याला निवृत्ती/राजीनामा/मृत्यू/अपंगत्वाच्या वेळी दिलेली एकरकमी कृतज्ञतापूर्वक रक्कम.
- **सतत सेवा (Continuous Service)** कोणताही खंड न पडता केलेली सेवा, ज्यामध्ये प्रसूती रजेसारख्या ठराविक रजा कालावधीचाही समावेश होतो.
- **नामनिर्देशन (Nomination)** कर्मचाऱ्याच्या मृत्यूनंतर लाभ मिळण्यासाठी त्याने आधीच नमूद केलेली व्यक्ती.
- **नियंत्रक प्राधिकरण (Controlling Authority)** उपदानासंबंधी वाद व दाव्यांचा निर्णय घेणारे सक्षम प्राधिकरण.

- **सामाजिक सुरक्षा (Social Security)** कामगारांना वृद्धापकाळ, अपंगत्व, मृत्यू यांसारख्या प्रसंगी आर्थिक व सामाजिक संरक्षण देणारी व्यवस्था.

५. स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

प्रश्न १ (विभाग/उपघटक १)

रिकाम्या जागा: (i) Employees Provident Fund Organisation (ii) १२%

चूक / बरोबर

(i) खोटे (ii) खरे (iii) खोटे

योग्य पर्याय: (i) क) १५ तारीख (ii) क) ३ वर्षे

जोड्या: १-क, २-ब, ३-अ

प्रश्न २ (विभाग/उपघटक २)

रिकाम्या जागा: (i) २९ मार्च २०१८ (ii) २० लाख (iii) पूर्ण झालेली सेवा वर्षे

चूक / बरोबर (i) बरोबर (ii) चूक (iii) चूक

योग्य पर्याय: (i) ड) २६ आठवडे (ii) ब) २ वर्षे

जोड्या: १-ब, २-अ, ३-क

६. स्वाध्याय

(अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायदा, १९५२ याचा अर्थ स्पष्ट करून त्याच्या लागू होण्याच्या निकषांची चर्चा करा.

२. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायद्यांतर्गत योगदानाचे दर, देयकाची नियतकालिकता आणि परतावा प्रक्रिया सविस्तर स्पष्ट करा.

३. उपदान देयक (सुधारणा) कायदा, २०१८ अंतर्गत उपदान गणनेची पद्धत उदाहरणासह स्पष्ट करा.

४. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायदा व उपदान देयक कायदा यांचे पालन न केल्यास होणारे कायदेशीर परिणाम सविस्तर लिहा.

(ब) लघुत्तरी प्रश्न

१. EPFO म्हणजे काय?

२. VPF वर टीप लिहा.

३. उपदान मिळण्यासाठी आवश्यक पात्रता काय आहे?

४. EPF कायद्यांतर्गत ठेवाव्या लागणाऱ्या कोणत्याही चार अनिवार्य नोंदींची नावे लिहा.

५. उपदान गणनेचे सूत्र लिहा.

६. उपदान देयक (सुधारणा) कायदा, २०१८ नुसार झालेले कोणतेही तीन महत्त्वाचे बदल लिहा.

७. अधिक अभ्यासासाठी संदर्भ

- श्रीवास्तव, एस. सी., (२०२०), Industrial Relations and Labour Laws. नवी दिल्ली. विकास पब्लिशिंग हाऊस.
- मल्होत्रा, ओ. पी., (२०१९), The Law of Industrial Disputes. नवी दिल्ली. लेक्सिसनेक्सिस.
- भारत सरकार, कामगार व रोजगार मंत्रालय, (२०२३), कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटना, वार्षिक अहवाल २०२२-२३. नवी दिल्ली.
- भारत सरकार, (१९७२), उपदान देयक अधिनियम, १९७२ (सुधारित २०१८). नवी दिल्ली: भारताचे राजपत्र.
- भारत सरकार, (१९५२), कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी व संकीर्ण उपबंध अधिनियम, १९५२. नवी दिल्ली: भारताचे राजपत्र.
- Kapoor, N. D. (n.d.). *Elements of mercantile law.*
- *Krishnamurthi, K. (n.d.). Business law.*
- *Moshal, B. S. (n.d.). Essentials of business and industrial laws.*
- *Singh, A. (n.d.). The principles of mercantile law.*

❑❑❑

घटक – ४

The Indian Partnership Act, 1932

The Limited Liability Partnership Act, 2008

हा घटक अभ्यासल्यानंतर, तुम्हाला पुढील गोष्टी करता येतील:

- The Indian Partnership Act, १९३२ अंतर्गत भागीदारी करारनाम्याचा (Partnership Deed) अर्थ, आशयसूची व कायदेशीर महत्त्व समजून घेणे.
- भागीदारांमधील परस्पर संबंध तसेच तृतीय पक्षांशी असलेले संबंध नियंत्रित करणाऱ्या सर्वसाधारण अटी, शर्ती व तत्त्वे स्पष्ट करणे.
- कायद्याने मान्यता दिलेल्या विविध प्रकारच्या भागीदारांच्या भूमिका, हक्क व जबाबदाऱ्या ओळखणे व त्यांच्यातील फरक स्पष्ट करणे.
- मर्यादित दायित्व भागीदारी (Limited Liability Partnership – LLP) या व्यवसाय संघटनेच्या स्वतंत्र स्वरूपाचे स्वरूप, संकल्पना व आवश्यक वैशिष्ट्ये समजून घेणे.
- LLP Act, २००८ अंतर्गत LLP च्या निगमीकरणाची (incorporation) प्रक्रिया व कायदेशीर आवश्यकता स्पष्ट करणे.
- एक संस्था म्हणून LLP च्या दायित्वाची व्याप्ती तसेच तिच्या भागीदारांचे मर्यादित दायित्व, तसेच LLP स्वरूपावरील निर्बंध यांचे विश्लेषण करणे.
- भागीदारी पेढी (Partnership Firm), LLP आणि मर्यादित दायित्व कंपनी (Limited Liability Company) यांच्यातील परस्पर संबंध शोधणे व त्यांच्यातील अर्थपूर्ण फरक दाखवणे.

प्रस्तावना

मागील घटकांमध्ये आपण Employees Provident Fund and Miscellaneous Provisions Act, १९५२ आणि Payment of Gratuity Act, १९७२ यांचा अभ्यास केला. हे दोन्ही कायदे नियोक्ता व कर्मचारी यांच्यातील संबंध नियंत्रित करतात – म्हणजेच व्यवसाय संस्थेने आपल्या कर्मचारीवर्गाप्रती असलेल्या सामाजिक सुरक्षा दायित्वांचे व सेवानिवृत्तीनंतरच्या लाभांचे नियमन करतात. ते कायदे व्यवसायाकडे, त्यामध्ये काम करणाऱ्यांप्रती असलेल्या जबाबदाऱ्यांच्या दृष्टिकोनातून पाहतात.

या घटकामध्ये आपण दृष्टिकोन बदलून, व्यवसाय संस्थेच्या रचनेलाच व घटनेलाच नियंत्रित करणाऱ्या

कायद्यांचा अभ्यास करणार आहोत - विशेषतः, दोन किंवा अधिक व्यक्ती एकत्र येऊन समाईकरीत्या व्यवसाय चालवण्याचे स्वरूप. The Indian Partnership Act, १९३२ हा मुख्य कायदा आहे जो भागीदार म्हणून एकत्र येणाऱ्या व्यक्तींचे हक्क व कर्तव्ये परिभाषित करतो, नियंत्रित करतो व नियमन करतो. गेल्या आठ दशकांहून अधिक काळ, हा कायदा भारतातील भागीदारी-आधारित व्यवसायासाठी एकमेव चौकट राहिला आहे.

तथापि, भारताची वाढती अर्थव्यवस्था, विस्तारणारे सेवा क्षेत्र आणि व्यापार व वाणिज्य क्षेत्रात व्यावसायिक व उद्योजकांचा वाढता सहभाग यांमुळे, अधिक आधुनिक व लवचिक व्यवसाय संघटनेच्या स्वरूपाची गरज भासू लागली - अशा स्वरूपाची जी भागीदारीची कार्यात्मक लवचिकता कायम राखेल आणि त्याचबरोबर मर्यादित दायित्वाचे संरक्षणही देईल. यातूनच Limited Liability Partnership Act, २००८ अस्तित्वात आला, ज्याने पूर्णतः नवीन स्वरूपाची व्यवसाय संस्था निर्माण केली - मर्यादित दायित्व भागीदारी (Limited Liability Partnership - LLP).

त्यामुळे हा घटक हे दोन्ही कायदे दोन विभागांमध्ये समाविष्ट करतो. विभाग १ मध्ये The Indian Partnership Act, १९३२ यावर चर्चा केली आहे, ज्यामध्ये भागीदारी करारनामा (Partnership Deed), भागीदारी संबंध नियंत्रित करणारी सर्वसाधारण तत्त्वे व अटी, तसेच विविध प्रकारच्या भागीदारांच्या भूमिका व जबाबदाऱ्या यांचा समावेश आहे. विभाग २ मध्ये LLP Act, २००८ यावर चर्चा केली आहे, ज्यामध्ये LLP चे स्वरूप व वैशिष्ट्ये, तिच्या निगमीकरणाची प्रक्रिया, LLP व तिच्या भागीदारांच्या दायित्वाची व्याप्ती, तसेच भागीदारी पेढी व LLP यांचे तुलनात्मक विश्लेषण यांचा समावेश आहे.

विभाग १

The Indian Partnership Act, 1932

१.१ भागीदारी करारनामा (Partnership Deed)

अर्थ व व्याख्या

भागीदारी ही एका कराराचा परिणाम असते. The Indian Partnership Act, १९३२ या करारासाठी कोणतेही विशिष्ट स्वरूप बंधनकारक करत नाही - तो तोंडी असू शकतो किंवा लेखी. तथापि, व्यवहारात हा करार औपचारिक लेखी दस्तऐवजाच्या स्वरूपात नोंदवणे अत्यंत सल्ला दिला जातो. भागीदारांमधील संबंध नियंत्रित करणाऱ्या सर्व मान्य अटी व शर्ती असलेल्या या लेखी दस्तऐवजाला भागीदारी करारनामा (Partnership Deed) असे म्हणतात. यालाच भागीदारी करार (Partnership Agreement) असेही म्हटले जाते.

भागीदारी करारनामा सर्व भागीदारांच्या परस्पर सामंजस्याचे प्रतिबिंब पडेल अशा काळजीपूर्वक पद्धतीने तयार करावा. जेथे भागीदारीच्या मालमत्तेमध्ये स्थावर मालमत्तेचा (immovable property) समावेश असतो, तेथे भागीदारीचा दस्तऐवज अनिवार्यपणे लेखी स्वरूपात असणे, Stamp Act, १८९९ नुसार यथोचित मुद्रांकित (duly stamped) असणे आणि Registration Act, १९०८ अंतर्गत नोंदणीकृत असणे आवश्यक आहे.

भागीदारी करारनाम्याचा आशय

कोणताही कायदा अनिवार्य नमुना विहित करत नसला, तरी सुयोग्य पद्धतीने तयार केलेल्या भागीदारी करारनाम्यामध्ये सर्वसाधारणपणे खालील तपशील समाविष्ट असतात:

- भागीदारी पेढीचे नाव.
- सर्व भागीदारांची संपूर्ण नावे व पत्ते.
- पेढीच्या व्यवसायाचे स्वरूप व ठिकाण.
- भागीदारी सुरू झाल्याची तारीख.
- भागीदारीचा कालावधी (निश्चित मुदतीसाठी किंवा इच्छेनुसार).
- प्रत्येक भागीदाराचे भांडवली योगदान, त्यातील योगदानाची पद्धत व स्वरूपासह.
- भागीदारांमधील नफा-तोटा वाटणी गुणोत्तर.
- नवीन भागीदारांच्या प्रवेशासंबंधी व विद्यमान भागीदारांच्या निवृत्तीसंबंधी तरतुदी.
- भागीदारांनी दिलेल्या भांडवलावर देय व्याजाचा दर, असल्यास.
- भागीदारांनी त्यांच्या भांडवली योगदानाव्यतिरिक्त दिलेल्या आगाऊ रकमांवर (advances) देय व्याजाचा दर.
- कोणत्याही भागीदाराला मान्य असल्यास देय पगार, कमिशन किंवा इतर मोबदला.
- पेढीच्या व्यवस्थापनातील प्रत्येक भागीदाराचे अधिकार व कर्तव्ये.
- पेढी विघटीत झाल्यास हिशेब निकालात काढण्यासंबंधी तरतुदी.
- कर्तव्याचा गंभीर भंग किंवा फसवणूक झाल्यास भागीदाराच्या हकालपट्टीसंबंधी (expulsion) तरतुदी.
- भागीदारांमध्ये वाद उद्भवल्यास लवादाबाबत (arbitration) तरतुदी.

विशिष्ट व्यवसायाच्या गरजा व भागीदारांच्या परस्पर सामंजस्यानुसार भागीदारी पेढी करारनाम्यात कोणतीही कलमे जोडू किंवा बदलू शकते.

१.२ भागीदारी नियंत्रित करणाऱ्या सर्वसाधारण अटी, शर्ती व तत्त्वे

The Indian Partnership Act, १९३२ भागीदारांचे परस्पर संबंध – तसेच तृतीय पक्षांशी असलेले संबंध – नियंत्रित करणाऱ्या तत्त्वांची विस्तृत चौकट मांडतो. या तरतुदी, भागीदारांमध्ये याविरुद्ध करार नसल्यास, आपोआप लागू होतात. खालील परिच्छेदांमध्ये मुख्य तरतुदींची चर्चा केली आहे.

अ. भागीदारांचे एकमेकांशी संबंध

भागीदारांची सर्वसाधारण कर्तव्ये (Section ९)

Section ९ प्रत्येक भागीदारावर मूलभूत जबाबदाऱ्या टाकते. प्रत्येक भागीदार बांधील आहे की:

- सर्व भागीदारांच्या सर्वाधिक समाईक हितासाठी पेढीचा व्यवसाय चालवणे.
- सर्व व्यवहारांमध्ये इतर भागीदारांशी न्याय व विश्वासू (क्ष्ीिीीं रपव षरळींहर्षीश्र) वर्तन ठेवणे.
- इतर भागीदारांना किंवा त्यांच्या कायदेशीर प्रतिनिधींना खरे हिशेब सादर करणे.
- पेढीशी संबंधित सर्व बाबींची संपूर्ण माहिती कोणत्याही भागीदाराला किंवा त्याच्या कायदेशीर प्रतिनिधीला पुरवणे.

भागीदारी संबंधाच्या केंद्रस्थानी सद्भावना व परमप्रामाणिकपणाचे कर्तव्य आहे. भागीदार एकमेकांप्रती विश्वस्त कर्तव्य (fiduciary duty) बाळगतात, आणि या कर्तव्याचा कोणताही भंग झाल्यास संबंधित भागीदार झालेल्या नुकसानीची भरपाई देण्यास जबाबदार ठरतो.

फसवणुकीमुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई देण्याचे कर्तव्य (Section १०)

पेढीचा व्यवसाय चालवताना जर एखाद्या भागीदाराने – पेढीविरुद्ध किंवा तृतीय पक्षांविरुद्ध – फसवणूक (fraud) केली, तर अशा फसवणुकीमुळे झालेल्या कोणत्याही नुकसानीची भरपाई (indemnify) पेढीला व इतर भागीदारांना देण्यास तो वैयक्तिकरीत्या जबाबदार असतो. फसव्या कृत्याच्या परिणामांची संपूर्ण जबाबदारी ते कृत्य करणाऱ्या भागीदारावरच येते.

कराराद्वारे हक्क व कर्तव्ये निश्चित करणे (Section ११)

भागीदारांचे परस्पर हक्क व कर्तव्ये त्यांच्यातील स्पष्ट (express) किंवा अंतर्निहित (implied) कराराद्वारे निश्चित केली जाऊ शकतात. असा करार सर्व भागीदारांच्या एकमताने कधीही बदलला जाऊ शकतो, आणि हे एकमतही स्पष्ट किंवा सातत्यपूर्ण व्यवहारक्रमातून अंतर्निहित असू शकते.

महत्त्वाचे म्हणजे, Section ११ अशीही तरतूद करते की Indian Contract Act, १८७२ च्या Section २७ (जो सर्वसाधारणपणे व्यापारावर निर्बंध घालणारे करार शून्यवत ठरवतो) असूनही, भागीदारी करारामध्ये अशी वैध तरतूद असू शकते की भागीदार असेपर्यंत एखादा भागीदार पेढीव्यतिरिक्त इतर कोणताही व्यवसाय करणार नाही.

व्यवसायाचे संचालन (Section 12)

भागीदारांमधील करारास अधीन राहून, Section १२ पेढीच्या व्यवसाय संचालनासंबंधी खालील नियम मांडतो:

- **व्यवस्थापनात सहभागी होण्याचा हक्क Section १२(a):** प्रत्येक भागीदाराला व्यवसायाच्या संचालनात सहभागी होण्याचा हक्क आहे. करारान्वये स्पष्टपणे निर्बंधित केल्याशिवाय, सर्व भागीदारांना हा हक्क समान प्रमाणात आहे.
- **परिश्रमपूर्वक कर्तव्य पार पाडण्याचे कर्तव्य Section १२(b):** व्यवसाय संचालनात प्रत्येक भागीदार आपली कर्तव्ये परिश्रमपूर्वक पार पाडण्यास बांधील आहे.
- **सर्वसाधारण बाबींमध्ये बहुमताचा नियम Section १२(c):** व्यवसायाशी संबंधित सर्वसाधारण (ordinary) बाबींमध्ये मतभेद उद्भवल्यास ते भागीदारांच्या बहुमताने ठरवले जाऊ शकतात, आणि निर्णय होण्यापूर्वी प्रत्येक भागीदाराला आपले मत मांडण्याचा हक्क असतो. तथापि, व्यवसायाच्या स्वरूपात कोणताही बदल सर्व भागीदारांच्या संमतीशिवाय करता येत नाही.
- **हिशेबवह्या पाहण्याचा हक्क Section १२(d):** प्रत्येक भागीदार - सक्रिय असो वा निष्क्रिय (sleeping) - पेढीच्या हिशेबवह्या पाहण्याचा, तपासण्याचा व त्यांच्या प्रती काढून घेण्याचा हक्कदार आहे. हा हक्क सद्भावनेने वापरला गेला पाहिजे.
- **कायदेशीर वारसांचे हक्क Section १२(e):** भागीदाराच्या मृत्यूनंतर, त्याचे वारस, कायदेशीर प्रतिनिधी किंवा त्यांचे विधिवत अधिकृत प्रतिनिधी यांना पेढीच्या हिशेबवह्या पाहण्याचा, तपासण्याचा व त्यांच्या प्रती काढण्याचा हक्क असतो.

परस्पर हक्क व दायित्वे (Section १३)

Section १३ भागीदारांच्या आर्थिक हक्क व जबाबदाऱ्यांसंबंधी खालील आपोआप लागू होणारे (default) नियम मांडतो, जे सर्व याविरुद्धच्या करारास अधीन आहेत:

- **मोबदला नाही Section १३(a):** व्यवसाय संचालनात सहभागी झाल्याबद्दल भागीदाराला नफ्यातील त्याच्या वाट्याव्यतिरिक्त कोणताही मोबदला (remuneration) मिळण्याचा हक्क नाही. हा नियम करारान्वये बदलला जाऊ शकतो.
- **नफा-तोट्याची समान वाटणी Section १३(b):** भागीदारांनी भांडवलामध्ये कोणत्याही प्रमाणात योगदान दिले असले तरीही, कमावलेल्या नफ्यात समान वाटा मिळण्याचा व पेढीला झालेल्या तोट्यात समान योगदान देण्याचा हक्कदार आहेत.

- **भांडवलावरील व्याज Section १३(c):** भागीदाराने भरलेल्या भांडवलावर व्याज मिळण्याचा हक्क केवळ तेव्हाच असतो जेव्हा त्यासंबंधी स्पष्ट करार, पेढीची प्रस्थापित प्रथा किंवा व्यापार प्रथा असेल. असे व्याज केवळ नफ्यातूनच देय असते.
- **आगाऊ रकमेवरील व्याज Section १३(d):** जेव्हा एखादा भागीदार आपल्या मान्य भांडवली योगदानाव्यतिरिक्त पेढीला काही रक्कम भरतो किंवा आगाऊ देतो, तेव्हा त्याला अशा आगाऊ रकमेवर वार्षिक ६% दराने व्याज मिळण्याचा हक्क असतो. भांडवलावरील व्याजाच्या विपरीत, आगाऊ रकमेवरील व्याज पेढी विघटीत झाल्यानंतरही प्रत्यक्ष पैसे मिळेपर्यंत चालू राहते.
- **नुकसानभरपाईचा हक्क Section १३(e):** व्यवसायाच्या सर्वसाधारण व योग्य संचालनात भागीदाराने केलेल्या देयकांबाबत व त्याच्यावर आलेल्या दायित्वांबाबत, तसेच पेढीला होणारे नुकसान टाळण्यासाठी आणीबाणीच्या परिस्थितीत केलेल्या कृतींबाबत – जर अशी कृती एखादी सर्वसाधारण दक्ष व्यक्ती स्वतःच्या व्यवहारात अशाच परिस्थितीत करेल अशी असेल तर – पेढी त्या भागीदाराला नुकसानभरपाई देईल.
- **पेढीला नुकसानभरपाई देण्याचे कर्तव्य Section १३(f):** व्यवसाय संचालनातील आपल्या जाणीवपूर्वक निष्काळजीपणामुळे (wilful neglect) पेढीचे नुकसान झाल्यास भागीदाराने त्याची भरपाई पेढीला द्यावी.

भागीदारी मालमत्ता (Section १४)

पेढीची मालमत्ता – ज्याला 'भागीदारी मालमत्ता' (partnership property), 'समाईक भांडवल'(joint stock), किंवा 'समाईक इस्टेट' (joint estate) असेही म्हणतात – यामध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होतो:

- भागीदारांनी आपल्या योगदानादाखल समाईक भांडवलात आणलेली सर्व मालमत्ता, हक्क व हितसंबंध.
- पेढीच्या व्यवसायादरम्यान पेढीसाठी किंवा पेढीकडून प्राप्त झालेली सर्व मालमत्ता, हक्क व हितसंबंध.
- व्यवसायाची सुनाम किंमत (goodwill).

मुख्य तत्त्व असे आहे की एखादी विशिष्ट मालमत्ता पेढीची आहे की नाही हे भागीदारांच्या खऱ्या हेतूवर किंवा कराराच्या अटींवर अवलंबून असते. भागीदाराची खासगी मालमत्ता पेढीच्या कामासाठी वापरली गेली इतक्यानेच ती आपोआप भागीदारी मालमत्ता बनत नाही.

सुनाम किंमत (Goodwill): Section १४ विशेषतः सुनाम किंमतीला (goodwill) पेढीची मालमत्ता म्हणून मान्यता देते. सुनाम किंमतीच्या विक्रीच्या वेळी, कोणताही भागीदार खरेदीदाराशी असा करार करू शकतो की ज्याद्वारे खरेदीदाराला निश्चित कालावधीसाठी किंवा निश्चित स्थानिक क्षेत्रात स्पर्धात्मक व्यवसाय करण्यापासून रोखता येईल. असा निर्बंध, जर तो वाजवी असेल, तर Indian Contract Act, १८७२ च्या Section २७ असूनही वैध ठरतो.

भागीदारी मालमत्तेचा वापर (Section १५)

Section १५ अशी तरतूद करते की पेढीची मालमत्ता केवळ पेढीच्या उद्देशांसाठीच ठेवली व वापरली जावी. भागीदारी अस्तित्वात असेपर्यंत, कोणत्याही एका भागीदाराला पेढीच्या कोणत्याही विशिष्ट मालमत्तेवर मालकी हक्क नसतो. प्रत्येक भागीदाराला नफ्यातील आपला वाटा मिळण्याचा व भागीदारीची सर्व मालमत्ता भागीदारीच्या व्यवसायासाठीच वापरली जात असल्याची खात्री करण्याचा हक्क असतो.

भागीदारांनी कमावलेला वैयक्तिक नफा (Section १६)

भागीदारांमधील करारास अधीन राहून, Section १६ खालील जबाबदाऱ्या लादतो:

- **पेढीच्या व्यवहारातून मिळालेला नफा:** जर एखाद्या भागीदाराने पेढीच्या एखाद्या व्यवहारातून, किंवा पेढीची मालमत्ता, व्यावसायिक संपर्क अथवा पेढीचे नाव वापरून स्वतःसाठी नफा मिळवला, तर त्याने त्या नफ्याचा हिशेब देऊन तो पेढीला द्यावा.
- **स्पर्धात्मक व्यवसायातून मिळालेला नफा:** जर एखादा भागीदार पेढीच्या व्यवसायासारखाच व त्याच्याशी स्पर्धा करणारा व्यवसाय चालवत असेल, तर त्याने अशा स्पर्धात्मक व्यवसायातून कमावलेल्या सर्व नफ्याचा हिशेब देऊन तो पेढीला द्यावा.

ऐतिहासिक निकाल (*Landmark Case*): *Bentley v. Craven* (1853) या प्रकरणात, पेढीच्या वतीने स्वतःच्या साठ्यातून साखर खरेदी करून नफा कमावणाऱ्या भागीदाराला तो नफा पेढीला देण्यास जबाबदार धरण्यात आले. *Section 16* चा आधार हेच तत्त्व आहे.

पेढीतील बदलानंतर भागीदारांचे हक्क व कर्तव्ये (Section १७)

जेव्हा पेढीच्या घटनेत बदल होतो – जसे की एखाद्या भागीदाराचा प्रवेश किंवा निर्गमन, किंवा निश्चित मुदत संपल्यानंतरही व्यवसाय सुरू ठेवणे – तेव्हा Section १७ अशी तरतूद करते की पुनर्रचित पेढीतील भागीदारांचे परस्पर हक्क व कर्तव्ये, जेवढ्या प्रमाणात लागू होऊ शकतील तेवढ्या प्रमाणात, बदलापूर्वी होती तशीच राहतात. निश्चित मुदतीसाठी स्थापन झालेली भागीदारी मुदत संपल्यानंतरही सुरू राहिल्यास, हक्क व कर्तव्ये तीच राहतात परंतु ती इच्छेनुसार भागीदारीच्या (partnership at will) स्वरूपाशी सुसंगत होतात.

ब. भागीदारांचे तृतीय पक्षांशी संबंध

पेढीचा प्रतिनिधी म्हणून भागीदार (Section १८)

Section १८ हे मूलभूत तत्त्व प्रस्थापित करते की पेढीच्या व्यवसायाच्या उद्देशांसाठी प्रत्येक भागीदार पेढीचा प्रतिनिधी (agent) असतो. याचा अर्थ असा की पेढीच्या व्यवसायादरम्यान व त्याच्या अधिकारकक्षेत केलेली भागीदाराची कृती पेढीला व तिच्या सर्व भागीदारांना बांधील ठरते. भागीदाराची दुहेरी भूमिका असते - तो एकाच वेळी मालक (principal) असतो (कारण त्याला पेढीत मालकी हितसंबंध असतो) आणि प्रतिनिधी (agent) असतो (कारण तो आपल्या कृतींद्वारे सहभागीदारांना बांधील करू शकतो).

भागीदाराचा अंतर्निहित अधिकार (Implied Authority) (Section १९)

Section १९ द्वारे भागीदाराला पेढीला बांधील करण्याचा जो अधिकार दिला जातो, त्याला त्याचा 'अंतर्निहित अधिकार' (implied authority) असे म्हणतात. पेढीने चालवल्या जाणाऱ्या प्रकारच्या व्यवसायाच्या नेहमीच्या पद्धतीने चालवण्यासाठी भागीदाराने केलेली कृती - जर ती पेढीच्या नावाने किंवा पेढीला बांधील करण्याचा हेतू व्यक्त करणाऱ्या पद्धतीने केली असेल (Section २२) - तर ती पेढीला बांधील करते.

व्यापाराची याविरुद्ध कोणतीही प्रथा किंवा रूढी नसल्यास, भागीदाराचा अंतर्निहित अधिकार त्याला खालील गोष्टी करण्याचा अधिकार देत नाही:

- पेढीच्या व्यवसायाशी संबंधित वाद लवादाकडे (arbitration) सोपवणे.
- पेढीच्या वतीने स्वतःच्या नावे बँक खाते उघडणे.
- पेढीच्या दाव्याशी किंवा दाव्याच्या भागाशी तडजोड करणे किंवा तो सोडून देणे.
- पेढीच्या वतीने दाखल केलेला दावा किंवा कार्यवाही मागे घेणे.
- पेढीविरुद्धच्या दाव्यात किंवा कार्यवाहीत कोणतेही दायित्व मान्य करणे.
- पेढीच्या वतीने स्थावर मालमत्ता (immovable property) संपादन करणे.
- पेढीच्या मालकीची स्थावर मालमत्ता हस्तांतरित करणे.
- पेढीच्या वतीने भागीदारी करार करणे.

अंतर्निहित अधिकाराचा विस्तार व निर्बंध (Section २०)

भागीदारांमधील कराराद्वारे भागीदाराच्या अंतर्निहित अधिकाराचा विस्तार किंवा निर्बंध करता येतो. तथापि, अशा प्रकारे लादलेला निर्बंध तृतीय पक्षाविरुद्ध तेव्हाच परिणामकारक ठरतो जेव्हा:

तृतीय पक्षाला त्या निर्बंधाची माहिती असेल, किंवा

तृतीय पक्षाला हे माहीत नसेल की तो एखाद्या पेढीतील भागीदाराशी व्यवहार करत आहे.

अशा विस्तार किंवा निर्बंधासाठी सर्व भागीदारांची संमती आवश्यक असते. कोणताही एक भागीदार किंवा भागीदारांचे बहुमतसुद्धा एकतर्फी पद्धतीने कोणत्याही भागीदाराचा अंतर्निहित अधिकार बदलू शकत नाही.

आणीबाणीतील अधिकार (Section २१)

आणीबाणीच्या प्रसंगी, पेढीचे नुकसान टाळण्यासाठी एखाद्या सर्वसाधारण दक्ष व्यक्तीने स्वतःच्या बाबतीत अशाच परिस्थितीत जे केले असते, ते सर्व करण्याचा अधिकार भागीदाराला असतो. अशा कृती, त्या भागीदाराच्या अंतर्निहित अधिकाराच्या नेहमीच्या कक्षेत येत नसल्या तरीही, पेढीला बांधील करतात.

भागीदाराने केलेल्या कबुलीचा परिणाम (Section २३)

पेढीच्या कारभारासंबंधी व तिच्या व्यवसायाच्या सर्वसाधारण मार्गात भागीदाराने केलेली कबुली किंवा विधान (admission or representation) पेढीविरुद्ध पुरावा म्हणून ग्राह्य धरले जाते. तथापि, जर त्या विषयावर भागीदाराचा अधिकार मर्यादित असेल आणि व्यवहारातील दुसऱ्या पक्षाला त्या निर्बंधाची जाणीव असेल, तर अशी कबुली पेढीला बांधील करणार नाही.

कार्यरत भागीदाराला दिलेल्या नोटिशीचा परिणाम (Section २४)

पेढीच्या व्यवसायात नियमितपणे कार्यरत असणाऱ्या भागीदाराला पेढीच्या कारभाराशी संबंधित एखाद्या बाबीविषयी दिलेली नोटीस, संपूर्ण पेढीला दिलेली नोटीस म्हणून गणली जाते. हे प्रतिनिधित्वाच्या (agency) तत्त्वाशी सुसंगत आहे - प्रतिनिधीला दिलेली नोटीस मालकाला दिलेली नोटीस समजली जाते. नोटीस प्रत्यक्ष (actual) असावी, गृहीत (constructive) नसावी, आणि ती पेढीच्या व्यवसायाशी संबंधित असावी. नोटीस मिळालेल्या भागीदाराने केलेल्या किंवा त्याच्या संमतीने झालेल्या फसवणुकीच्या प्रकरणांना यातून सूट देण्यात आली आहे.

तृतीय पक्षांप्रती दायित्व (Sections २५, २६ and २७)

- **पेढीच्या कृतींसाठी दायित्व Section २५:** प्रत्येक भागीदार, इतर कोणत्याही भागीदाराने त्याच्या स्पष्ट किंवा अंतर्निहित अधिकाराच्या कक्षेत पेढीच्या वतीने केलेल्या सर्व कृतींसाठी तृतीय पक्षांप्रती संयुक्त आणि स्वतंत्रपणे (jointly and severally) जबाबदार असतो. हे दायित्व संयुक्त (म्हणजे सर्व भागीदारांविरुद्ध एकत्रितपणे दावा करता येतो) आणि स्वतंत्र (म्हणजे प्रत्येक भागीदाराविरुद्ध संपूर्ण रकमेसाठी स्वतंत्रपणे दावा करता येतो) असे दोन्ही प्रकारचे असते.

- **भागीदाराच्या चुकीच्या कृतीसाठी दायित्व Section २६:** जर एखाद्या भागीदाराच्या चुकीच्या कृतीमुळे (wrongful act) तृतीय पक्षाचे नुकसान झाले किंवा त्याला इजा झाली, आणि ती कृती पेढीच्या व्यवसायाच्या सर्वसाधारण मार्गात किंवा इतर भागीदारांच्या अधिकाराने केली गेली असेल, तर पेढी त्या भागीदाराइतकीच जबाबदार असते.
- **गैरवापरासाठी दायित्व Section २७:** जेथे आपल्या प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या अधिकाराच्या (apparent authority) कक्षेत काम करणाऱ्या भागीदाराला तृतीय पक्षाकडून पैसे किंवा मालमत्ता मिळते व तो त्याचा गैरवापर करतो, किंवा जेथे तृतीय पक्षाचे पैसे किंवा मालमत्ता पेढीच्या ताब्यात येते व एखादा भागीदार तिचा गैरवापर करतो, तेथे झालेल्या नुकसानीची भरपाई देण्यास पेढी जबाबदार असते.

ऐतिहासिक निकाल (*Landmark Case*): *Hamlyn v. John Houston Co.* (१९०३) – एका भागीदाराने प्रतिस्पर्ध्याच्या कर्मचाऱ्याला गोपनीय माहिती मिळवण्यासाठी लाच दिली, या चुकीच्या कृतीसाठी पेढीला जबाबदार धरण्यात आले, जरी दुसऱ्या भागीदाराला याची कल्पना नव्हती, कारण ही कृती भागीदारीच्या व्यवसायाच्या प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या कक्षेत होती.

भागीदाराच्या हितसंबंधाच्या हस्तांतरणकर्त्याचे हक्क (Section २९)

पेढीतील भागीदाराचा वाटा ही हस्तांतरणीय मालमत्ता (transferable property) आहे. तथापि, भागीदारी संबंध हा परस्पर विश्वासावर आधारित असल्यामुळे, हस्तांतरणकर्ता (transferee) हस्तांतरण करणाऱ्या भागीदाराच्या जागी आपोआप येत नाही.

- **पेढी सुरू असताना:** हस्तांतरणकर्त्याला व्यवसायाच्या संचालनात हस्तक्षेप करण्याचा, हिशेब मागण्याचा, किंवा पेढीच्या हिशेबवह्या तपासण्याचा हक्क नसतो. त्याला केवळ हस्तांतरण करणाऱ्या भागीदाराच्या नफ्यातील वाटा मिळण्याचा हक्क असतो, आणि भागीदारांनी मान्य केलेला नफ्याचा हिशेब त्याने स्वीकारणे बंधनकारक असते.
- **विघटन किंवा निवृत्तीच्या वेळी:** हस्तांतरणकर्त्याला हस्तांतरण करणाऱ्या भागीदाराच्या वाट्याइतकी पेढीची मालमत्ता मिळण्याचा हक्क प्राप्त होतो, आणि विघटनाच्या तारखेपासूनचा हिशेब मिळण्याचाही हक्क असतो.

भागीदारीच्या फायद्यांसाठी दाखल केलेला अल्पवयीन (Section ३०)

अल्पवयीन व्यक्ती (minor) पेढीत भागीदार होऊ शकत नाही, कारण अल्पवयीनासोबतचा करार प्रारंभापासूनच शून्यवत (void ab initio) असतो. तथापि, Section ३० अंतर्गत, सर्व विद्यमान भागीदारांच्या संमतीने अल्पवयीनाला भागीदारीच्या फायद्यांसाठी (benefits of partnership) दाखल करता येते.

अल्पवयीन भागीदाराचे हक्क:

- पेढीच्या नफ्यात व मालमत्तेत त्याच्या मान्य वाट्यावर हक्क.
- पेढीच्या हिशेबांपर्यंत पोहोच, त्यांची तपासणी व त्यांच्या प्रती काढण्याचा हक्क.
- हिशेबासाठी किंवा आपला वाटा मिळण्यासाठी भागीदारांविरुद्ध दावा करण्याचा हक्क, परंतु केवळ पेढीशी संबंध तोडल्यानंतरच.

अल्पवयीन भागीदाराचे दायित्व (सज्ञान होण्यापूर्वी):

- त्याचे दायित्व पेढीच्या नफ्यातील व मालमत्तेतील त्याच्या वाट्यापुरतेच मर्यादित असते.
- त्याच्या अल्पवयीनतेच्या काळात झालेल्या पेढीच्या कर्जांसाठी त्याला कोणतेही वैयक्तिक दायित्व नसते.
- त्याला दिवाळखोर (insolvent) घोषित करता येत नाही, परंतु पेढी दिवाळखोर घोषित झाल्यास, त्याचा पेढीतील वाटा शासकीय प्राप्तकर्त्याकडे (Official Receiver) किंवा नियुक्त प्रशासकाकडे (Assignee) निहित होतो.

सज्ञान झाल्यावर: सज्ञान झाल्यापासून सहा महिन्यांच्या आत, किंवा भागीदारीच्या फायद्यांसाठी आपल्याला दाखल करण्यात आले होते याची माहिती मिळाल्यापासून सहा महिन्यांच्या आत (जे नंतर घडेल ते), अल्पवयीनाने भागीदार व्हायचे की पेढी सोडायची हे ठरवावे लागते. त्याने आपल्या निर्णयाची जाहीर नोटीस द्यावी लागते.

- जर त्याने भागीदार होण्याचे निवडले, तर त्याच्या मूळ प्रवेशाच्या तारखेपासून पेढीच्या सर्व कृतींसाठी तो वैयक्तिकरीत्या जबाबदार ठरतो, आणि त्याचा वाटा अल्पवयीन असतानाचा होता तसाच राहतो.
- जर त्याने भागीदार न होण्याचे निवडले, तर अशा नोटिशीच्या तारखेपर्यंत त्याचे हक्क व दायित्वे अल्पवयीनासारखीच राहतात, आणि नोटिशीच्या तारखेनंतर पेढीच्या कोणत्याही कृतींसाठी त्याचा वाटा जबाबदार धरला जाणार नाही.
- जर त्याने सहा महिन्यांत जाहीर नोटीस दिली नाही, तर तो भागीदार होण्याचे निवडले असे गृहीत धरले जाते, आणि त्याचे वैयक्तिक दायित्व त्याच्या फायद्यांसाठी दाखल झाल्याच्या तारखेपासून पूर्वलक्ष्यी प्रभावाने (retrospectively) लागू होते.

पेढीतील बदलामुळे सातत्यपूर्ण हमीचे (Continuing Guarantee) रद्दीकरण (Section ३८)

पेढीला किंवा पेढीच्या व्यवहारांसंदर्भात तृतीय पक्षाला दिलेली सातत्यपूर्ण हमी (continuing guarantee), याविरुद्ध करार नसल्यास, पेढीच्या घटनेत कोणताही बदल झाल्याच्या तारखेपासून

भविष्यातील व्यवहारांबाबत रद्द होते. पुनर्रचित पेढीसाठी आपली हमी विस्तारित करण्यास संमती न दिलेल्या हमीदारांचे हे एक संरक्षण आहे.

१.३ भागीदारीचे प्रकार

कायदा वेगवेगळ्या निकषांवर आधारित भागीदारीचे दोन प्रकारांत वर्गीकरण मान्य करतो:

अ. कालावधीवर आधारित

इच्छेनुसार भागीदारी (Partnership at Will) Section ७: जेव्हा भागीदारीच्या कालावधीसाठी कोणतीही निश्चित मुदत ठरलेली नसते व तिच्या समाप्तीसाठी कोणतीही तरतूद केलेली नसते, तेव्हा तिला ङ्गइच्छेनुसार भागीदारीफ म्हणतात. अशी भागीदारी, कोणत्याही भागीदाराने इतर सर्व भागीदारांना पेढी विघटीत करण्याच्या हेतूची लेखी नोटीस देऊन विघटीत करता येते. निश्चित मुदतीसाठी स्थापन झालेली भागीदारी मुदत संपल्यानंतरही सुरू राहिल्यास, ती इच्छेनुसार भागीदारी बनली असे मानले जाते.

निश्चित कालावधीसाठी भागीदारी: जेथे भागीदार भागीदारीसाठी विशिष्ट कालावधी ठरवतात, तिला निश्चित कालावधीसाठी भागीदारी म्हणतात. मान्य कालावधी संपल्यावर ती आपोआप संपुष्टात येते, त्यानंतर सुरू ठेवण्याबाबत करार असल्यास त्याला अधीन राहून.

ब. व्यवसायाच्या व्याप्तीवर आधारित

विशिष्ट भागीदारी (Particular Partnership) Section ८: एका ठराविक उपक्रमासाठी किंवा साहसासाठी स्थापन झालेल्या भागीदारीला विशिष्ट भागीदारी म्हणतात. भागीदारांमधील कराराच्या अधीन राहून, ती विशिष्ट उपक्रम किंवा साहस पूर्ण झाल्यावर विघटीत होते.

सर्वसाधारण भागीदारी: एखाद्या विशिष्ट प्रकल्पापुरती मर्यादित न राहता, सर्वसाधारणपणे व्यवसायासाठी स्थापन झालेल्या भागीदारीला सर्वसाधारण भागीदारी म्हणतात. भागीदारांचे दायित्व पेढीने चालवलेल्या सर्व उपक्रमांपर्यंत विस्तारते.

१.४ विविध प्रकारच्या भागीदारांच्या भूमिका व जबाबदाऱ्या

भागीदारांचे वर्गीकरण त्यांच्या सहभागाच्या पातळीवर, त्यांच्या दायित्वावर व पेढीशी असलेल्या त्यांच्या संबंधावर आधारित करता येते. The Indian Partnership Act, १९३२ खालील प्रकारच्या भागीदारांना मान्यता देतो:

१. सक्रिय किंवा प्रकट भागीदार (Active or Ostensible Partner)

सक्रिय भागीदार (ज्याला प्रकट किंवा प्रत्यक्ष भागीदार असेही म्हणतात) असा असतो जो:

- कराराद्वारे भागीदार बनलेला असतो, आणि

- भागीदारीच्या व्यवसाय संचालनात सक्रियपणे सहभागी असतो.

पेढीचा प्रतिनिधी (agent) या नात्याने, सक्रिय भागीदार व्यवसायाच्या सर्वसाधारण मार्गात केलेल्या सर्व कृतींद्वारे पेढीला व इतर सर्व भागीदारांना बांधील करू शकतो. त्याच्या सक्रिय भूमिकेस अनुसरून त्याला हक्क व कर्तव्ये दोन्ही असतात.

निवृत्तीनंतरचे दायित्व: निवृत्तीच्या वेळी, सक्रिय भागीदाराने आपल्या निवृत्तीनंतर इतर भागीदारांनी केलेल्या कृतींसाठीच्या दायित्वातून मुक्त होण्यासाठी आपल्या निवृत्तीची जाहीर नोटीस देणे आवश्यक असते. निवृत्तीपूर्वी त्याला भागीदार म्हणून ओळखणारी आणि त्याच्या निवृत्तीची नोटीस न मिळालेली व्यक्ती त्याला जबाबदार धरू शकते.

२. निष्क्रिय किंवा सुप्त भागीदार (Sleeping or Dormant Partner)

निष्क्रिय किंवा सुप्त भागीदार असा असतो जो:

- कराराद्वारे भागीदार बनलेला असतो, आणि
- भागीदारीच्या व्यवसाय संचालनात सक्रियपणे सहभागी नसतो.

आपल्या निष्क्रियतेला न जुमानता, निष्क्रिय भागीदार तृतीय पक्षांप्रती पेढीच्या सर्व कृतींसाठी सक्रिय भागीदाराइतकाच जबाबदार असतो. तो पेढीच्या नफ्यात वाटा घेतो व तोट्यातही योगदान देतो.

निवृत्तीच्या वेळी : निष्क्रिय भागीदाराला आपल्या निवृत्तीची जाहीर नोटीस देण्याची आवश्यकता नसते, कारण तो सुरुवातीपासूनच तृतीय पक्षांना भागीदार म्हणून माहीत नसतो. पेढीशी व्यवहार करणाऱ्या व्यक्तींनी त्याच्या प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या अधिकारावर विसंबून राहिले असे गृहीत धरले जात नाही.

३. नाममात्र भागीदार (Nominal Partner)

नाममात्र भागीदार असा असतो जो पेढीत कोणतेही खरे हितसंबंध नसताना तिला आपले नाव देतो. तो:

- पेढीत भांडवल गुंतवत नाही.
- व्यवसाय संचालनात सहभागी होत नाही.
- पेढीच्या नफ्यात वाटा मिळण्याचा हक्कदार नसतो.
- तरीही, तो पूर्ण भागीदार असल्याप्रमाणे पेढीच्या सर्व कृतींसाठी तृतीय पक्षांप्रती जबाबदार असतो.

नाममात्र भागीदाराच्या नावाच्या व प्रतिष्ठेच्या विश्वासावर तृतीय पक्ष पेढीला उधारी देऊ शकतात, म्हणून हे दायित्व उद्भवते. त्याच्या मनोविकृतीमुळे (insanity) पेढी विघटीत होत नाही. निवृत्तीच्या वेळी त्याने जाहीर नोटीस देणे आवश्यक असते.

४. केवळ नफ्यातील भागीदार (Partner in Profits Only)

केवळ नफ्यातील भागीदार पेढीच्या नफ्यात वाटा मिळवण्याचा हक्कदार असतो, परंतु पेढीच्या तोट्यात योगदान देण्यास जबाबदार नसतो. तथापि, त्याच्याशी संबंधित नफ्याच्या मर्यादेपर्यंत तो तृतीय पक्षांप्रती पेढीच्या सर्व कृतींसाठी जबाबदार राहतो. अशी व्यवस्था भागीदारी करारनाम्यात स्पष्टपणे नमूद केलेली असणे आवश्यक आहे.

५. नवागत भागीदार (Incoming Partner)

नवागत भागीदार अशी व्यक्ती असते जिला सर्व विद्यमान भागीदारांच्या संमतीने आधीच अस्तित्वात असलेल्या पेढीत दाखल केले जाते. त्याचा प्रवेश Section ३१ द्वारे नियंत्रित केला जातो.

दायित्व: नवागत भागीदार, भागीदार म्हणून प्रवेश करण्यापूर्वी पेढीने केलेल्या कोणत्याही कृतीसाठी जबाबदार नसतो, जोपर्यंत तो स्पष्टपणे असे दायित्व स्वीकारण्यास संमत होत नाही. जेव्हा नवीन पेढी जुन्या पेढीची दायित्वे स्वीकारण्यास संमत होते व कर्जदार नवीन पेढीला आपला कर्जदार म्हणून स्वीकारण्यास संमत होतात, तेव्हा या तांत्रिक प्रक्रियेला ङ्गनवीकरणफ (novation) म्हणतात.

६. निर्गमित किंवा निवृत्त भागीदार (Outgoing or Retiring Partner)

निर्गमित भागीदार असा असतो जो उर्वरित भागीदार व्यवसाय सुरू ठेवत असताना पेढी सोडतो. Section ३२ अंतर्गत भागीदार निवृत्त होऊ शकतो:

- सर्व इतर भागीदारांच्या संमतीने.
- स्पष्ट कराराच्या अटींनुसार.

इच्छेनुसार भागीदारीच्या (partnership at will) बाबतीत, इतर सर्व भागीदारांना निवृत्तीच्या हेतूची लेखी नोटीस देऊन.

निवृत्तीनंतरचे दायित्व: निवृत्त भागीदार, त्याच्या निवृत्तीची जाहीर नोटीस दिली जाईपर्यंत, निवृत्तीनंतर झालेल्या कृतींसाठी तृतीय पक्षांप्रती भागीदार म्हणून जबाबदार राहतो. तथापि, तो भागीदार होता याची माहिती नसताना पेढीशी व्यवहार करणाऱ्या कोणत्याही तृतीय पक्षाप्रती तो जबाबदार नसतो.

स्पर्धात्मक व्यवसाय करण्याचा हक्क Section ३६: निर्गमित भागीदार पेढीशी स्पर्धा करणारा व्यवसाय करू शकतो. तथापि, याविरुद्ध करार नसल्यास, तो पेढीचे नाव वापरू शकत नाही, स्वतः पेढीचा व्यवसाय चालवत असल्याचे भासवू शकत नाही, किंवा त्याच्या निर्गमनापूर्वी पेढीशी व्यवहार करणाऱ्या व्यक्तींना आकर्षित करू शकत नाही.

पुढील नफ्यातील वाट्याचा हक्क Section ३७: जेव्हा एखादा भागीदार (मृत्यू, निवृत्ती इत्यादींमुळे) भागीदार राहत नाही आणि उर्वरित किंवा सुरू असलेले भागीदार हिशेब निकालात न काढता पेढीच्या

मालमत्तेसह व्यवसाय सुरू ठेवतात, तेव्हा निर्गमित भागीदाराला किंवा त्याच्या कायदेशीर प्रतिनिधीला, त्याच्या निवडीनुसार, पुढीलपैकी एक हक्क मिळतो: (अ) पेढीच्या मालमत्तेतील त्याच्या वाट्याच्या वापरामुळे मिळालेल्या नफ्यातील वाटा, किंवा (ब) पेढीच्या मालमत्तेतील त्याच्या वाट्याच्या रकमेवर वार्षिक ६% दराने व्याज.

७. भासवून भागीदार (Partner by Holding Out) (Section २८)

भासवून भागीदारी (याला विबंधाद्वारे भागीदारी - partnership by estoppel - असेही म्हणतात) तेव्हा उद्भवते जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःला पेढीचा भागीदार म्हणून भासवते, किंवा इतरांना तसे भासवण्याची जाणीवपूर्वक परवानगी देते, प्रत्यक्षात ती भागीदार नसतानाही.

अशी व्यक्ती, त्या भासवण्यावर विसंबून पेढीला उधारी देणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीप्रती जबाबदार असते. हे भासवणे फसव्या हेतूने केले होते की नाही याचा या दायित्वाशी संबंध नाही. भासवणे केले गेले आणि तृतीय पक्षाने त्यावर विसंबून नुकसान सोसले, इतके पुरेसे आहे.

ऐतिहासिक उपयोग: हे तत्त्व निवृत्तीची जाहीर नोटीस न देता निवृत्त झालेल्या माजी भागीदारालाही लागू होते. तो अजूनही भागीदार आहे असे मानून त्याला नंतर उधारी देणाऱ्या व्यक्ती त्याला जबाबदार धरू शकतात.

८. उप-भागीदार (Sub-Partner)

उप-भागीदारी तेव्हा उद्भवते जेव्हा एखादा भागीदार पेढीतील आपल्या नफ्याच्या वाट्यातील हिस्सा एखाद्या बाहेरील व्यक्तीशी (भागीदारी करारात सामील नसलेल्या तृतीय पक्षाशी) वाटून घेण्याचे मान्य करतो. अशा बाहेरील व्यक्तीला उप-भागीदार म्हणतात.

उप-भागीदाराला पेढीविरुद्ध कोणतेही हक्क नसतात व तो पेढीच्या कर्जांसाठी जबाबदार नसतो. त्याचा संबंध केवळ नफा वाटून घेण्यास मान्य झालेल्या मूळ भागीदाराशीच असतो, पेढीशी किंवा इतर भागीदारांशी नाही.

१.५ पेढीच्या पुनर्रचनेचे कायदेशीर परिणाम

भागीदारांच्या रचनेत होणारा कोणताही बदल पेढीच्या पुनर्रचनेस (reconstitution) कारणीभूत ठरतो. कायदा खालील परिस्थितींसाठी सविस्तर नियम मांडतो:

भागीदाराची हकालपट्टी (Expulsion) (Section ३३)

खालील तिन्ही अटी पूर्ण झाल्यासच भागीदारांच्या बहुमताद्वारे एखाद्या भागीदाराला पेढीतून हाकलून देता येते:

- हकालपट्टीचा अधिकार भागीदारांमधील करारात असणे आवश्यक आहे.
- हा अधिकार भागीदारांच्या बहुमताद्वारे वापरला गेला पाहिजे.
- हा अधिकार सद्भावनेने वापरला गेला पाहिजे – म्हणजेच हकालपट्टी पेढीच्या खऱ्या हितासाठी असावी, हाकलण्यात येणाऱ्या भागीदाराला नोटीस दिली गेली पाहिजे, आणि त्याला आपले म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी दिली गेली पाहिजे.

यापैकी कोणतीही अट पूर्ण न झाल्यास, हकालपट्टी शून्यवत व निष्प्रभावी ठरते. अयोग्य पद्धतीने हाकलण्यात आलेला भागीदार पुनर्स्थापनेची मागणी करू शकतो किंवा आपल्या भांडवलाच्या व नफ्याच्या वाट्याच्या परताव्यासाठी दावा करू शकतो.

भागीदाराची दिवाळखोरी (Section ३४)

एखाद्या भागीदाराला दिवाळखोर घोषित केल्यावर, खालील परिणाम होतात:

- घोषणेच्या आदेशाच्या तारखेपासून तो भागीदार राहत नाही.
- भागीदारी करारनाम्यात याविरुद्ध तरतूद नसल्यास, पेढी विघटीत होते.
- दिवाळखोर भागीदाराची इस्टेट, घोषणेच्या तारखेनंतर पेढीने केलेल्या कृतींसाठी जबाबदार नसते.
- घोषणेच्या तारखेनंतर दिवाळखोर भागीदाराने केलेल्या कोणत्याही कृतीसाठी पेढी जबाबदार नसते.

भागीदाराचा मृत्यू (Section ३५)

सर्वसाधारणपणे, याविरुद्ध करार नसल्यास भागीदाराच्या मृत्यूमुळे पेढी विघटीत होते. तथापि:

- मृत भागीदाराची इस्टेट त्याच्या मृत्यूनंतर पेढीने केलेल्या कृतींसाठी जबाबदार नसते.
- भागीदाराच्या मृत्यूची जाहीर नोटीस देण्याची आवश्यकता नसते – मृत्यू हीच स्वतः नोटीस असते.
- उर्वरित किंवा सुरू असलेले भागीदार हिशेब निकालात न काढता व्यवसाय सुरू ठेवत असल्यास, मृत भागीदाराचे कायदेशीर प्रतिनिधी Section ३७ अंतर्गत वर्णिलेल्या हक्कांचे हक्कदार असतात.

१.६ पेढ्यांची नोंदणी (Sections ५८ and ५९)

The Indian Partnership Act, १९३२ पेढीची नोंदणी बंधनकारक करत नाही. तथापि, नोंदणी न केल्याचे परिणाम इतके गंभीर आहेत की न्यायालयात आपले हक्क बजावू इच्छिणाऱ्या कोणत्याही पेढीसाठी

व्यवहारतः नोंदणी आवश्यक ठरते.

नोंदणीची प्रक्रिया

पेढीचे मुख्य व्यवसायस्थान असलेल्या क्षेत्राच्या पेढी निबंधकाकडे (Registrar of Firms) विहित नमुन्यातील विवरणपत्र, विहित शुल्कासह पाठवून किंवा सुपूर्द करून पेढीची नोंदणी कधीही करता येते. या विवरणपत्रात पुढील तपशील असणे आवश्यक आहे:

- पेढीचे नाव.
- पेढीचे व्यवसायस्थान किंवा मुख्य व्यवसायस्थान.
- पेढी व्यवसाय करत असलेल्या इतर कोणत्याही ठिकाणांची नावे.
- प्रत्येक भागीदार पेढीत सामील झाल्याची तारीख.
- सर्व भागीदारांची संपूर्ण नावे व कायमचे पत्ते.
- पेढीचा कालावधी.

हे विवरणपत्र सर्व भागीदारांनी किंवा त्यांच्या विशेष अधिकृत प्रतिनिधींनी स्वाक्षरीत व सत्यापित केलेले असणे आवश्यक आहे. आवश्यकता पूर्ण झाल्याची निबंधकाची खात्री झाल्यावर, तो पेढी नोंदवहीत (Register of Firms) नोंद करतो व नोंदणी प्रमाणपत्र (Certificate of Registration) जारी करतो. विहित नमुन्यातील व विहित शुल्कासह संपूर्ण अर्ज दाखल केल्यावर नोंदणी पूर्ण झाली असे मानले जाते.

राज्य शासनाची लेखी संमती असल्याशिवाय, पेढीच्या नावात 'Crown', 'Emperor', 'Imperial', 'King', 'Queen', 'Royal' असे शब्द किंवा शासनाचे अनुमोदन अथवा आश्रय सुचवणारा कोणताही शब्द असू नये.

नोंदणी न केल्याचे परिणाम (Section ६९)

Section ६९ अंतर्गत, नोंदणी न केलेल्या पेढीवर पुढील निर्बंध लागू होतात:

- पेढी नोंदणीकृत असल्याशिवाय व दावा करणाऱ्या सर्व व्यक्ती पेढी नोंदवहीत भागीदार म्हणून दाखवलेल्या असल्याशिवाय, कराराच्या भंगासाठी तृतीय पक्षाविरुद्ध पेढी किंवा कोणताही भागीदार दिवाणी न्यायालयात दावा दाखल करू शकत नाही.
- तृतीय पक्षाने पेढीविरुद्ध दाखल केलेल्या ₹ १०० हून अधिक मूल्याच्या दाव्यात, पेढी किंवा भागीदार कोणताही निवाडा-वजा-हक्क (set-off) दावा करू शकत नाही.
- नोंदणी न केलेल्या पेढीचा भागीदार, करारातून उद्भवणाऱ्या हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी

पेढीविरुद्ध किंवा सहभागीदारांविरुद्ध कायदेशीर कार्यवाही करू शकत नाही.

तथापि, हे निर्बंध पुढील गोष्टींवर परिणाम करत नाहीत:

- तृतीय पक्षांचा पेढी किंवा कोणत्याही भागीदाराविरुद्ध दावा करण्याचा हक्क.
- पेढी विघटीत करण्यासाठी किंवा विघटीत पेढीच्या मालमत्तेच्या हिशेबासाठी व वसुलीसाठी भागीदारांचा दावा करण्याचा हक्क.
- दिवाळखोर भागीदाराची मालमत्ता मुक्त करण्याचा शासकीय नेमणूकदार (Official Assignee) किंवा प्राप्तकर्त्याचा (Receiver) अधिकार.
- दाव्याचे मूल्य ₹ १०० पेक्षा जास्त नसल्यास दावा करण्याचा किंवा निवाडा-वजा-हक्क मागण्याचा हक्क.

१.७ पेढ्यांचे विघटन (Sections ३९ to ४७)

पेढीच्या सर्व भागीदारांमधील भागीदारी विघटीत होण्यास ङ्गपेढीचे विघटनफ (dissolution of the firm) असे म्हणतात (Section ३९). यामुळे सर्व भागीदारांमधील कायदेशीर संबंध पूर्णपणे संपुष्टात येतो. हे ङ्गभागीदारीचे विघटनफ (dissolution of partnership) यापासून वेगळे समजले पाहिजे, जे तेव्हा घडते जेव्हा एक किंवा अधिक भागीदार पेढी सोडतात व उर्वरित भागीदार व्यवसाय सुरू ठेवतात - पेढीची पुनर्रचना होते परंतु ती विघटीत होत नाही.

विसर्जनाचे प्रकार

अ. न्यायालयाच्या आदेशाशिवाय विघटन:

- **कराराद्वारे Section ४०:** सर्व भागीदारांच्या संमतीने, किंवा भागीदारांमधील कराराच्या अटींनुसार, पेढी कधीही विघटीत होऊ शकते.
- **सक्तीचे विघटन Section ४१:** एखाद्या घटनेमुळे पेढीचा व्यवसाय बेकायदेशीर ठरल्यास, किंवा सर्व भागीदार (किंवा एकाव्यतिरिक्त सर्व) दिवाळखोर घोषित झाल्यास, पेढी सक्तीने विघटीत होते.
- **विशिष्ट प्रसंगांमुळे Section ४२:** करारास अधीन राहून, निश्चित मुदत संपल्यावर, विशिष्ट साहस पूर्ण झाल्यावर, भागीदाराच्या मृत्यूवर, किंवा भागीदार दिवाळखोर घोषित झाल्यावर पेढी विघटीत होऊ शकते.
- **नोटिशीद्वारे Section ४३:** इच्छेनुसार भागीदारीत, कोणताही भागीदार इतर सर्व भागीदारांना

पेढी विघटीत करण्याच्या हेतूची लेखी नोटीस देऊन पेढी विघटीत करू शकतो. नोटिशीत नमूद तारखेपासून, किंवा तारीख नमूद नसल्यास नोटीस मिळाल्याच्या तारखेपासून, पेढी विघटीत होते.

ब. **न्यायालयाच्या आदेशाने विघटन Section ४४:** न्यायालय पुढील कारणांवरून भागीदाराच्या दाव्यावरून पेढी विघटीत करू शकते:

- भागीदाराचे मानसिक अस्वास्थ्य/वेडेपण (निष्क्रिय भागीदार वगळता).
- भागीदाराची कर्तव्य पार पाडण्याची कायमस्वरूपी असमर्थता.
- व्यवसायावर प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता असलेले भागीदाराचे गैरवर्तन.
- भागीदारी कराराचा सातत्यपूर्ण किंवा जाणीवपूर्वक भंग.
- भागीदाराने पेढीतील आपले संपूर्ण हितसंबंध तृतीय पक्षाला हस्तांतरित करणे.
- सतत होणारा तोटा – जेथे व्यवसाय तोट्याशिवाय चालवता येत नाही.
- न्याय्य व योग्य कारणे – जसे की व्यवस्थापनातील गतिरोध, भागीदारांमध्ये संवाद बंद होणे, किंवा व्यवसायाचा मूळ आधार नष्ट होणे.

विसर्जनाचे परिणाम

- **सुरू राहणारे दायित्व Section ४५:** विसर्जनाची जाहीर नोटीस दिली जाईपर्यंत, विसर्जनानंतर केलेल्या कृतींसाठी भागीदार तृतीय पक्षांप्रती जबाबदार राहतात.
- **व्यवसाय गुंडाळणे Section ४६:** विसर्जनावर, प्रत्येक भागीदार किंवा त्याचा प्रतिनिधी, पेढीची मालमत्ता पेढीची कर्जे फेडण्यासाठी वापरली जावी व शिल्लक रक्कम त्यांच्या हक्कांनुसार वाटली जावी असे मागण्याचा हक्कदार असतो.
- **सुरू राहणारा अधिकार Section ४७:** विसर्जनानंतर, पेढीचा कारभार गुंडाळण्यासाठी व अपूर्ण व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक तेवढा प्रत्येक भागीदाराचा अधिकार सुरू राहतो.
- **हिशेबांचा निकाल Section ४८:** तोटा (भांडवली तुटीसह) प्रथम नफ्यातून, नंतर भांडवलातून, आणि शेवटी भागीदारांनी वैयक्तिकरीत्या त्यांच्या नफावाटणी गुणोत्तरानुसार भरावा. पेढीची मालमत्ता प्रथम तृतीय पक्षांची पेढीची कर्जे फेडण्यासाठी, नंतर भागीदारांच्या आगाऊ रकमा परत करण्यासाठी, नंतर भांडवल परत करण्यासाठी वापरली जावी, आणि शेवटी उरलेली रक्कम नफावाटणी गुणोत्तरानुसार वाटली जावी.
- **पेढीची व स्वतंत्र कर्जे फेडणे Section ४९:** पेढीची मालमत्ता प्रथम पेढीच्या कर्जांसाठी

वापरली जाते, आणि भागीदाराची स्वतंत्र मालमत्ता प्रथम त्याच्या वैयक्तिक कर्जांसाठी वापरली जाते. पेढीच्या मालमत्तेतील शिल्लक संबंधित भागीदाराला मिळते, आणि वैयक्तिक मालम त्तेतील शिल्लक पेढीच्या कर्जदारांना मिळते.

प्रगती तपासा – १ (Check Your Progress – १)

अ. बरोबर की चूक

खालील विधाने बरोबर आहेत की चूक ते सांगा:

१. लेखी करार नसतानाही भागीदारी अस्तित्वात येऊ शकते. ....

२. भागीदारी करारनाम्याची सर्व प्रकरणांत Registration Act, १९०८ अंतर्गत नोंदणी बंधनकारक असते. ....

3. Section १३(b) अंतर्गत, भागीदार समान भांडवल दिले असेल तरच नफा समान वाटून घेतात. ....

४. भागीदाराने भांडवलाव्यतिरिक्त दिलेल्या आगाऊ रकमेवरील व्याज वार्षिक ६% दराने, पेढी विघटीत झाल्यानंतरही देय राहते. ....

५. निष्क्रिय भागीदाराला पेढीतून निवृत्त होताना जाहीर नोटीस देण्याची आवश्यकता नसते. ....

ब. रिकाम्या जागा भरा

योग्य शब्द किंवा वाक्यांशांनी रिकाम्या जागा भरा:

१. भागीदारांमधील संबंध नियंत्रित करणाऱ्या अटी व शर्ती असलेल्या लेखी दस्तऐवजाला .... म्हणतात.

2. The Indian Partnership Act, १९३२ च्या Section १२(c) अंतर्गत, व्यवसायाच्या .... मध्ये बदल करण्यासाठी सर्व भागीदारांची एकमताने संमती आवश्यक आहे.

३. पेढीत कोणतेही खरे हितसंबंध नसताना तिला आपले नाव देणाऱ्या भागीदाराला .... भागीदार म्हणतात.

4. The Indian Partnership Act, १९३२ च्या Section १४ अंतर्गत पेढीची सुनाम किंमत ही .... मानली जाते.

५. सज्ञान झाल्यावर .... महिन्यांच्या आत जाहीर नोटीस न देणारा अल्पवयीन पेढीत भागीदार बनला असे मानले जाते.

६. पेढीला दिलेली सातत्यपूर्ण हमी पेढीच्या .... मधील कोणत्याही बदलावर भविष्यातील व्यवहारांबाबत रद्द होते.

क. स्तंभ अ चा स्तंभ ब शी मेळ घाला

स्तंभ अ	स्तंभ ब
Section 7	Particular Partnership
Section 9	Rights of Transferee of Partner's Interest
Section 19	Partnership at Will
Section 28	General Duties of Partners
Section 29	Implied Authority of a Partner
Section 8	Partner by Holding Out (Estoppel)

ड. बहुपर्यायी प्रश्न

सर्वात योग्य उत्तर निवडा:

१. खालीलपैकी कोणती गोष्ट भागीदाराच्या अंतर्निहित अधिकारात (implied authority) समाविष्ट नाही?

(अ) पेढीच्या वतीने मालाची खरेदी

(ब) पेढीच्या व्यवसायाशी संबंधित वाद लवादाकडे सोपवणे

(क) पेढीच्या व्यवसायासाठी कर्ज घेणे

(ड) पेढीच्या बचावासाठी वकील नेमणे

२. Section ३१ अंतर्गत दाखल झालेला नवागत भागीदार यासाठी जबाबदार असतो:

(अ) पेढीच्या स्थापनेपासूनच्या सर्व पूर्वीच्या कृती

(ब) भागीदार म्हणून प्रवेश केल्यानंतर पेढीने केलेल्या कृती

(क) केवळ त्याच्या व्यवस्थापन क्षेत्रातील कृती

(ड) पेढीची कोणतीही कृती नाही

३. Section ४४ अंतर्गत न्यायालयाकडून पेढी विघटीत होण्याचे कारण खालीलपैकी कोणते नाही?

(अ) भागीदाराचे मानसिक अस्वास्थ्य

(ब) सतत होणारा तोटा

(क) भागीदाराची निवृत्ती

(ड) भागीदाराचे गैरवर्तन

विभाग २

The Limited Liability Partnership Act, 2008

२.१ LLP स्वरूपाची प्रस्तावना व आवश्यकता

The Limited Liability Partnership Act, २००८ हा कायदा संसदेने १२ डिसेंबर, २००८ रोजी संमत केला व त्यास भारताच्या राष्ट्रपतींची अनुमती ७ जानेवारी, २००९ रोजी मिळाली. हा कायदा ३१ मार्च, २००९ पासून अंमलात आला असून तो संपूर्ण भारतभर लागू आहे. त्यानंतर Limited Liability Partnership (Amendment) Act, २०२१ द्वारे १३ ऑगस्ट, २०२१ पासून या कायद्यात सुधारणा करण्यात आली.

LLP Act च्या निर्मितीमागे भारतीय व्यवसाय कायद्यातील एका पोकळीची जाणीव हे प्रमुख कारण होते. एका बाजूला, पारंपरिक भागीदारी पेढी संघटनात्मक लवचिकता देत असे, परंतु भागीदारांवर अमर्याद वैयक्तिक दायित्व लादत असे. दुसऱ्या बाजूला, खासगी मर्यादित कंपनी मर्यादित दायित्व देत असे, परंतु तिच्यावर वैधानिक अनुपालनांचा (compliances) मोठा बोजा व कठोर प्रशासन रचना लादली जात असे. या दोहोंचे फायदे एकत्र आणणाऱ्या – म्हणजे भागीदारीची लवचिकता व मर्यादित दायित्वाचे संरक्षण एकत्रितपणे देणाऱ्या – एका मध्यस्थ स्वरूपाची गरज भासत होती.

मर्यादित दायित्व भागीदारी (Limited Liability Partnership – LLP) ही रचना विशेषतः सनदी लेखापाल (Chartered Accountants), कंपनी सचिव (Company Secretaries), खर्च लेखापाल (Cost Accountants), वकील, अभियंते व सल्लागार यांसारख्या व्यावसायिकांसाठी, तसेच लघु उद्योग, ज्ञानाधारित उपक्रम व वैज्ञानिक किंवा तांत्रिक प्रकल्पांसाठी विशेषतः योग्य ठरावी अशा हेतूने तयार करण्यात आली.

२.२ LLP चे स्वरूप व आवश्यक वैशिष्ट्ये

अर्थ व संकल्पना

मर्यादित दायित्व भागीदारी (LLP) हे मर्यादित दायित्व असलेल्या कायदेशीर व्यवसाय संस्थेचे एक नवीन स्वरूप आहे. LLP Act च्या Section २(१)(n) अंतर्गत तिची व्याख्या ङ्गया कायद्याअंतर्गत स्थापन व नोंदणीकृत भागीदारीफ अशी करण्यात आली आहे. LLP ही एक निगमित संस्था (Body Corporate) असून, ती कायद्याअंतर्गत नोंदणीद्वारे निगमित केली जाते व तिच्या भागीदारांपासून स्वतंत्र अशी कायदेशीर संस्था आहे.

LLP ला अनेकदा कंपनी व भागीदारी पेढी यांच्यातील संकरित (hybrid) स्वरूप असे संबोधले जाते, कारण तीत निगमित रचनेचे व भागीदारी रचनेचे असे दोन्ही घटक असतात. LLP स्वतः तिच्या

संपूर्ण मालमत्तेच्या मर्यादेपर्यंत दायी असते, तर प्रत्येक भागीदाराचे दायित्व त्याच्या मान्य योगदानापुरते मर्यादित असते.

LLP Act, २००८ अंतर्गत महत्त्वाच्या व्याख्या

- **निगमित संस्था (Body Corporate) Section २(१)(d):** यामध्ये Companies Act, २०१३ अंतर्गत व्याख्या केलेली कंपनी, LLP Act अंतर्गत नोंदणीकृत LLP, भारताबाहेर निगमित LLP, तसेच भारताबाहेर निगमित कंपनी यांचा समावेश होतो. यामधून एकल निगम (corporation sole), सहकारी संस्था (cooperative society), आणि केंद्र शासनाने विशेषतः वगळलेली कोणतीही अन्य निगमित संस्था वगळण्यात आली आहे.
- **व्यवसाय (Business) Section २(१)(e):** यामध्ये प्रत्येक व्यापार, वृत्ती (profession), सेवा व व्यवसाय यांचा समावेश होतो, केंद्र शासनाने अधिसूचनेद्वारे विशेषतः वगळलेल्या कोणत्याही उपक्रमाव्यतिरिक्त.
- **पदनिर्दिष्ट भागीदार (Designated Partner) Section २(१)(j):** कायद्याच्या Section ७ अन्वये अशा प्रकारे नामनिर्देशित केलेला कोणताही भागीदार. पदनिर्दिष्ट भागीदारांवर कायदेशीर अनुपालनाची विशिष्ट जबाबदारी असते व कायद्याअंतर्गतच्या दंडांसाठी ते वैयक्तिकरीत्या दायी असतात.
- **घटक (Entity) Section २(१)(k):** कोणतीही निगमित संस्था, आणि रूपांतरणासंबंधी विशिष्ट कलमांच्या प्रयोजनार्थ, The Indian Partnership Act, १९३२ अंतर्गत स्थापन पेढी यांचाही यात समावेश होतो.
- **आर्थिक वर्ष (Financial Year) Section २(१)(l):** एका वर्षाच्या १ एप्रिलपासून पुढील वर्षाच्या ३१ मार्चपर्यंतचा कालावधी. एखादी LLP एखाद्या वर्षाच्या ३० सप्टेंबरनंतर निगमित झाल्यास, तिचे आर्थिक वर्ष त्यानंतरच्या वर्षाच्या ३१ मार्च रोजी संपू शकते.
- **विदेशी LLP (Foreign LLP) Section २(१)(m):** भारताबाहेर स्थापन, निगमित किंवा नोंदणीकृत झालेली आणि भारतात व्यवसायाचे ठिकाण स्थापन करणारी LLP.
- **LLP करार (LLP Agreement) Section २(१)(o):** LLP च्या भागीदारांदरम्यान, किंवा LLP व तिचे भागीदार यांच्यादरम्यान असलेला कोणताही लेखी करार, जो भागीदारांचे परस्पर हक्क व कर्तव्ये तसेच LLP च्या संदर्भात त्यांचे हक्क व कर्तव्ये निश्चित करतो.
- **लघु LLP (Small LLP) Section २(१)(ta):** अशी LLP जिचे योगदान ₹ २५ लाखांपेक्षा (किंवा विहित केल्याप्रमाणे कमाल ₹ ५ कोटींपर्यंतची अधिक रक्कम) जास्त नाही

आणि जिची मागील आर्थिक वर्षातील उलाढाल ₹ ४० लाखांपेक्षा (किंवा विहित केल्याप्रमाणे कमाल ₹ ५० कोटींपर्यंतची अधिक रक्कम) जास्त नाही.

LLP ची वैशिष्ट्ये

- **निगमित संस्था:** कायद्याच्या Section ३ नुसार, LLP ही कायद्याअंतर्गत स्थापन व निगमित झालेली एक निगमित संस्था असून, ती तिच्या भागीदारांपासून स्वतंत्र अशी कायदेशीर संस्था आहे. LLP च्या भागीदारांमध्ये कोणताही बदल झाल्यास त्याचा परिणाम LLP च्या अस्तित्वावर, हक्कांवर किंवा दायित्वांवर होत नाही.
- **शाश्वत उत्तराधिकार (Perpetual Succession):** LLP चे अस्तित्व शाश्वत असते. कोणत्याही भागीदाराचा मृत्यू, मानसिक अस्वास्थ्य, निवृत्ती किंवा दिवाळखोरी झाल्यास तिच्या सातत्यपूर्ण अस्तित्वावर परिणाम होत नाही. ती स्वतःच्या नावाने करार करण्यास व मालमत्ता धारण करण्यास सक्षम आहे.
- **स्वतंत्र कायदेशीर संस्था (Separate Legal Entity):** LLP, एक स्वतंत्र कायदेशीर संस्था म्हणून, स्वतःच्या मालमत्तेच्या मर्यादेपर्यंत पूर्णतः दायी असते. LLP चे कर्जदार केवळ LLP चेच कर्जदार असतात, वैयक्तिक भागीदारांचे नव्हेत.
- **परस्पर अभिकर्तृत्व (Mutual Agency):** LLP मध्ये, प्रत्येक भागीदार व्यवसायाच्या प्रयोजनार्थ LLP चा अभिकर्ता (agent) असतो, परंतु इतर भागीदारांचा नव्हे. पारंपरिक भागीदारीप्रमाणे नव्हे, एक भागीदार आपल्या चुकीच्या किंवा अनधिकृत कृतींनी इतर भागीदारांना बांधील करू शकत नाही. यामुळे वैयक्तिक भागीदार दुसऱ्या भागीदाराच्या गैरवर्तनामुळे किंवा चुकीच्या व्यावसायिक निर्णयामुळे निर्माण होणाऱ्या संयुक्त दायित्वापासून संरक्षित राहतात.
- **LLP करार (LLP Agreement):** LLP मधील भागीदारांचे परस्पर हक्क व कर्तव्ये त्यांच्यातील किंवा LLP व तिच्या भागीदारांमधील करारानुसार नियंत्रित होतात. LLP Act भागीदारांना हा करार त्यांच्या इच्छेनुसार तयार करण्याचे स्वातंत्र्य देतो. असा करार नसल्यास, परस्पर हक्क व कर्तव्ये LLP Act च्या First Schedule नुसार नियंत्रित होतात.
- **कृत्रिम कायदेशीर व्यक्ती (Artificial Legal Person):** LLP ही एक कृत्रिम कायदेशीर व्यक्ती आहे – ती दावा करू शकते व तिच्याविरुद्ध दावा करता येतो, मालमत्ता संपादन व विक्री करू शकते, आणि स्वतःच्या नावाने करार करू शकते. ती अदृश्य व अमूर्त असते, परंतु कायद्याच्या दृष्टीने तिचे अस्तित्व असते.
- **सामाईक मुद्रा (Common Seal):** Section १४(c) अशी तरतूद करते की LLP, इच्छा असल्यास, सामाईक मुद्रा बाळगू शकते. ही मुद्रा स्वीकारल्यास ती एखाद्या जबाबदार

अधिकाऱ्याच्या ताब्यात ठेवावी लागते आणि किमान दोन पदनिर्दिष्ट भागीदारांच्या उपस्थितीत ती लावावी लागते.

- **मर्यादित दायित्व (Limited Liability):** प्रत्येक भागीदाराचे दायित्व LLP मधील त्याच्या मान्य योगदानापुरते मर्यादित असते. भागीदार त्यांच्या मान्य योगदानाच्या पलीकडे LLP च्या कर्जांसाठी, जबाबदाऱ्यांसाठी किंवा दायित्वांसाठी वैयक्तिकरीत्या जबाबदार नसतात.
- **व्यवस्थापन:** सर्व भागीदारांना LLP च्या व्यवसायाचे व्यवस्थापन करण्याचा हक्क आहे. तथापि, केवळ पदनिर्दिष्ट भागीदारच कायदेशीर अनुपालनासाठी जबाबदार असतात.
- **भागीदारांची संख्या:** प्रत्येक LLP मध्ये किमान दोन भागीदार असणे आवश्यक आहे (Section ६). LLP मधील भागीदारांच्या कमाल संख्येवर कोणतीही मर्यादा नाही.
- **केवळ नफ्याच्या हेतूने व्यवसाय:** LLP केवळ नफा मिळवण्याच्या हेतूने कायदेशीर व्यवसाय चालवण्यासाठीच स्थापन करता येते. धर्मादाय किंवा ना-नफा हेतूंसाठी LLP स्थापन करता येत नाही.
- **दस्तऐवजांचे ई-फायलिंग (E-Filing):** कायद्याअंतर्गत दाखल करावा लागणारा प्रत्येक अर्ज, विवरणपत्र किंवा दस्तऐवज MCA पोर्टलवर (www.mca.gov.in) संगणक-वाचनीय इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात दाखल करावा लागतो, आणि तो भागीदार किंवा पदनिर्दिष्ट भागीदाराने डिजिटल किंवा इलेक्ट्रॉनिक स्वाक्षरीद्वारे प्रमाणित करावा लागतो.
- **विदेशी LLPs:** विदेशी LLP भारतात व्यवसायाचे ठिकाण स्थापन करू शकते. विदेशी LLPs भारतीय LLPs मध्ये भागीदारही बनू शकतात.
- **रूपांतरण (Conversion):** पारंपरिक भागीदारी पेढी, खासगी कंपनी किंवा असूचिबद्ध सार्वजनिक कंपनी अनुक्रमे LLP Act च्या Second, Third व Fourth Schedule मधील तरतुदींनुसार LLP मध्ये रूपांतरित करता येते.
- **चौकशी (Investigation):** केंद्र शासनाला सक्षम प्राधिकरणाची नेमणूक करून LLP च्या व्यवहारांची चौकशी करण्याचा अधिकार आहे.
- **तडजोड किंवा व्यवस्था (Compromise or Arrangement):** LLPs चे कोणतेही सामंजस्य, व्यवस्था, विलीनीकरण किंवा एकत्रीकरण LLP Act, २००८ च्या तरतुदींनुसार असावे लागते.

२.३ LLP मधील भागीदार

भागीदार कोण होऊ शकतो (Section ५)

कोणतीही व्यक्ती किंवा निगमित संस्था LLP मध्ये भागीदार होऊ शकते. तथापि, खालील प्रकरणांत एखादी व्यक्ती भागीदार होण्यास पात्र ठरत नाही:

- सक्षम अधिकारक्षेत्र असलेल्या न्यायालयाने ती व्यक्ती मानसिक अस्वास्थ्याची असल्याचे ठरवले असेल व हा निर्णय अद्याप लागू असेल.
- ती व्यक्ती अनिर्वहित दिवाळखोर (undischarged insolvent) असेल.
- तिने दिवाळखोर म्हणून घोषित होण्यासाठी अर्ज केला असेल व तो अर्ज प्रलंबित असेल.

भागीदारांची किमान संख्या (Section ६)

प्रत्येक LLP मध्ये सर्व वेळी किमान दोन भागीदार असणे आवश्यक आहे. जर कोणत्याही वेळी भागीदारांची संख्या दोनहून कमी झाली आणि LLP ने त्यानंतर सहा महिन्यांहून अधिक काळ व्यवसाय सुरू ठेवला, तर ही बाब माहीत असलेला एकमेव उर्वरित भागीदार त्या कालावधीत निर्माण झालेल्या LLP च्या सर्व जबाबदाऱ्यांसाठी वैयक्तिकरीत्या दायी ठरतो.

पदनिर्दिष्ट भागीदार (Section ७)

प्रत्येक LLP मध्ये किमान दोन पदनिर्दिष्ट भागीदार असणे आवश्यक आहे, हे दोघेही व्यक्ती असणे आवश्यक आहे आणि त्यांपैकी किमान एक भारतात रहिवासी (resident in India) असणे आवश्यक आहे. पदनिर्दिष्ट भागीदार कायद्याअंतर्गत कायदेशीर अनुपालन सुनिश्चित करण्यास जबाबदार असतात व चुकांसाठीच्या दंडांसाठी दायी असतात.

सर्व भागीदार निगमित संस्था असल्यास, किंवा व्यक्ती व निगमित संस्था दोघेही भागीदार असल्यास, किमान दोन व्यक्ती-भागीदारांनी (किंवा निगमित संस्था-भागीदारांच्या नामनिर्देशित प्रतिनिधींनी) पदनिर्दिष्ट भागीदार म्हणून काम करणे आवश्यक आहे.

भारतात रहिवासी: Section ७ च्या प्रयोजनार्थ, एखादी व्यक्ती मागील आर्थिक वर्षात किमान १२० दिवस भारतात वास्तव्य केले असल्यास तिला भारतात रहिवासी मानले जाते.

२.४ LLP चे निगमीकरण

निगमीकरण दस्तऐवज (Section ११)

LLP च्या स्थापनेसाठी केंद्रीय दस्तऐवज म्हणजे निगमीकरण दस्तऐवज (Incorporation Document). LLP निगमित करण्यासाठी पुढील आवश्यकता पूर्ण कराव्या लागतात:

- **सहभागिता (Subscription):** नफ्याच्या हेतूने कायदेशीर व्यवसाय चालवण्यासाठी एकत्र आलेल्या दोन किंवा अधिक व्यक्तींनी निगमीकरण दस्तऐवजावर आपल्या स्वाक्षऱ्या केल्या पाहिजेत.
- **दाखल करणे (Filing):** निगमीकरण दस्तऐवज, विहित शुल्कासह, विहित इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने, LLP चे नोंदणीकृत कार्यालय ज्या राज्यात असणार आहे त्या राज्याच्या कंपनी निबंधकाकडे (Registrar of Companies - ROC) दाखल करावा लागतो.
- **अनुपालन विवरणपत्र (Compliance Statement):** निगमीकरण दस्तऐवजासोबत, कायदा व त्याअंतर्गतच्या नियमांच्या सर्व आवश्यकतांचे पालन झाले असल्याची पुष्टी करणारे विवरणपत्रही दाखल करावे लागते. हे विवरणपत्र LLP च्या स्थापनेत सहभागी असलेल्या वकील, कंपनी सचिव, सनदी लेखापाल किंवा खर्च लेखापालाने, तसेच निगमीकरण दस्तऐवजावर स्वाक्षरी करणाऱ्या किमान एका सहभागी व्यक्तीने करणे आवश्यक आहे.

निगमीकरण दस्तऐवजाचा आशय Section ११(२)

निगमीकरण दस्तऐवजामध्ये पुढील तपशील असणे आवश्यक आहे:

- LLP चे नाव.
- LLP चा प्रस्तावित व्यवसाय.
- LLP च्या नोंदणीकृत कार्यालयाचा पत्ता.
- निगमीकरणावेळी LLP चे भागीदार होणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचे नाव व पत्ता.
- निगमीकरणावेळी LLP चे पदनिर्दिष्ट भागीदार होणाऱ्या व्यक्तींची नावे व पत्ते.
- प्रस्तावित LLP संबंधी विहित केलेली इतर माहिती.

खोट्या विधानासाठी दंड Section ११(३): निगमीकरण दस्तऐवजात एखादे विधान खोटे असल्याचे माहीत असूनही, किंवा ते खरे असल्याची खात्री नसतानाही, करणारी कोणतीही व्यक्ती दोन वर्षांपर्यंत वाढू शकणाऱ्या कारावासाच्या व किमान ₹ १०,००० व कमाल ₹ ५ लाखांपर्यंत वाढू शकणाऱ्या दंडाच्या शिक्षेस पात्र ठरते.

नोंदणीद्वारे निगमीकरण (Section १२)

Section ११ च्या आवश्यकतांचे पालन झाल्याची निबंधकाची खात्री झाल्यावर, तो १४ दिवसांच्या आत:

- निगमीकरण दस्तऐवज नोंदवतो; आणि
- LLP त्यात नमूद नावाने निगमित झाल्याची पुष्टी करणारे निगमीकरण प्रमाणपत्र (Certificate

of Incorporation) जारी करतो.

निगमीकरण प्रमाणपत्रावर निबंधकाची स्वाक्षरी असते व ते त्याच्या शासकीय मुद्रेने प्रमाणित केलेले असते. हे LLP च्या निगमीकरणाचा निर्णायक पुरावा (conclusive evidence) मानले जाते.

नोंदणीकृत कार्यालय (Section १३)

प्रत्येक LLP कडे एक नोंदणीकृत कार्यालय असणे आवश्यक आहे, ज्यावर सर्व पत्रव्यवहार व नोटिसा पाठवता येतात. एखादा दस्तऐवज LLP वर, किंवा तिच्या भागीदारावर किंवा पदनिर्दिष्ट भागीदारावर, नोंदणीकृत टपालाद्वारे किंवा अन्य विहित पद्धतीने नोंदणीकृत कार्यालयाच्या पत्त्यावर पाठवून बजावता येतो. LLP ने आपल्या नोंदणीकृत कार्यालयाचा पत्ता बदलल्यास, तिने असा बदल निबंधकाकडे नोटिशीद्वारे कळवावा लागतो, आणि हा बदल अशी नोटीस दाखल केल्यावरच अंमलात येतो. पालन न केल्यास LLP व तिच्या प्रत्येक भागीदारावर प्रतिदिन ₹ ५०० चा दंड, कमाल ₹ ५०,००० पर्यंत, आकारला जातो.

नोंदणीचा परिणाम (Section १४)

नोंदणी झाल्यावर, LLP आपल्या नावाने पुढील गोष्टी करण्यास सक्षम ठरते:

- स्वतःच्या नावाने दावा करणे व तिच्याविरुद्ध दावा करता येणे.
- मालमत्ता – मग ती जंगम असो वा स्थावर, मूर्त असो वा अमूर्त – संपादन करणे, धारण करणे, विकसित करणे व त्याची विल्हेवाट लावणे.
- इच्छा असल्यास सामाईक मुद्रा बाळगणे.
- निगमित संस्था कायदेशीररीत्या करू शकतील अशा इतर सर्व कृती करणे व सहन करणे.

LLP चे नाव (Sections १५, १६ and १७)

अनिवार्य प्रत्यय Section १५: प्रत्येक LLP च्या नावाच्या शेवटी ˏLimited Liability Partnershipफ हे शब्द किंवा 'LLP' हे संक्षिप्त रूप असणे आवश्यक आहे. केंद्र शासनाच्या मते जे नाव (अ) अनुचित असेल, किंवा (ब) इतर कोणत्याही LLP, कंपनी किंवा नोंदणीकृत व्यापारचिन्हाशी (trade mark) समान किंवा अत्यंत साम्य दर्शवणारे असेल, अशा नावाने कोणतीही LLP नोंदणीकृत करता येत नाही.

नाव आरक्षण Section १६: एखादी व्यक्ती LLP साठी प्रस्तावित नाव आरक्षित करण्यासाठी किंवा नाव बदलण्यासाठी निबंधकाकडे अर्ज करू शकते. निबंधकाची खात्री झाल्यास, ते नाव सूचनेच्या तारखेपासून ३ महिन्यांच्या कालावधीसाठी आरक्षित केले जाते.

नाव बदल Section १७: एखादी LLP अशा नावाने नोंदणीकृत असेल जे इतर कोणत्याही LLP,

कंपनी किंवा नोंदणीकृत व्यापारचिन्हाशी समान किंवा अत्यंत साम्य दर्शवते, तर केंद्र शासन, अर्जावरून, त्या LLP ला ३ महिन्यांच्या आत तिचे नाव बदलण्याचे निर्देश देऊ शकते. नोंदणीकृत व्यापारचिन्हाच्या मालकाने केलेला अर्ज LLP च्या निगमीकरणाच्या किंवा नोंदणीच्या तारखेपासून ३ वर्षांच्या आत करणे आवश्यक आहे.

२.५ LLP व तिच्या भागीदारांचे दायित्व

अ. एक संस्था म्हणून LLP चे दायित्व

एक स्वतंत्र कायदेशीर संस्था म्हणून, LLP तिच्या सर्व कर्जांसाठी, जबाबदाऱ्यांसाठी व दायित्वांसाठी स्वतःच्या संपूर्ण मालमत्तेच्या मर्यादेपर्यंत दायी असते. LLP चे कर्जदार त्यांची रक्कम वसूल करण्यासाठी LLP च्या मालमत्तेविरुद्ध कार्यवाही करू शकतात. वैयक्तिक भागीदारांच्या दायित्वावरील कोणत्याही मर्यादेचा LLP च्या दायित्वावर परिणाम होत नाही.

एखाद्या भागीदाराने फसवणुकीने किंवा निष्काळजीपणे कृती केली, आणि अशी कृती LLP च्या व्यवसायाच्या कक्षेत असलेली व अधिकृत कृती असेल, तर अशा प्रमाणात LLP दायी राहतेच. तथापि, अशा प्रकरणांत LLP चे दायित्व हे चुकीच्या भागीदाराच्या वैयक्तिक दायित्वापासून वेगळे मानले जाते.

ब. भागीदारांचे दायित्व

LLP स्वरूपाचे मूलभूत संरक्षण असे आहे की प्रत्येक भागीदाराचे दायित्व LLP मधील त्याच्या मान्य योगदानापुरते मर्यादित असते. केवळ भागीदार असल्याच्या कारणास्तव भागीदार LLP च्या कर्जांसाठी, जबाबदाऱ्यांसाठी किंवा दायित्वांसाठी वैयक्तिकरीत्या जबाबदार नसतात.

तथापि, LLP Act अनेक अशा परिस्थिती निर्माण करतो ज्यात भागीदारावर वैयक्तिक दायित्व येऊ शकते:

- **फसवे किंवा चुकीचे कृत्य:** LLP चा व्यवसाय कर्जदारांची फसवणूक करण्याच्या हेतूने किंवा अन्य कोणत्याही फसव्या हेतूने चालवला जात असल्यास, अशा फसव्या कृत्यात जाणीवपूर्वक सहभागी असलेले भागीदार LLP च्या सर्व किंवा कोणत्याही कर्जांसाठी व इतर दायित्वांसाठी, दायित्वाच्या कोणत्याही मर्यादेशिवाय, वैयक्तिकरीत्या दायी ठरतात.
- **सहा महिन्यांहून अधिक काळ एकमेव भागीदार:** Section ६ अंतर्गत चर्चा केल्याप्रमाणे, भागीदारांची संख्या दोनहून कमी झाली आणि LLP ने सहा महिन्यांहून अधिक काळ व्यवसाय सुरू ठेवला, तर त्या कालावधीत निर्माण झालेल्या सर्व जबाबदाऱ्यांसाठी एकमेव उर्वरित भागीदार वैयक्तिकरीत्या दायी ठरतो.

- **पदनिर्दिष्ट भागीदार म्हणून चुका:** वैधानिक जबाबदाऱ्यांचे पालन न केल्याबद्दल कायद्याअंतर्गत LLP वर लादलेल्या सर्व दंडांसाठी पदनिर्दिष्ट भागीदार वैयक्तिकरीत्या दायी असतात.

क. LLP स्वरूपावरील निर्बंध व मर्यादा

LLP महत्त्वाचे फायदे देत असली, तरी कायदा LLP काय करू शकते व काय करू शकत नाही यावर विशिष्ट निर्बंधही घालतो:

- **नफ्याचा हेतू अनिवार्य:** LLP धर्मादाय, सामाजिक किंवा गैर-आर्थिक हेतूंसाठी स्थापन करता येत नाही. ती नफा मिळवण्याच्या हेतूने कायदेशीर व्यवसाय चालवण्यासाठीच स्थापन करावी लागते. यामुळे सार्वजनिक हिताच्या किंवा ना-नफा उपक्रमांसाठी साधन म्हणून तिचा वापर मर्यादित होतो.
- **Indian Partnership Act लागू होत नाही:** LLP Act च्या Section ४ मध्ये स्पष्टपणे नमूद आहे की The Indian Partnership Act, १९३२ LLP ला लागू होत नाही. त्यामुळे १९३२ च्या कायद्यातील अंतर्निहित अधिकार, विघटन इत्यादींसंबंधीच्या तरतुदी LLPs ला लागू होत नाहीत.
- **अल्पवयीन भागीदार होऊ शकत नाही:** पारंपरिक भागीदारी पेढीच्या विपरीत, अल्पवयीन व्यक्तीला LLP च्या लाभांतही सामील करून घेता येत नाही. The Indian Partnership Act, १९३२ अंतर्गतच्या स्थितीच्या तुलनेत हा एक लक्षणीय निर्बंध आहे.
- **नावावरील निर्बंध:** LLP च्या नावाच्या शेवटी ङLimited Liability Partnershipफ किंवा ङLLPफ हे शब्द असणे आवश्यक आहे, आणि ते इतर कोणत्याही LLP, कंपनी किंवा नोंदणीकृत व्यापारचिन्हाशी साम्य दर्शवणारे असू शकत नाही. यामुळे संस्थेच्या नामकरणातील स्वातंत्र्य मर्यादित होते.
- **सूचिबद्ध कंपन्यांचे रूपांतरण करता येत नाही:** केवळ पारंपरिक भागीदारी पेढी, खासगी कंपनी किंवा असूचिबद्ध सार्वजनिक कंपनीच LLP मध्ये रूपांतरित करता येते. सूचिबद्ध सार्वजनिक कंपनीचे LLP मध्ये रूपांतरण करता येत नाही.
- **अनिवार्य अनुपालन जबाबदाऱ्या:** प्रत्येक LLP ने निबंधकाकडे वार्षिक हिशेब विवरणपत्रे, शोधनक्षमता विवरणपत्र (statement of solvency) व वार्षिक विवरणपत्र (annual return) अनिवार्यपणे दाखल करणे आवश्यक आहे. पालन न केल्यास आर्थिक दंड आकारला जातो. नोंदणी न केलेल्या किंवा नोंदणीकृत पारंपरिक भागीदारी पेढीच्या बाबतीत नसलेला हा अनुपालनाचा बोजा आहे.

- **अपात्रता असलेल्या व्यक्ती भागीदार होऊ शकत नाहीत:** मानसिक अस्वास्थ्य असलेल्या व्यक्ती, अनिर्वहित दिवाळखोर, आणि दिवाळखोर म्हणून घोषित होण्यासाठी अर्ज केलेल्या व्यक्ती LLP मध्ये भागीदार होऊ शकत नाहीत.

हे समजून घेणे महत्त्वाचे आहे की *LLP* – एक स्वतंत्र संस्था म्हणून – तिच्या दायित्वांसाठी तिच्या संपूर्ण मालमत्तेच्या मर्यादेपर्यंत दायी ठरू शकते. मर्यादित दायित्वाचे तत्त्व भागीदारांच्या वैयक्तिक मालमत्तेचे संरक्षण करते, परंतु *LLP* लाच तिच्या कर्जदारांपासून संरक्षण देत नाही.

२.६ भागीदारी पेढी व LLP यांच्यातील फरक

फरकाचा आधार	भागीदारी पेढी (Partnership Firm)	LLP
नियंत्रक कायदा	The Indian Partnership Act, 1932	The Limited Liability Partnership Act, 2008
कायदेशीर दर्जा	स्वतंत्र कायदेशीर संस्था नाही; पेढी हे भागीदारांचे सामूहिक नाव आहे	भागीदारांपासून स्वतंत्र अशी निगमित संस्था (Section 3)
निर्मितीची पद्धत	भागीदारांमधील करारातून निर्माण (तोंडी किंवा लेखी असू शकतो)	LLP Act अंतर्गत नोंदणी या कायदेशीर प्रक्रियेतून निर्माण
नोंदणी	ऐच्छिक; सक्तीची नाही, परंतु नोंदणी न केल्यास निर्बंध लागू होतात	अनिवार्य; नोंदणीशिवाय LLP अस्तित्वात येऊ शकत नाही
भागीदारांचे दायित्व	अमर्याद; प्रत्येक भागीदाराच्या वैयक्तिक मालमत्तेपर्यंत विस्तारते	फसवणुकीची प्रकरणे वगळता प्रत्येक भागीदाराच्या मान्य योगदानापुरते मर्यादित
परस्पर अभिकर्तृत्व	प्रत्येक भागीदार पेढीचा आणि इतर भागीदारांचाही अभिकर्ता असतो	प्रत्येक भागीदार केवळ LLP चा अभिकर्ता असतो, इतर भागीदारांचा नव्हे
शाश्वत उत्तराधिकार	शाश्वत उत्तराधिकार नाही; भागीदाराचा मृत्यू, मानसिक अस्वास्थ्य किंवा दिवाळखोरी झाल्यास पेढी विघटीत होऊ शकते	शाश्वत उत्तराधिकार असतो; भागीदारांमधील बदलांचा LLP च्या अस्तित्वावर परिणाम होत नाही
नाव	अनिवार्य प्रत्यय नाही; भागीदार कोणतेही नाव वापरू शकतात	"Limited Liability Partnership' किंवा 'LLP' या शब्दांनी शेवट होणे आवश्यक
पदनिर्दिष्ट भागीदार	अशी संकल्पना अस्तित्वात नाही	अनिवार्य; किमान दोन पदनिर्दिष्ट भागीदार आवश्यक (Section 7)

अल्पवयीन भागीदार म्हणून	सर्व भागीदारांच्या संमतीने अल्पवयीनाला भागीदारीच्या लाभांत सामील करून घेता येते	अल्पवयीनाला भागीदार म्हणून किंवा LLP च्या लाभांतही सामील करून घेता येत नाही
सामाईक मुद्रा	भागीदारी पेढीत सामाईक मुद्रेची संकल्पना नाही	LLP सामाईक मुद्रा बाळगू शकते (ऐच्छिक) - Section 14(c)
वार्षिक विवरणपत्रे	पेढी निबंधकाकडे वार्षिक विवरणपत्र दाखल करणे सक्तीचे नाही	हिशेब, शोधनक्षमता विवरणपत्र व वार्षिक विवरणपत्र यांचे अनिवार्य वार्षिक दाखल करणे आवश्यक
विदेशी नागरिक	भागीदारी पेढीत विदेशी नागरिक भागीदार होऊ शकत नाहीत	विदेशी नागरिक व विदेशी LLPs भारतीय LLP मध्ये भागीदार होऊ शकतात
लागू कायदा	The Indian Partnership Act, 1932 द्वारे नियंत्रित	LLP Act, 2008 द्वारे नियंत्रित; Partnership Act स्पष्टपणे लागू होत नाही
भागीदारांची संख्या	कमाल ५० भागीदार (Companies Act, २०१३ च्या नियमांनुसार)	किमान २; भागीदारांच्या कमाल संख्येवर मर्यादा नाही
कायदेशीर कार्यवाही	नोंदणी न केलेली पेढी तृतीय पक्षांविरुद्ध दिवाणी न्यायालयात दावा दाखल करू शकत नाही	LLP आपल्या नावाने, अंतर्गत स्थितीचा विचार न करता, दावा करू शकते व तिच्याविरुद्ध दावा करता येतो

प्रगती तपासा - २ (CHECK YOUR PROGRESS - २)

अ. बरोबर की चूक

खालील विधाने बरोबर आहेत की चूक ते सांगा:

1. The Indian Partnership Act, १९३२ मर्यादित दायित्व भागीदारींना (Limited Liability Partnerships) लागू होतो. ....
2. LLP ला शाश्वत उत्तराधिकार असतो, म्हणजे भागीदारांमधील बदलांचा तिच्या अस्तित्वावर परिणाम होत नाही...............
३. सर्व विद्यमान भागीदारांच्या संमतीने अल्पवयीनाला LLP च्या लाभांत सामील करून घेता येते...............
४. निबंधकाने जारी केलेले निगमीकरण प्रमाणपत्र हे LLP च्या निगमीकरणाचा निर्णायक पुरावा असतो. ....

५. वैधानिक अनुपालन न झाल्यास LLP वर लादलेल्या दंडांसाठी पदनिर्दिष्ट भागीदार वैयक्तिकरीत्या दायी असतो...............

ब. रिकाम्या जागा भरा

योग्य शब्द किंवा वाक्यांशांनी रिकाम्या जागा भरा:

१. प्रत्येक LLP मध्ये किमान .... पदनिर्दिष्ट भागीदार असणे आवश्यक आहे.

2. LLP ला .... आणि .... यांच्यातील संकरित स्वरूप असे संबोधले जाते.

३. प्रत्येक LLP च्या नावाच्या शेवटी ....हे शब्द किंवा .... हे संक्षिप्त रूप असणे आवश्यक आहे.

4. LLP Act, २००८ मध्ये .... कलमे व .... अनुसूची (schedules) आहेत.

5. Section ७ च्या प्रयोजनार्थ, आर्थिक वर्षात किमान .... दिवस भारतात वास्तव्य केलेली व्यक्ती ङ्गभारतात रहिवासीफ मानली जाते.

६. खासगी कंपनीचे LLP मध्ये रूपांतरण .... अनुसूचीमध्ये (Schedule) समाविष्ट आहे.

क. स्तंभ अ चा स्तंभ ब शी मेळ घाला

स्तंभ अ	स्तंभ ब
Section 2(1)(n)	पदनिर्दिष्ट भागीदार
Section 3	भागीदारांची किमान संख्या
Section 2(1)(j)	LLP ची व्याख्या
Section 6	निगमीकरण दस्तऐवज
Section 11	LLP ही निगमित संस्था आहे
Section 14	नोंदणीचा परिणाम

ड. बहुपर्यायी प्रश्न

सर्वात योग्य उत्तर निवडा:

१. खालीलपैकी कोणत्या घटकाचे LLP मध्ये रूपांतरण करता येत नाही?

(अ) भागीदारी पेढी (ब) खासगी कंपनी

(क) सूचिबद्ध सार्वजनिक कंपनी (ड) असूचिबद्ध सार्वजनिक कंपनी

2. LLP च्या भागीदारांची संख्या दोनहून कमी झाली व LLP ने सहा महिन्यांहून अधिक काळ व्यवसाय सुरू ठेवला, तर:

(अ) LLP आपोआप विघटीत होते

(ब) एकमेव उर्वरित भागीदार त्या कालावधीत निर्माण झालेल्या जबाबदाऱ्यांसाठी वैयक्तिकरीत्या दायी ठरतो

(क) LLP वर दंड आकारला जातो परंतु ती एका भागीदारासह सुरू राहते

(ड) कोणतेही दायित्व निर्माण होत नाही

3. LLP मधील परस्पर अभिकर्तृत्वाचे (mutual agency) योग्य वर्णन खालीलपैकी कोणते आहे?

(अ) प्रत्येक भागीदार इतर सर्व भागीदारांचा अभिकर्ता असतो

(ब) प्रत्येक भागीदार LLP चा अभिकर्ता असतो, परंतु इतर भागीदारांचा नव्हे

(क) LLP प्रत्येक भागीदाराचा अभिकर्ता असते

(ड) केवळ पदनिर्दिष्ट भागीदारच LLP चे अभिकर्ता असतात

सारांश (SUMMARY)

या घटकाने भारतातील भागीदारी-आधारित व्यवसाय संघटनांच्या विविध स्वरूपांचे नियमन करणाऱ्या दोन पायाभूत कायद्यांचा सर्वंकष आढावा घेतला आहे.

विभाग १ – The Indian Partnership Act, १९३२: भागीदारी करारनामा हा भागीदारी पेढीचा पायाभूत दस्तऐवज असून, त्यात भागीदारांमधील संबंध नियंत्रित करणाऱ्या मान्य अटी व शर्ती नोंदवलेल्या असतात. हा कायदा भागीदारांचे परस्पर हक्क व कर्तव्ये नियंत्रित करणारे सर्वंकष स्वयंलागू नियम घालून देतो – यात त्यांची सद्भावनेची कर्तव्ये, व्यवस्थापनात सहभागी होण्याचा हक्क, नफा समान वाटून घेण्याचा हक्क, आगाऊ रकमेवर व्याज मिळण्याचा हक्क व भरपाई मिळण्याचा हक्क यांचा समावेश होतो. सुनाम किंमतीसह पेढीची मालमत्ता केवळ पेढीच्या प्रयोजनांसाठीच धारण केली जाते. भागीदार हे पेढीचे प्रतिनिधी असतात व Section १९ अंतर्गत त्यांच्या अंतर्निहित अधिकाराच्या कक्षेतील कृतींनी ते पेढीला बांधून ठेवू शकतात; परंतु वाद लवादाकडे सोपवणे, वैयक्तिक नावाने बँक खाते उघडणे किंवा स्थावर मालमत्ता संपादन करणे यांसारख्या कृती या अंतर्निहित अधिकाराबाहेर येतात. कायदा अनेक प्रकारच्या भागीदारांना मान्यता देतो – सक्रिय, निष्क्रिय, नाममात्र, केवळ नफ्यातील भागीदार, नवागत, निर्गमित, उप-भागीदार व भासवून भागीदार – आणि प्रत्येकाचे हक्क, जबाबदाऱ्या व दायित्वे वेगवेगळी असतात. पेढीची

नोंदणी ऐच्छिक असली तरी, Section ६९ अंतर्गत नोंदणी न केलेल्या पेढ्यांवर लादलेल्या अपात्रता पाहता ती व्यवहारात अत्यावश्यक ठरते. पेढी स्वेच्छेने, सक्तीने, आकस्मिक घटनांवर, नोटिशीद्वारे किंवा विहित कारणांवरून न्यायालयाच्या आदेशाने विघटीत होऊ शकते. विसर्जनाच्या वेळी हिशेबांचा निकाल Section ४८ मध्ये विहित केलेल्या क्रमवारीनुसार लावला जातो.

विभाग २ – The Limited Liability Partnership Act, २००८: LLP हे एक संकरित व्यवसाय स्वरूप असून, ते पारंपरिक भागीदारीची कार्यात्मक लवचिकता व कंपनीचे मर्यादित दायित्व संरक्षण यांचा मेळ घालते. ती एक निगमित संस्था असून तिला स्वतंत्र कायदेशीर ओळख, शाश्वत उत्तराधिकार व स्वतःच्या नावाने दावा करण्याची व तिच्याविरुद्ध दावा होण्याची क्षमता असते. प्रत्येक LLP मध्ये किमान दोन भागीदार व किमान दोन पदनिर्दिष्ट भागीदार असणे आवश्यक असून, त्यांपैकी किमान एक भारतात रहिवासी असावा लागतो. निगमीकरणासाठी निगमीकरण दस्तऐवज व अनुपालन विधान ROC कडे दाखल करावे लागते, आणि ROC १४ दिवसांच्या आत निगमीकरण प्रमाणपत्र जारी करते. LLP आपल्या संपूर्ण मालमत्तेच्या मर्यादेपर्यंत दायी असते; फसवणुकीच्या प्रकरणांव्यतिरिक्त भागीदारांना संरक्षण मिळते, तर फसवणुकीच्या प्रकरणी ते वैयक्तिकरीत्या व अमर्यादपणे दायी ठरतात. LLP स्वरूपावर महत्त्वाचे निर्बंध लागू होतात – यात तिचे अनिवार्य नफा-केंद्रित स्वरूप, अल्पवयीनांना भागीदार होण्यास प्रतिबंध, व सूचिबद्ध कंपन्यांना LLP मध्ये रूपांतरित होता न येणे यांचा समावेश आहे. भागीदारी पेढी व LLP यांच्यातील तुलनात्मक विश्लेषण कायदेशीर स्थिती, दायित्व, नोंदणी, परस्पर अभिकर्तृत्व, शाश्वत उत्तराधिकार व अनुपालन जबाबदाऱ्या यांबाबतचे मूलभूत फरक स्पष्ट करते.

शब्दावली (GLOSSARY)

या घटकात वापरलेल्या महत्त्वाच्या संज्ञा व त्यांचे थोडक्यात अर्थ पुढीलप्रमाणे:

संज्ञा	अर्थ
भागीदारी (Partnership)	अशा व्यक्तींमधील संबंध ज्यांनी सर्वांनी अथवा त्यांच्यापैकी कोणीही सर्वांच्या वतीने चालवलेल्या व्यवसायाचा नफा वाटून घेण्याचे मान्य केले आहे (Section 4, The Indian Partnership Act, 1932).
भागीदारी करारनामा (Partnership Deed)	भागीदारांमधील संबंध नियंत्रित करणाऱ्या मान्य अटी व शर्ती असलेला लेखी दस्तऐवज; यास भागीदारी करार (Partnership Agreement) असेही म्हणतात.

अंतर्निहित अधिकार (Implied Authority)	पेढी ज्या प्रकारचा व्यवसाय चालवते तो नेहमीच्या रीतीने चालवण्यासाठी केलेल्या कृतींनी पेढीला बांधून ठेवण्याचा भागीदाराचा अधिकार (Section १९, The Indian Partnership Act, १९३२).
भासवून भागीदार (Partner by Holding Out)	अशी व्यक्ती जी स्वतःला पेढीचा भागीदार म्हणून भासवते (किंवा इतरांना तसे करू देते) आणि त्यामुळे त्या भासवण्यावर विश्वास ठेवून कृती करणाऱ्या व्यक्तींप्रती दायी ठरते (Section २८, The Indian Partnership Act, १९३२).
सुनाम किंमत (Goodwill)	व्यवसाय संस्थेच्या नावलौकिकाचे ते मूल्य जे भविष्यात सर्वसाधारण नफ्याच्या पातळीपेक्षा अधिक नफा मिळण्याच्या अपेक्षेतून निर्माण होते. Section १४ अंतर्गत ती पेढीची मालमत्ता म्हणून मान्य केली जाते.
पेढीचे विघटन (Dissolution of Firm)	पेढीच्या सर्व भागीदारांमधील कायदेशीर संबंध संपुष्टात येणे (Section ३९, The Indian Partnership Act, १९३२).
पेढीची पुनर्रचना (Reconstitution of Firm)	प्रवेश, निवृत्ती, हकालपट्टी, मृत्यू किंवा दिवाळखोरीमुळे भागीदारांच्या रचनेत होणारा बदल, ज्यामुळे पेढी अपरिहार्यपणे विघटीत होतेच असे नाही.
नवीकरण (Novation)	विद्यमान करारात, सर्व पक्षांच्या संमतीने, जुन्या पक्षाच्या जागी नवीन पक्षाची नियुक्ती करणे. नवागत भागीदार जुन्या पेढीच्या विद्यमान कर्जांचे दायित्व स्वीकारतो तेव्हा हे प्रस्तुत ठरते.
मर्यादित दायित्व भागीदारी (Limited Liability Partnership - LLP)	The LLP Act, २००८ अंतर्गत स्थापन व नोंदणीकृत झालेली भागीदारी, जी एक निगमित संस्था असून तिच्या भागीदारांचे दायित्व मर्यादित असते व तिचे कायदेशीर अस्तित्व भागीदारांपासून स्वतंत्र असते.
पदनिर्दिष्ट भागीदार (Designated Partner)	Section ७ अंतर्गत विशेषतः तसे नामनिर्देशित केलेला LLP चा भागीदार, जो कायदेशीर अनुपालनांसाठी जबाबदार असतो व LLP वर लादलेल्या दंडांसाठी वैयक्तिकरीत्या दायी असतो.
निगमित संस्था (Body Corporate)	अशी कायदेशीर संस्था जी स्वतःच्या नावाने करार करण्यास, दावा करण्यास व तिच्याविरुद्ध दावा होण्यास, तसेच मालमत्ता धारण करण्यास सक्षम असते - ती तिच्या सदस्यांपासून वा भागीदारांपासून स्वतंत्र असते.
लघु LLP (Small LLP)	The LLP Act च्या Section २(१)(ta) मध्ये व्याख्या केल्यानुसार, ज्या LLP चे योगदान ₹ २५ लाखांपेक्षा जास्त नाही व उलाढाल ₹ ४० लाखांपेक्षा जास्त नाही (किंवा विहित केलेल्या त्याहून अधिक रकमा) अशी LLP.

LLP करार (LLP Agreement)	LLP च्या भागीदारांदरम्यान किंवा LLP व तिचे भागीदार यांच्यादरम्यानचा लेखी करार, जो सर्व पक्षांचे परस्पर हक्क, कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या नियंत्रित करतो.
शाश्वत उत्तराधिकार (Perpetual Succession)	सदस्यत्व, मालकी किंवा व्यवस्थापन यांतील बदलांचा विचार न करता कायदेशीर संस्थेचे अस्तित्व अखंड सुरू राहण्याची क्षमता.
विश्वस्त कर्तव्य (Fiduciary Duty)	भागीदारी संबंधाच्या विश्वासाधारित स्वरूपातून निर्माण होणारे, प्रत्येक भागीदाराचे इतरांप्रती असलेले परमोच्च सद्भावना, प्रामाणिकपणा व निष्ठेचे कर्तव्य.

प्रगती तपासा – उत्तरे (Answers To Check Your Progress)

प्रगती तपासा – १ ची उत्तरे (Answers to Check Your Progress – १)

अ. बरोबर की चूक

१. बरोबर – भागीदारी करारातून निर्माण होते, आणि तो करार तोंडी किंवा लेखी असू शकतो.

२. चूक – Registration Act अंतर्गत नोंदणी केवळ जेथे स्थावर मालमत्ता भागीदारीचा भाग असते तेथेच आवश्यक असते; ती सर्व प्रकरणांत बंधनकारक नाही.

३. चूक – Section १३(b) अंतर्गत, याविरुद्ध करार नसल्यास, भागीदार त्यांच्या भांडवली योगदानाचा विचार न करता नफा समान वाटून घेतात.

४. बरोबर – आगाऊ रकमेवरील व्याज (Section १३(d)) विसर्जनानंतरही प्रत्यक्ष रक्कम अदा होण्याच्या तारखेपर्यंत सुरू राहते.

५. बरोबर – निष्क्रिय किंवा सुप्त भागीदाराला निवृत्तीची जाहीर नोटीस देण्याची आवश्यकता नसते.

ब. रिकाम्या जागा भरा

१. भागीदारी करारनामा (किंवा भागीदारी करार).

२. स्वरूपामध्ये (nature of the business).

३. नाममात्र.

४. पेढीची मालमत्ता.

५. सहा (६).

६. घटनेमध्ये (constitution of the firm).

क. स्तंभ अ चा स्तंभ ब शी मेळ घाला

1. Section ७ Partnership at Will
2. Section ९ General Duties of Partners
3. Section १९ Implied Authority of a Partner
4. Section २८ Partner by Holding Out (Estoppel)
5. Section २९ Rights of Transferee of Partnerफs Interest
6. Section ८ Particular Partnership

ड. बहुपर्यायी प्रश्न

१. (ब) – वाद लवादाकडे सोपवणे हे भागीदाराच्या अंतर्निहित अधिकाराबाहेर आहे (Section १९(२)).

२. (ब) – नवागत भागीदार त्याच्या प्रवेशानंतर पेढीने केलेल्या कृतींसाठी जबाबदार असतो.

३. (क) – भागीदाराची निवृत्ती ही स्वतःहून Section ४४ अंतर्गत न्यायालयाकडून विसर्जनाचे कारण ठरत नाही.

प्रगती तपासा – २ ची उत्तरे (Answers to Check Your Progress – २)

अ. बरोबर की चूक

१. चूक – LLP Act, २००८ च्या Section ४ मध्ये स्पष्टपणे नमूद आहे की The Indian Partnership Act, १९३२ LLP ला लागू होत नाही.

२. बरोबर – LLP ला शाश्वत उत्तराधिकार असतो; भागीदारांमधील बदलांचा तिच्या अस्तित्वावर परिणाम होत नाही.

३. चूक – अल्पवयीनाला LLP मध्ये भागीदार म्हणून सामील करून घेता येत नाही.

४. बरोबर – निगमीकरण प्रमाणपत्र हे निगमीकरणाचा निर्णायक पुरावा असतो (Section १२(४)).

५. बरोबर – अनुपालन न झाल्यास LLP वर लादलेल्या सर्व दंडांसाठी पदनिर्दिष्ट भागीदार वैयक्तिकरीत्या दायी असतात.

ब. रिकाम्या जागा भरा

१. दोन (२).

२. कंपनी व भागीदारी.

३. 'Limited Liability Partnership' किंवा 'LLP'.

४. ८१ कलमे व ४ अनुसूची.

५. १२० दिवस.

6. Third Schedule.

क. स्तंभ अ चा स्तंभ ब शी मेळ घाला

1. Section २(१)(n) LLP ची व्याख्या
2. Section ३ LLP ही निगमित संस्था आहे
3. Section २(१)(j) पदनिर्दिष्ट भागीदार
4. Section ६ भागीदारांची किमान संख्या
5. Section ११ निगमीकरण दस्तऐवज
6. Section १४ नोंदणीचा परिणाम

ड. बहुपर्यायी प्रश्न

१. (क) – सूचिबद्ध सार्वजनिक कंपनीचे LLP मध्ये रूपांतरण करता येत नाही.

२. (ब) – सहा महिन्यांच्या कालावधीपलीकडे निर्माण झालेल्या जबाबदाऱ्यांसाठी एकमेव उर्वरित भागीदार वैयक्तिकरीत्या दायी ठरतो.

३. (ब) – प्रत्येक भागीदार केवळ LLP चा अभिकर्ता असतो, इतर भागीदारांचा नव्हे (LLP मधील परस्पर अभिकर्तृत्वाचे तत्त्व).

स्वाध्याय (EXERCISES)

अ. दीर्घोत्तरी प्रश्न (Long Answer Questions)

(हे प्रश्न परीक्षेच्या स्वरूपातील दीर्घोत्तरी प्रश्नांचे प्रातिनिधिक असून त्यांची सविस्तर उत्तरे अपेक्षित आहेत.)

१. भागीदारी करारनामा (Partnership Deed) म्हणजे काय? त्याचे महत्त्व स्पष्ट करा व The

Indian Partnership Act, १९३२ अंतर्गत भागीदारी करारनाम्यात सामान्यतः समाविष्ट असणाऱ्या बाबींची सूची द्या.

2. The Indian Partnership Act, १९३२ च्या Section १३ अंतर्गत दिलेले भागीदारांचे परस्पर हक्क व दायित्वे सविस्तर स्पष्ट करा.

3. The Indian Partnership Act, १९३२ च्या Section १९ अंतर्गत भागीदाराच्या अंतर्निहित अधिकाराची (implied authority) संकल्पना विशद करा. भागीदाराच्या अंतर्निहित अधिकाराबाहेर येणाऱ्या कृती कोणत्या आहेत?

4. The Indian Partnership Act, १९३२ अंतर्गत मान्यताप्राप्त विविध प्रकारच्या भागीदारांचे वर्णन करा. प्रत्येक प्रकारच्या भागीदाराचे तृतीय पक्षांप्रतीचे व निवृत्तीनंतरचे दायित्व विशद करा.

5. The Indian Partnership Act, १९३२ च्या Section ३० अंतर्गत भागीदारीच्या लाभांसाठी सामील करून घेतलेल्या अल्पवयीनासंबंधीच्या तरतुदी स्पष्ट करा. अल्पवयीन सज्ञान झाल्यावर कोणते कायदेशीर परिणाम होतात?

6. The Indian Partnership Act, १९३२ च्या Section ६९ अंतर्गत पेढीची नोंदणी न केल्याचे परिणाम कोणते? नोंदणी न केल्यामुळे कोणत्या हक्कांवर परिणाम होत नाही?

7. The Indian Partnership Act, १९३२ अंतर्गत भागीदारी पेढीच्या विसर्जनाचे विविध प्रकार स्पष्ट करा. ङ्गभागीदारीचे विघटनफ (dissolution of partnership) व ङ्गपेढीचे विघटनफ (dissolution of firm) यांतील फरक स्पष्ट करा.

८. मर्यादित दायित्व भागीदारी (Limited Liability Partnership) म्हणजे काय? The LLP Act, २००८ अंतर्गत तिचे स्वरूप, संकल्पना व अत्यावश्यक वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

9. The LLP Act, २००८ अंतर्गत मर्यादित दायित्व भागीदारीच्या निगमीकरणाची (incorporation) कार्यपद्धती सविस्तर वर्णन करा.

10. LLP चे व तिच्या भागीदारांचे दायित्व स्पष्ट करा. LLP स्वरूपाचे मर्यादित दायित्व संरक्षण असूनही भागीदार वैयक्तिकरीत्या दायी ठरू शकतो अशा परिस्थितींतील फरक स्पष्ट करा.

11. The Indian Partnership Act, १९३२ अंतर्गत नियंत्रित होणारी भागीदारी पेढी व The LLP Act, २००८ अंतर्गत नियंत्रित होणारी LLP यांची सविस्तर तुलना करा. किमान आठ भेदमुद्दे विशद करा.

ब. लघुत्तरी प्रश्न (Short Answer Questions)

(प्रत्येक उत्तर अंदाजे १००/ १५० शब्दांत लिहावे.)

१. 'इच्छेनुसार भागीदारी' (Partnership at Will) म्हणजे काय? ती ठराविक मुदतीच्या भागीदारीपेक्षा कशी वेगळी आहे?

2. The Indian Partnership Act, १९३२ च्या Section २८ अंतर्गत ङ्गभासवून भागीदारफ (Partner by Holding Out) ही संकल्पना स्पष्ट करा.

3. The Indian Partnership Act, १९३२ च्या Section २९ अंतर्गत भागीदाराच्या वाट्याच्या हस्तांतरणकर्त्याचे (transferee) हक्क कोणते आहेत?

4. The Indian Partnership Act, १९३२ च्या Section ३५ अंतर्गत भागीदाराच्या मृत्यूचा पेढीच्या दायित्वावर काय परिणाम होतो?

5. The LLP Act, २००८ अंतर्गत ङ्गपदनिर्दिष्ट भागीदारफ (Designated Partner) म्हणजे काय? पदनिर्दिष्ट भागीदार होण्यासाठी कोणती अर्हता आवश्यक आहे?

6. The LLP Act, २००८ च्या Sections १५ and १६ अंतर्गत LLP च्या नावावर कोणते निर्बंध आहेत?

7. The LLP Act, २००८ च्या Section १४ अंतर्गत LLP च्या नोंदणीचा काय परिणाम होतो?

8. The LLP Act, २००८ च्या Section २(१)(ta) मध्ये व्याख्यित केलेली 'लघु LLP' (Small LLP) ही संकल्पना स्पष्ट करा.

9. The Indian Partnership Act, १९३२ च्या Section १४ अंतर्गत पेढीची मालमत्ता म्हणून 'सुनाम किंमत' (goodwill) म्हणजे काय? तिची स्वतंत्रपणे विक्री करता येते का?

10. The Indian Partnership Act, १९३२ च्या Section ४८ अंतर्गत पेढीच्या विसर्जनाच्या वेळी हिशेबांच्या निकालासंबंधीच्या तरतुदी थोडक्यात स्पष्ट करा.

पुढील अभ्यासासाठी संदर्भ (References For Further Study)

या घटकात समाविष्ट विषयांचे आकलन अधिक सखोल करू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी पुढील संदर्भ शिफारसीय आहेत:

मूळ कायदे (Primary Legislation)

1. The Indian Partnership Act, १९३२ (Act No. ९ of १९३२). Ministry of Law and Justice, Government of India.
2. The Limited Liability Partnership Act, २००८ (Act No. ६ of २००९). Ministry of Law and Justice, Government of India.
3. The Limited Liability Partnership (Amendment) Act, २०२१.

पुस्तके (Books)

- Saharay, H. K. (२०१३). Textbook on Indian Partnership Act with Limited Liability Partnership Act. Universal Law Publishing.

ऑनलाइन साधने (Online Resources)

- Ministry of Corporate Affairs LLP पोर्टल: www.mca.gov.in

या घटकातील सर्व कायदेविषयक संदर्भ हे या साहित्याच्या तयारीच्या तारखेपर्यंत सुधारित झालेल्या अधिनियमांच्या आवृत्त्यांनुसार आहेत. विद्यार्थ्यांनी परीक्षेपूर्वी त्यानंतरच्या कोणत्याही सुधारणा तपासून घ्याव्यात.

❑❑❑